

ОКСАНА ТИМКО-ДІТКО
ЮЛІЯ ЮСИП-ЯКИМОВИЧ

1

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА

УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

Historijska gramatika ukrajinskog jezika, 1
Історична граматика української мови, 1

Manualia Universitatis studiorum Zagabiensis – Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu

Izdavač

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

dr.sc. Željko Holjevac, izv. prof.

Recenzenti

dr. sc. Dubravka Sesar, red. prof.
dr. sc. Natalija Vidmarović, red. prof.
dr. sc. Julijan Ramač, red. prof.

Lektura

Domagoj Kliček (hrvatski dio)
Julia Jusyp Jakymovič (ukrajinski dio)

Grafičko oblikovanje naslovnice

Marko Maraković

Računalni slog

Marko Maraković

Naklada

300 primjeraka

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

ISBN

978-953-175-566-5

Na sjednici Senata Sveučilišta u Zagrebu održanoj 19. svibnja 2016. godine donesena je odluka o odobrenju korištenja naziva sveučilišni udžbenik rukopisu ove knjige

Klasa: 032-01/15-01/75

Ur. broj: 380-061/252-16-7

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000953944

Historijska gramatika ukrajinskog jezika, 1

Oksana Timko Ćitko

Julia Jusyp Jakymovič

Історична граматика української мови, 1

Оксана Тимко-Дітко

Юлія Юсип-Якимович

FF press

Zagreb, 2017

ЗМІСТ

Uvodna riječ	9
1. ВСТУП	11
1.1. Українська мова - мова Української держави	11
1.2. До проблеми походження української мови	14
1.3. До проблеми періодизації історії української мови	27
1.4. Пам'ятки української мови	29
2. СТАНОВЛЕННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	39
2.1. Формування фонетичної системи праслов'янської мови	40
2.2. Реконструкція праформ	42
2.3. Система голосних праслов'янської мови у її відношенні до праіндоевропейської	43
2.4. Походження голосних звуків слов'янських мов	44
2.5. Редуковані голосні	52
2.6. Походження носових голосних	54
3. СИСТЕМА ПРИГОЛОСНИХ	59
3.1. Система приголосних праслов'янської мови у її відношенні до праіндоевропейської	60
3.2. Походження приголосних звуків слов'янських мов	61
3.3. Відмінності приголосних праслов'янської мови від приголосних праіндоевропейської мови-основи	62
4. ПОМ'ЯКШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ З *j	63
4.1. Суть і причини пом'якшення приголосних	64
4.2. Зміни сполук сонорний + *j (<i>rj, *lj, *nj</i>)	64
4.3. Сполуки *sj, *zj	65
4.4. Сполуки *gj, *kj, *chj	65
4.5. Доля сполук *dj, *tj	65
4.6. Доля сполук *skj, *ztj, *zdj, *stj	66
4.7. Доля сполук *slj, *znj, *drj, *trj	66
4.8. Доля сполук губний + *j (*b, *p, *v, *m + *j)	67
5. ЗАКОН ВІДКРИТОГО СКЛАДУ	68
5.1. Фонетичні зміни, зумовлені дією закону відкритого складу	69
5.2. Монофтонгізація дифтонгів	70
5.3. Монофтонгізація дифтонгоїдів	71
5.4. Доля сполучень *ort, *olt	71
5.5. Доля сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt	72
5.6. Спрощення в групах приголосних	75

6. ПЕРЕХІДНІ ПОМ'ЯКШЕННЯ	77
6.1. Зміни задньоязикових *g, *k, *ch перед *j та голосними переднього ряду. Перша палаталізація	78
6.2. Перехід *g, *k, *ch у *z, *c, *s перед *ě (ǣ) та *i (u) в різних діалектах праслов'янської мови.....	79
6.3. Третя палаталізація задньоязикових приголосних	80
6.4. Палаталізації задньоязикових та їх результати у різних слов'янських мовах	82
7. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ	84
7.1. Чергування голосних	85
7.2. Кількісні чергування голосних.....	85
7.3. Якісні чергування.....	86
7.4. Чергування, викликані монофтонгізацією дифтонгів	88
7.5. Ряди чергувань голосних	89
7.6. Чергування приголосних	90
8. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА ПРАУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ РАНЬОГО ПЕРІОДУ (VI–XI ст.)	91
8.1. Загальна характеристика фонологічної системи	92
8.2. Голосні. Приголосні	93
8.3. Фонетична зміни. Доля носових на українському ґрунті.....	96
8.4. Давні зміни <i>č</i>	99
8.5. Зміна <i>йе</i> в <i>о</i> на початку слова	100
8.6. Звук <i>о</i> замість початкового <i>а</i> в іншомовних словах	102
8.7. Втрата початкового звуку <i>й</i> перед <i>у</i>	103
9. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ (від середини XI ст. до XIVст.)	104
9.1. Загальна характеристика фонетичної системи.....	106
9.1.1. Голосні.....	106
9.1.2. Приголосні.....	107
9.2. Фонетичні зміни в давньоукраїнській мові Київської доби в XI-XVI ст.	107
9.2.1. Система голосних. Історія голосних <i>ъ, ъ</i>	107
9.2.2. Наслідки занепаду <i>ъ і ъ</i> у системі голосних	116
1. Чергування <i>о</i> та <i>е</i> з нулем звуку	116
2. Вставні <i>о, е</i>	118
3. Подовження голосних	118
4. Зміна <i>і</i> на <i>ы</i>	119
9.3. Наслідки занепаду <i>ъ і ъ</i> у системі приголосних.....	120
9.3.1. Поява нових груп приголосних	120
9.3.2. Спрощення в групах приголосних	120
9.3.3. Утрата звуку <i>л</i>	121
9.3.4. Вставні приголосні <i>т і д</i>	121

9.3.5. Асиміляція і дисиміляція приголосних	122
9.3.6. Ствердіння приголосних	125
9.3.7. Зміна <i>е</i> в <i>о</i> після шиплячих та <i>й</i>	126
9.3.8. Зміна <i>ґ</i> <i>ы</i> , <i>к</i> <i>ы</i> , <i>х</i> <i>ы</i> в <i>х</i> <i>и</i> , <i>к</i> <i>и</i> , <i>х</i> <i>и</i>	129
10. ЗВУКОВІ ЗМІНИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	131
10.1. Загальна характеристика звукових змін	132
10.2. Звукові зміни української мови	132
10.2.1. Рефлексія <i>ѣ</i>	132
10.2.2. Перехід довгих <i>о</i> , <i>е</i> в <i>і</i>	134
10.2.3. Етимологічні звуки <i>ы</i> та <i>і</i>	142
10.2.4. Зближення ненаголошених <i>е</i> та <i>и</i>	143
10.2.5. Зміна <i>о</i> в <i>а</i>	144
10.2.6. Зближення ненаголошеного <i>о</i> з <i>у</i>	145
10.2.7. Звук <i>і</i> на початку слова	146
10.2.8. Асиміляція <i>й</i> м'якими приголосними.....	147
10.2.9. Зміна <i>л</i> в <i>ў</i>	148
10.2.10. Ствердіння приголосних	149
1. Ствердіння приголосних перед <i>е</i>	150
2. Ствердіння приголосних перед <i>а</i>	151
3. Ствердіння <i>р</i>	152
10.2.11. Пом'якшення приголосних	153
10.2.12. Історія шиплячих <i>і</i> <i>ц</i>	154
10.2.13. Історія губних фрикативних	155
10.2.14. Чергування <i>у</i> – <i>в</i> , <i>і</i> – <i>й</i>	156
10.2.15. Протетичні приголосні	157
10.3. Сучасні голосні фонемі та їх звукові варіанти.....	160
10.4. Сучасні приголосні фонемі та їх звукові вияви	161
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	164
СЛОВНИЧОК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ	167
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	179
ЕЛЕКТРОННІ ДЖЕРЕЛА	182

Uvodna riječ¹

Udžbenik iz historijske gramatike nastao je iz želje da se studentima ukrajini-
nistike približe fonetski procesi kroz koje su prolazili govori na osnovi kojih je
nastao današnji ukrajinski jezik.

Polazna točka od koje krećemo raspad je praslavenskog jezika.

Već se i u tom, početnom dijelu, osvrćemo na fonetsko nasljeđe koje je u
praslavenskom ostalo od zajedničkog praindoeuropskog jezika. Knjiga je struk-
turirana kronološki i podijeljena na deset poglavlja od kojih je svako zasebna
cjelina.

U prvom poglavlju, definirajući procese raspada praslavenske zajednice,
pratimo suvremene ukrajiniističke kronologizacije. Materijal smo obradile po
periodizaciji J. Ševeljova. Po njemu, osobine karakteristične za ukrajinski jezik,
prisutne su u govorima slavenskih plemena koja su se našla na teritoriju današ-
nje Ukrajine već nakon raspada praslavenske zajednice.

Sve fonološke promjene podijelile smo na nekoliko kronoloških skupina:
općeslavenske, istočnoslavenske, staroukrajinske, ukrajinske. Ovisno o razini
promjena, navodile smo i paralele s drugim slavenskim jezicima. To se prije
svega tiče općeslavenske razine gdje navodimo rezultate promjena u svakoj od
slavenskih jezičnih skupina.

Vrlo često fonetske promjene pratimo na primjeru promjena unutar dijaleka-
ta ukrajinskog jezika, tj. navodimo refleksu u pojedinim dijalektima. Shvaćanje
historijske gramatike kao historijske dijalektologije, koja se odnedavna pojavila
u ukrajiniističkoj literaturi, vrlo nam je blisko.

Cilj je ovog udžbenika približiti studentima fonetske promjene koje su stvo-
rile suvremeni ukrajinski jezik onakvim kakav je on danas.

Autorice

¹ Ovaj rad sufinancirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom Komparativnoslavističke lingvo-
kulturalne teme [2131].

1. ВСТУП

1. 1. Українська мова - мова Української держави.
1. 2. До проблеми походження української мови.
1. 3. До проблеми періодизації історії української мови.
1. 4. Пам'ятки української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпенко, Ю.О. “Українська гіпотеза”, Мовознавство 5, 1993. - С. 8.
2. Німчук, В.В. “Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови”, Мовознавство 6, 1997. - С. 3-14.
3. Німчук, В.В. “Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови”, Мовознавство 1, 1998. - С. 3-12.
4. Півторак, Г. Українці: звідки ми й наша мова? Походження української та російської мов: міфи та історична правда. Київ: Видавництво ПрАТ “Українська прес-група”, 2011.
5. Шевельов, Ю. “Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику”. Українська мова 3, 2014. - С. 146-160.

1.1. УКРАЇНЬСЬКА МОВА - МОВА УКРАЇНЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Українська мова - мова корінного населення України, а також українців, що проживають за її межами: у Росії, Білорусі, Казахстані, Польщі, Словаччині, Румунії, Канаді, США, Австралії та інших країнах. Українська мова належить до другого десятка найпоширеніших мов світу, нею розмовляє близько 45 млн. людей. Належить до східної групи слов'янських мов, що входять до індоєвропейської мовної сім'ї. Найближчі їй — білоруська і російська мови.

Українська мова має на всіх рівнях і свої специфічні особливості, якими мова на всіх рівнях відрізняється від сусідніх мов. Український народ склався у надрах Київської Русі, передусім на основі населення Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицького і Володимирського князівств. Це була територія Наддніпрянщини та Наддністрянщини. Консолідації українського народу, становленню його мови перешкождала та обставина, що після монгольської навали в тринадцятому столітті його землі входили до складу різних держав. Так, Чернігово-Сіверщина, Поділля і Київщина з Переяславщиною, а також більша частина Волині належали до Великого

князівства Литовського з офіційною «руською», тобто староукраїнською мовою; північна Буковина стала частиною Молдовського князівства — тут теж тривалий час усі державні справи велися «руською» мовою; частину Західної Волині і Галичину захопила Польща, а Закарпаття — Угорщина. Провідну роль у культурному розвитку українського народу і його мови відіграла Наддніпрянина, яка з чотирнадцятого століття разом з Галицько-Волинською землею дістала назву «Мала Русь». Тоді ж стосовно цієї території вживалася і давніша назва — Україна, тобто «внутрішня країна», «внутрішня земля», «земля, населена своїм народом». На таку думку наводить і перша фіксація цього слова в Іпатіївському літописі: «и плакашася по немь [за Переяслав, князем Володимиром Глібовичем] вси переяславци... о нем же *Оукраина* много постана» (1187).

Особливо велике значення для консолідації українського народу та його мови, розвитку його самосвідомості, державності мав Київ. Саме Київ став могутнім осередком розвитку і поширення української науки, освіти та культури, тут зародилися ідеї народно-визвольної боротьби проти чужоземного гніту. У другій половині XVI — 1-й половині XVII українці заселяли в основному Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Брацлавщину (Поділля), Запоріжжя, Волинь, Галичину, Північну Буковину і Закарпатську Русь. У цей час посилюється міграційний рух українців із заходу на схід — на південь Київщини, Брацлавщину, Лівобережну Україну, Слобожанщину. Однією з причин міграційних процесів було посилення феодалного гніту щодо селянства з боку магнатської Польщі. Наслідком масових переміщень було змішування переселенців з місцевими етнографічними групами українського населення, формування загальноукраїнських етнічних рис, певна нівеляція діалектних особливостей і утворення загальнонародної української мови.

Однак на Волині, в Галичині, на Буковині й Закарпатті, де корінне українське населення менше змішувалося з некорінним, збереглися історичні територіальні групи населення зі своїми давніми самоназвами й місцевими діалектами — бойки, лемки, гуцули (див. Бойківський говір, Лемківський говір, Гуцульський говір). Північ України по лінії Володимир-Волинський — Рівне — Житомир — Фастів — Прилуки — Конотоп займає північноукраїнське, або поліське, наріччя. В окрему етнографічну групу — поліщуків — виділяє себе тільки населення, яке займає територію на захід від р. Горині до Західного Бугу. Це носії волинсько-поліських, або західнополіських, говірок; до них прилягають ще надбузько-поліські, чи підляські, говірки, поширені в басейні Західного Бугу до р. Нарев. Схід і Південь України — територія східноукраїнських говорів, які лежать в основі літературної

мови. Певну етнічну специфіку зберігає населення Поділля (нинішні Вінницька і Хмельницька області, частина Тернопільської) і Слобожанщини (Харківська, частина Сумської, Донецької і Луганської областей України та прилеглих областей Росії). Населення зветься відповідно подолянами (подоляками) і слобожанами.

Діалекти, говірки етнографічних груп засобами писемного спілкування здебільшого не виступають, хоча широко використовуються у художніх творах. Мова Слобожанщини, напр., представлена в творах Г. Квітки-Основ'яненка, покутсько-буковинський мовний масив відбився у творчості В. Стефаника, Ю. Федьковича й Марка Черемшини. Г. Хоткевич доніс гуцульський говір у повістях «Камінна душа» і «Довбуш».

Усі місцеві говірки, говори і діалекти тяжіють до свого мовного материка — унормованої, кодифікованої загальнонаціональної мови, вищою формою якої є вироблювана віками літературна мова — основа монолітної єдності народу.

Фонетичні, граматичні і лексичні компоненти мовної системи підпорядковані ustalеним законам, що становлять скелет мови, який лежить в основі діалектів, літературної мови, що існує в усному і писемному варіантах, і розмовної мови.

Жодна національна мова не може розвиватися без взаємодії з іншими мовами. Міжмовні контакти багаті і різнобічні. В українській мові чимало слів іншомовного походження. Запозичення з інших мов мала вже праслов'янська мова. Найчисленнішими були запозичення з романських і германських мов.

Найхарактерніші фонетичні, граматичні і лексичні риси української народної мови ввійшли в її першу літературну форму — староукраїнську літературну мову.

З XV ст. в Україну проникають реформаційні ідеї, що спричиняє появу перекладів євангельських текстів староукраїнською літературною мовою, яка з однофункціональної стає поліфункціональною, що значно розширює її словник і збагачує виражальні можливості.

У XVII — на початку XVIII ст. староукраїнська літературна мова широко вживалася у науці, художній літературі, була об'єктом наук, вивчення і викладалася як предмет. На початку XVIII ст. указом російського царя Петра I у Східній Україні було заборонено друкувати українською мовою релігійну літературу. Це позначилося на книгодрукуванні.

Староукраїнська літературна мова силоміць витіснялася російською. Українська мова функціонувала фактично лише на західноукраїнських землях, які перебували в складі Австро-Угорщини.

З кінця XVIII ст. зароджується нова українська літературна мова на народній основі. Зачинателем її став І. Котляревський.

Т. Шевченко як основоположник своєю творчістю підніс українську літературну мову до рівня загальнонародної. У 60—80-х рр. XIX ст. розвиток української літературної мови гальмувався царськими заборонами (Валуєвський циркуляр 1863, Емський акт 1876).

З початку XX ст. українська літературна мова була представлена не тільки в художній, а й у науковій та публіцистичній літературі. Особливо бурхливо розвивається після відновлення української державності (1917) і практично до кінця 1-ї третини 20 ст. Вона входить у всі сфери суспільного буття, ставши знаряддям освіти, науки й культури. З її допомогою виросла нова українська інтелігенція. У роки більшовизму знищити мову, укорінену в системі освіти й культури, засобах масової інформації, було вже неможливо. Новий наступ на неї здійснено в часи застою: вона почала зникати з навчальних закладів, науки, інших сфер.

У незалежній Україні у статті 10 Конституції українська мова проголошена державною.

1.2. ДО ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На сучасному етапі є різні, а іноді й полярно протилежні думки про час і місце формування української мови. Це пояснюється відсутністю в XIX ст. — та і в першій половині XX ст. — достатньої кількості необхідних наукових фактів. На результатах досліджень негативно позначався і вузький підхід до цих проблем переважної більшості вчених. Філологи ставили перед собою завдання з'ясувати тільки час і обставини виникнення східнослов'янських мов та намагалися їх розв'язати на суто мовному матеріалі (свідченнях писемних пам'яток і — рідше — народних говорів) без зв'язку з історією народу. Історики та археологи, як правило, займалися проблемами походження окремих слов'янських народів. Погоджуючись з міркуваннями І.Г. Півторака, зазначимо, що на сучасному етапі об'єктивне розкриття процесу становлення й розвитку певної народності та її мови, зокрема і української, можливе лише на широкому та всебічному матеріалі при поєднанні мовознавчих фактів із висновками інших суспільних наук — історії, археології, антропології, етнографії, фольклористики та ін. Необхідний комплексний підхід, оскільки історичне коріння української народності та української мови сягає в сиву давнину. Сучасна територія України, розташована на родючих землях з теплим і помірно вологим кліматом, здавна була щільно заселена різними народами, а український лісостеп, імовірно, був части-

ною прабатьківщини слов'ян. Ранні слов'яни й навіть неслов'янські етноси певною мірою впливали на формування та звичаї українського народу, його матеріальну й духовну культуру та мову.

Оскільки мова — це невід'ємна ознака етносу, можна стверджувати, що і її вік визначається віком відповідного етносу. Установлення науковими методами віку етносу, як і будь-якого суспільно-історичного явища (держави, міста, культурно-історичного регіону тощо), передбачає необхідність довести неперервність його життя від припущеного часу його виникнення. Г. Півторак підкреслює, що саме неперервність етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етномовних ознак є визначальним елементом для будь-якого етносу.

Неперервність культурно-історичного розвитку суспільства на території сучасної України з деякою гіпотетичністю простежується від середини II тис. до н. е., тобто від періоду появи в цьому регіоні слов'ян, що на той час уже сформувалися як окремий індоєвропейський етнос, зазначає дослідник.

На найдавніших східнослов'янських територіях між київською Наддніпряниною, Східними Карпатами, Прип'яттю та зоною степів серед корінного слов'янського населення протягом багатьох віків формувалися етнографічні й мовні особливості, які згодом стали українськими.

Історія цього населення відзначається спадкоємністю, наступністю, відсутністю будь-яких глобальних природничих чи суспільних катаклізмів, які могли б зруйнувати безперервний історичний ланцюг етномовного й культурного розвитку. При цьому далекі предки українців збагачувалися і досягненнями сусідніх неслов'янських племен, зокрема засвоїли хліборобську культуру трипільців. Пізніше далекі предки антів, входячи в Скіфську федерацію (VI—III ст. до н. е.), зазнали відчутного впливу з боку іраномовних скіфських племен. Скіфські особливості глибоко проникали в матеріальну й духовну культуру наддніпрянських слов'ян, передусім в ідеологію, релігійну та соціальну сфери, в ремесло, фольклор і мистецтво, а частково — і в мову.

Пізніше, на межі н. е. (від племен археологічної зарубинецької культури (II ст. до н. е. — II ст. н. е.), на Наддніпрянщині в ареалі від сучасного Києва до Канева простежується поява нових місцевих етнографічних рис, які згодом стали характерними ознаками української побутової культури (традиція білити житло зсередини та ззовні вапном або крейдою, розмальовувати печі квітами та птахами, робити призьбу й оздоблювати її червоною глиною тощо). Разом з тим, зазначає Г. Півторак, науково доведена й підтверджена безсумнівними археологічними матеріалами

неперервність розвитку матеріальної культури на протоукраїнських землях простежується лише від VI ст. н. е., тобто за останні 1 500 років. Археологи чітко засвідчують безперервний розвиток протягом цього часу традицій виготовлення посуду й спорудження житлових будівель на Середній Наддніпрянщині та Верхній Наддністрянщині, на Волині та в Галичині. Усе це є вагомою й цілком достатньою підставою, вважає Г. Півторак, для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським і багатьма іншими істориками, із середини I тис. н. е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу на українських етнічних землях протягом 1 500 років розвивався один етнос, який від часів пізнього середньовіччя має назву українського.

Формування українського етносу саме із середини I тис. н. е. чітко співвідноситься із загальними закономірностями етногенетичного процесу в тогочасній Європі. Як зазначають дослідники, саме із середини I тис. н. е., тобто після так званого Великого переселення народів і падіння в 476р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, «простежується безперервний розвиток не тільки українців, а й інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії, — французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків». Отже, самостійна історія українців розпочалася синхронно із зародженням і формуванням інших європейських етносів. Виникнення мови окремого етносу, цілком природно, відбувається разом із формуванням самого етносу — часто задовго до появи в нього писемності й державності.

Протягом VII — VIII століть на півдні Східної Європи у процесі економічної, культурної та мовної консолідації відбувалося переростання наявних на той час окремих етнічно-політичних спільнот у феодальні князівства. Таких феодальних князівств було близько 12—14. Унаслідок їхнього поступового об'єднання на межі VIII — IX століть виникла могутня держава — Русь, яка в історіографії XIX ст. мала назву Київська Русь.

Спочатку Київська Русь складалася лише з Київської, Чернігівської та Переяславської земель. На цій же території був і політичний, економічний і культурний центр держави — *Київ*. У 60-х рр. IX ст. Київська Русь також об'єднувала лише українські племена — *поляни, деревляни, південних дреговичів та чернігівську частину сіверян*. У останній чверті IX ст. влада київського князя поширилася на полочан і смоленських кривичів, а після того, як 882 р. Київ захопив новгородський князь Олег, до Київської Русі було приєднано й землі псковських кривичів та ільменських словенів. На-

ступник Олега князь Ігор підкорив уличів і тиверців. Протягом X — початку XII століть до Київської Русі увійшли всі землі східних слов'ян і багатьох неслов'янських племен (фінно-угорські племена мурома, меря, весь, балтійська голядьта ін.). Таким чином, узагальнює Г. Півторак, уже на початок X ст. Київська Русь стала нестійкою конфедерацією «племінних княжінь».

Таким чином, щодо етнічної належності давньої Русі, то ця держава спочатку охоплювала лише землі на Середній Наддніпрянщині, тобто вона не виходила за межі території, на якій жили *протоукраїнці*.

Пізніша українська культура (часів Козаччини, Гетьманщини й сучасних українців) сформувалася на культурних традиціях південноруських (тобто *протоукраїнських*) літописних племен (полян, деревлян, волинян, сіверян, уличів, тиверців, білих хорватів) і Київської Русі.

Зовнішній вигляд київського князя Святослава Ігоровича (942—972), описаний візантійським письменником другої половини X ст. Левом Дияконом (біла сорочка, голена борода, довгі вуса, оселедець, сережка у вусі), майже не відрізняється від пізнішого запорозького козака. Та й саме козацтво як суспільна верства захисників своєї вітчизни почало формуватися ще в Київській Русі.

«Слово о полку Ігоревім» є суто українським не тільки через те, що воно було створене на українській території, і події, змальовані в ньому, відбуваються на Батьківщині українців, далеко від російських земель, але й за його духом, художньо-образною системою, мовностильовими засобами, світосприйняттям і способом мислення його автора.

Таким чином, матеріальна й духовна культура пізнішої України виросла безпосередньо з культури праукраїнських союзів племен і Київської Русі. Український люд XVI—XVIII ст. усвідомлював себе прямим нащадком Київської Русі. Цю безпосередність історичної свідомості не перервали ні монголо-татарська навала, ні бездержавність українського етносу в XIV—XVI століттях. Українці були прямими нащадками народу Києва, Галича, Чернігова, Переяслава та інших протоукраїнських територій.

Як зазначає Г.Півторак, усі наведені факти дають підстави вважати, що Київська Русь виникла як рання Українська держава. Лише значно пізніше вона стала величезною і типовою середньовічною імперією від Сяну до Волги, але її державотворчим і консолідуючим етносом були південні русини, тобто праукраїнці.

Коли йдеться про походження української мови, переважна більшість сприймає цю проблему як походження сучасної української літературної мови, тобто тієї, яка лунає щодня по радіо й телебаченню і використову-

ється у щоденному спілкуванні, яку вчать у школі, якою читають книжки, газети й часописи. Однак, українська національна мова складається з двох самостійних гілок: спільної для всієї нації літературної мови, відшліфованої майстрами художнього слова, і мови народної, яка відрізняється в різних діалектних ареалах. В епоху Середньовіччя літературною мовою могла бути не тільки своя, але й зовсім чужа мова, як, наприклад, латинська в народів Середньої та Західної Європи.

Щодо походження української літературної мови: загальновідомо, що її започаткував І. І. Котляревський творами «Енеїда», «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», а її нормалізація пов'язана з творчістю Т. Шевченка, а також Г.Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, А. Метлинського, В. Забіли та ін. Вони почали писати свої твори народною мовою на основі українських середньонаддніпрянських та слобожанських говірок. До І. Котляревського й Т. Шевченка існувала староукраїнська писемна мова (друга половина XIII — XVIII ст.), яка сформувалася на основі давньокиївських (давньоруських) літературних традицій і впливу живого народного мовлення, а давньокиївська (давньоруська) писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгарів разом із прийняттям християнства. Міркуючи про давність української мови, ми шукаємо її коріння в глибині століть. Тоді йдеться не про її сучасний літературний варіант, а про народне мовлення, тобто про народні діалекти. Це і вивчає історична граматики, яку в дискусії, що її започаткував Ю. Шевельов, запропоновано називати історичною діалектологією. Історія мови, як зазначає Ю. Шевельов, складається з історичної діалектології (зараз історична граматики) та історії літературної мови.

Історія народно-діалектного мовлення складалася по-іншому. Воно розвивалося за своїми внутрішніми законами й майже не залежало від державного чи релігійного життя суспільства. Саме в народному мовленні виникли ті специфічні фонетичні, граматичні й лексичні риси, які згодом стали характерними особливостями української мови. Таким чином, дослідити походження української мови — це насамперед з'ясувати послідовність, місце й час виникнення окремих українських діалектних рис, які поступово склали специфічну мовну систему, середньонаддніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови.

Формування специфічних фонетичних, граматичних і лексичних рис, притаманних українській мові, тривале в часі. Деякі з рис з'явилися ще в мовленні східнослов'янських племен, що жили на території України про-

тягом так званого праслов'янського періоду, інші формувалися вже після розпаду праслов'янської спільності (в VI — IX століттях), ще інші — в Київській Русі IX — XII століттях, і значна їхня частина — у період нового етапу самостійної історії східнослов'янських мов, тобто після XI — XII століть.

Г. Півторак вважає, що за послідовністю виникнення можна виділити три основні шари найхарактерніших українських мовних особливостей, що сформувалися протягом відповідних історичних періодів:

- 1) граматичні риси й лексика, успадковані від праслов'янської мови;
- 2) мовні особливості, що виникли в дописемний період формування української мови (VI—X століття);
- 3) фонетичні риси, поява яких була зумовлена занепадом редукованих (тобто дуже коротких) *ъ* та *ь*.

На особливостях формування ранніх українських діалектів істотно позначився насамперед той факт, що більша частина протоукраїнської етномовної території розташована в межах східної частини прабатьківщини слов'ян (між Прип'яттю, Середнім Дніпром, Карпатами й зоною степів). Через це в українських говорах більшою чи меншою мірою відобразилися всі фонетичні, граматичні й лексичні зміни, які відбувалися ще в праслов'янських діалектах цього ареалу.

Після поділу на межі н.е. праслов'янської мовної спільності на західну й східну діалектні групи розпочався останній, пізньопраслов'янський період. У цей час дедалі більше зростала відмінність між групами на фонетичному та інших мовних рівнях. Ця відмінність поглиблювалася з розселенням східнослов'янських племен на широких просторах у басейнах Десни, Верхнього Дніпра й Верхньої Оки, зазнавала вона впливу іншомовних (балтського та фіно-угорського) субстратів. На півдні, на слов'янському ареалі черняхівської культури, позначився іранський субстрат. При подальшому паралельному розвитку в усіх пізньопраслов'янських діалектах тих фонетичних, граматичних і лексичних процесів, які були започатковані ще в індоєвропейський період та в ранній і середній праслов'янські періоди (до початку н. е.), результати багатьох із цих процесів у пізньопраслов'янську епоху (I—V століть н. е.) у різних діалектах були неоднаковими. Збільшувалася кількість відмінностей на різних мовних рівнях не тільки між західними й східними слов'янськими діалектними масивами, але й у середині самого східнослов'янського діалектного ареалу. Дедалі більше поширюючись на величезних і ледь пов'язаних між собою територіях, накладаючись вище Прип'яті й Десни на місцеві балтійський та фіно-угорський субстрати, східнослов'янські говори ще з перших століть н. е. поступово, але не-

ухильно втрачали свої спільні риси, властиві їм у час функціонування на первісній слов'янській прабатьківщині між Карпатами й Дніпром та між Прип'яттю і зайнятою кочовими племенами зоною степів. Разом з тим втрачався і будь-який ґрунт для спільної східнослов'янської народнорозмовної мови навіть у пізніші часи спільної східнослов'янської держави — Київської імперії.

Оскільки переважна більшість української етномовної території співпадає зі східним ареалом слов'янської прабатьківщини, то й українці успадкували матеріальну й духовну культуру своїх предків-праслов'ян цього регіону, а українська мова перейняла від праслов'янської значний специфічний лексичний фонд і чимало фонетичних та граматичних рис, які в інших слов'янських мовах замінилися новими, тут склали найдавнішу групу українських мовних особливостей. До найважливіших рис академік Г. Півторак відносить:

- 1) закінчення *-у* в род. відмінку однини іменників чол. роду: *солоду, меду, дому, верху, полу*;
- 2) закінчення *-ові, -еві (-єві)* в дав. відмінку однини іменників чол. роду: *солодові, медові, домові*, а потім — і всіх інших іменників чол. роду;
- 3) чергування приголосних *з, к, х* зі свистячими *з, с, ц* у дав. та місц. відмінках однини іменників: *дівці, слугі, на березі, на ріці, у книзі*;
- 4) кличний відмінок іменників: *жено, друже, княже, брате, земле, владико, учителю*;
- 5) закінчення *-ої* в род. відмінку однини прикметників жін. роду: *великої, доброї, святої, пагубної*;
- 6) форми дав. відмінка займенників *мені, тобі, собі*;
- 7) форми 3-ї особи дієслів теперішнього й простого майбутнього часів I дієвідміни без кінцевого *-ть*: *може, убиває, іде, живе, поучає*;
- 8) закінчення *-мо* в дієсловах 1-ї особи множини теперішнього й майбутнього часів: *даємо, поставимо, не питаємо, помагаємо* тощо.

Значна частина специфічних для української мови фонетичних рис (а деякі з них є спільними для української та інших сусідніх мов) почали формуватися безпосередньо з праслов'янської мови, тобто з V—VI століть н. е. Протягом другої половини I тис. н. е. виникли такі фонетичні особливості (за Г. Півтораком):

- 1) вибуховий задньоязиковий приголосний *g* перетворився у фрикативний (орієнтовно кінець VI — перша половина VII століть), і замість *голова, нога, городити* стали вимовляти *голова, нога, городити*;
- 2) у деяких говорах з'явилися приставні приголосні *в* і *г* на початку слів перед голосними звуками: *восінь, возеро, вухо, вузький; госінь, гозеро*,

говес, горати (можливо, ще в племінних діалектах волинян і деревлян);

- 3) давні звуки *ы, і* злилися у специфічне українське *и* (з IX—X до XII ст.);
- 4) відбулося взаємне зближення ненаголошених голосних *е-и*: *веисна, сеило, зилений, веиликий, ожиеве* тощо;
- 5) голосний *е* після *ж, ч, ш, й* перед наступним споконвічно твердим приголосним перейшов в *о*: *женатый — жонатий, человек — чоловік, его — його, пшено — пино* (IX—X ст.);
- 6) так звані *ять* (тобто специфічний дифтонг *іе*, що позначався на письмі «ѣ») на більшій частині української етнічної території перетворився на *і*, внаслідок чого замість *віече, гріех, діети, ліес, лесок, дедок* стали вимовляти *віче, гріх, діти, ліс, лісок, дідок* (X — перша половина XI ст.) тощо.

Характерні риси, притаманні українській мові, формувалися і в морфології, з'являлися суто місцеві слова, невідомі в інших слов'янських ареалах. Усе це надавало раннім протоукраїнським говорам місцевої специфіки й виразної самобутності.

На час утворення Київської Русі (в середині IX ст.) південноруські народні говори мали вже багато фонетичних і граматичних особливостей, притаманних українській мові.

Найпоширенішою формою функціонування мови в епоху Київської Русі було усне народне мовлення, яке мало численні діалектні варіанти.

Про стан і особливості давньоруського мовлення жодних прямих свідчень ми не маємо.

Про це можна міркувати лише на основі писемних пам'яток. До нас писемні пам'ятки дійшли, починаючи з другої половини XI ст., тобто майже через століття після прийняття християнства (ні з X, ні з першої половини XI ст. ніяких писемних джерел немає, хоча вони, напевно, були). Крім того, час фіксації в писемних текстах певного діалектного явища можна було б вважати й часом його виникнення в живому народному мовленні лише в тому разі, якби давньокиївські книжники мали завдання стежити за появою нових рис та особливостей у народних діалектах і обов'язково використовувати їх у писемній мові. Насправді: книжники свідомо уникали будь-яких простомовних народних рис, бо мали офіційну настанову, що живе народне мовлення не треба допускати в священні книги.

Розрив між літературною і народно-діалектною мовами в епоху Середньовіччя був істотним.

При фронтальному обстеженні церковнослов'янських пам'яток другої половини XI ст. і пізніших, наприклад, Остромирового Євангелія 1056—

1057 рр., Збірників Святослава 1073 і 1076 рр., Архангельського Євангелія 1072 р. та інших книг київського походження, написаних церковнослов'янською мовою, є десятки й сотні прикладів відображення мовних рис, характерних для живої української мови. Це — специфічний гортанний звук *h* замість вибухового *g*, специфічно український голосний звук *и*, що виник внаслідок злиття давніх *ы*, *і*, взаємно наближені ненаголошені голосні *е*, *и* та *и*, *е*, голосний *і* на місці давнього *я*тя, чимало притаманних українській мові морфологічних особливостей.

Ще більше живомовних українських рис засвідчують давньокиївські пам'ятки світських жанрів. Наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» (кінець XII ст.) — повноголося (*ворота, голова, голос, полонені, хороброє*), закінчення *-ові, -еві (-єві)* в давальному відмінку іменників чоловічого роду (*Дунаєві, Ігореві, Романові, королеві*), кличний відмінок іменників (*Бояне, дружино, Всеволоде, господине*), форми дієслів теперішнього часу з м'якими закінченнями *-ть* (*велить, плачуть, ржуть*) і багато інших.

Отже, всі відзначені діалектні риси на українській та інших територіях у другій половині XI—XII ст. були для мовлення тодішніх книжників настільки звичними, що мимоволі, всупереч усім настановам дотримуватися традицій, усе ж таки потрапляли в писемність, і писарі їх навіть не помічали. Переписуючи книжку, вони подумки промовляли текст своєю рідною говіркою, через що робили помилки й чимало діалектних рис потрапляло до тодішніх книг. Виникли ж такі риси набагато раніше, задовго до утворення Київської Русі.

Велика кількість українських діалектних особливостей, у X—XI ст. вже існували. Проте вони, вважає Г.Півторак, ще не створювали сучасної української мовної системи, їй бракувало цілої низки фонетичних рис, що були наслідком занепаду редукованих.

Протягом XI—XIII ст. редуковані голосні занепали в усіх східнослов'янських діалектах. У ранньоукраїнських говорах цей процес відбувся найраніше (в XI — першій половині XII ст.), що спричинило появу нових фонетичних особливостей української мови. Так, унаслідок занепаду редукованих *ъ* та *ь* в українській мові голосні *о*, *е* в нових закритих складах перейшли в *і* (*віл, кінь, ніч*), з'явилися сполучення — *ри-*, — *ли-* (*кривавий, гриміти, глитати*); приголосний *л* у певних позиціях перейшов у короткий звук *у* (*воуна, воук, поуний, тоустий, моучати*, які на письмі передаються як *вовна, вовк, повний, товстий, мовчати*); відбулося пом'якшення суфікса *-ський* у *-ський*, подовження приголосних у словах *збіжжя, зілля, життя, суддя, ніччю* тощо.

Таким чином, межу XI—XII ст., зазначає Г. Півторак, можна умовно назвати часом завершення формування української мови й початком нового етапу її історії, коли в народнорозмовному варіанті вона вже набула в основному всіх притаманних їй мовних рис. Такий висновок співпадає і з поглядами українських мовознавців XIX — першої половини XX століття на час виникнення української мови. Наприклад, П. Житецький ще 1876 р. дійшов висновку, що система голосних звуків української мови визначилася вже в XII—XIII стст. На думку О. Потебні, українська мова за часів Київської Русі вже існувала.

Всесвітньовідомий учений академік А. Кримський, дослідивши величезний фактичний матеріал, категорично стверджував, що жива українська мова XI ст. «стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена».

Крім народного усного діалектного мовлення, в містах Київської Русі існували так звані усно-літературні койне наддіалектного типу. Вони утворювалися в процесі взаємин різних верств населення і представників різних етноплемінних груп, формувалися на основі якогось конкретного діалекту або вбирали в себе й мовні елементи інших діалектів, а також різноманітну термінологічну лексику, професіоналізми, жаргонізми тощо. Койне використовували, зокрема, купці, дружинники, князівські адміністратори, ремісники.

Для всієї території Київської Русі спільними були дві літературні мови — церковнослов'янська й давньокиївська (її традиційно називають також давньоруською).

Усі державні й світські культурні функції на всій території Київської Русі виконувала давньокиївська (давньоруська) писемно-літературна мова. Вона виникла на основі місцевих мовних традицій фольклору, суспільно-політичної практики та дружинного епосу за зразками й мовними моделями старослов'янської мови. Маючи розгалужені стилі (юридично-діловий, літописний, світсько-художній), давньокиївська писемно-літературна мова функціонувала паралельно з церковнослов'янською мовою (деякі вчені вважають ці мови лише двома жанрами тієї самої літературної мови). Це — мова збірника законів «Руська правда», літопису «Повість минулих літ», а також «Слова о полку Ігоревім», «Повчання Володимира Мономаха», «Моління Данила Заточника» та ін. У різних регіонах Русі ця писемно-літературна мова поступово збагачувалася місцевими лексичними й стилістичними особливостями, згодом вона стала основою формування української, білоруської та частково російської писемно-літературних мов давнього періоду. Проникнення ж місцевих народнорозмовних елементів у церковнослов'ян-

ську мову спричинило виникнення української, білоруської та російської редакцій церковнослов'янської мови.

Таким чином, церковнослов'янська мова, по суті, стала сукупністю багатьох (східнослов'янських, сербської, болгарської) її редакцій.

Спадкоємницею давньокиївської писемно-літературної мови в післямонгольській період (XIV— XVI ст.), зазначає Г.Півторак, стала староукраїнська мова — мова юридичних документів (грамот), згодом — конфесійної, полемічної, проповідницької та художньої літератури. Найінтенсивніше розвивався її діловий стиль.

На українських теренах у цей період простежується збагачення її новими рисами, наприклад початок фіксації вибухового *ɾ*, поширення нових, типово українських словотвірних суфіксів, проникнення в ділову мову іншомовних запозичень та місцевих назв, пов'язаних із діалектними особливостями певних територій, поповнення запасу характерних фразеологічних зворотів тощо.

Українська літературна мова післямонгольського періоду, спершу досить збіднена, поступово набирала сили, використовуючи в своєму розвитку як церковнослов'янську основу, так і лексико-граматичні та фонетичні особливості ділового стилю.

Найбільшого розквіту староукраїнська писемно-літературна мова досягла в XVII — першій чверті XVIII ст. у творчості у І. Вишенського, З. Копистенського, М. Смотрицького та ін. У цей час збагачується художня література (поезія й драматургія), полемічна й навчально-проповідницька проза новими художніми засобами (епітетами, метафорами, порівняннями, паралелізмами, символами, алегоріями), відбуваються активні процеси творення нової суспільно-політичної та адміністративної лексики, поповнення лексичного складу писемної мови суто народними словами, збагачення її народною фразеологією і, нарешті, поява творів, написаних мовою, наближеною до народної (І. Галятовський).

Із XVIII ст. у мову дедалі більше проникали полонізми та інші чужомовні слова, і вона хоча й продовжувала функціонувати, але перспектив подальшого розвитку вже не мала. Крім того, у 1720 р. цар Петро I затвердив указ Синоду про друкування в Києві та Чернігові книжок лише такою мовою, яка нічим не відрізняється від московської. Після цього староукраїнська мова функціонувала лише в рукописах — ділових документах, щоденниках, різноманітних господарських та лікарських довідниках і порадниках тощо. Місце староукраїнської мови поступово займала мова народна, найяскравіше представлена в творчості І. Некрашевича, якого справедливо вважають

попередником І. Котляревського. Проте на повний голос вона зазвучала вже в автора «Енеїди» та «Наталки Полтавки».

Щодо сучасного діалектного членування вважаємо за доцільне навести точку зору Ю. Шевельова: «Якщо говорити про класифікацію головних українських діалектів, то після досить тривалого періоду непевності загальновизнаним став троїстий поділ на північне, південно-західне та південно-східне наріччя. Цей поділ, на погляд ученого, вірно віддзеркалює історію їх формування, а реальності історичної фонології добре проектується з часового виміру в просторовий.

Найбільші терени охоплює *південно-східне* наріччя, яке є водночас і найновішим: у його північно-західній частині (приблизно, у Черкаській і Полтавській областях) говірки південно-східного типу сформувалися у XVI ст.; у північно-східній частині (тобто в Харківській, Сумській і в західних районах Воронезької області) — у XVII ст.; далі на південь — в основному в XVIII ст.

Північне наріччя протягом усієї історії зберігало свій основний ареал поширення, від доісторичних часів. Його поділяють на три групи говірок: східнополіську, середньополіську та західнополіську. З-поміж них дві перші розділяє Дніпро; східною межею третьої є річка Горинь. Ця остання група не повністю зберігає свою північну структуру, є домішки південно-західних рис унаслідок переселень на північ після татарської навали 1240 р. Деякі південно-західні риси, нашаровані на північну основу, характеризують також діалектну підгрупу, що її, власне, можна б окреслити як четверту - північну, — цебто підляські говірки, поширені на північ від Холма аж до Буга (але після 1945 р. більшість їх носіїв розпорошилися).

До *південно-західного* наріччя відносять такі говірки: волинські, подільські, буковинсько-покутські, надсянські (після 1945 р. розпорошені), наддністрянські, лемківські, бойківські, гуцульські та закарпатські.

З погляду історичної фонології, зазначає Ю.Шевельов, у цей перелік варто впровадити певну ієрархію. Насамперед, східні зони поширення як волинських, так і подільських говірок розташовані на заново заселених територіях, більшість із яких було заново здобуто в XVI ст., тимчасом як решта земель мали сталі населення, безперервною мовною розвою від давнішого часу. Це західноволинські, надсянські, наддністрянські, бойківські, західноподільські та покутські говірки (ймовірно, ведуть свою традицію в тих самих ареалах із доісторичних часів). Натомість про доісторичне коріння лемківських, закарпатських і гуцульських говірок можна сперечатися, відзначає Ю. Шевельов. У середньоукраїнський період, коли західноволинська, наддністрянська та західноподільська діалектні зони

правили за плацдарм для руху на схід, зокрема й польського Drang nach Osten, карпатські говірки (лемківські, бойківські, гуцульські, покутські, закарпатські) більшою мірою зберегли свою ізольованість (а якщо й поширювалися, то передусім у західному напрямку); і з цієї доби походять деякі інновації, що охопили цілий карпатський регіон, а інші — лише певні його частини. Починаючи від цього часу, вважає Ю. Шевельов, можна обґрунтовано говорити про існування карпатської групи говірок. Деякі з карпатських інновацій середньоукраїнського періоду зачепили також і надсянські говірки. Лише в південно-західному наріччі принаймні декотрі говірки (а точніше їх носії) називаються так, як визначив сам народ (зазвичай це слова на позначення сусідів). Лемки, бойки, гуцули — це носії відповідних говірок. Певною мірою це стосується також Покуття, Буковини, Волині та Поділля. Це зайвий раз засвідчує відносну ізольованість і стабільність, характерні для постання й існування цих говірок. Однак ці назви не можна вважати дуже давніми.

Говорячи про Україну, стверджує Ю. Шевельов, слід брати до уваги такі доісторичні слов'янські племена, перелічені та/або згадані в Київському Початковому літописі, як деревляни (Середнє Полісся), сіверяни (Східне Полісся), поляни (Київщина, цебто ядро Русі), бужани (називані також волинянами або дулібами), уличі або улучі, тиверці (Подністров'я) та хорвати (Карпати, Перемищина). Дуліби востаннє згадуються в записі за 907 р., уличі за 922 р., поляни й тиверці за 944 р., деревляни за 990 р., хорвати за 992 р., сіверяни за 1024 р. Суто географічно, середньополіські говірки можуть бути виведені від деревлян, східнополіські від сіверян, західноволинські від дулібів. Висловлено також гіпотезу, обстоювану — з індивідуальними нюансами — низкою вчених (Шахматовим, Лер-Сплавінським, Зілінським, Нідерле, Кобилянським та ін.), що гуцули, а можливо й бойки, є нащадками уличів, які під тиском печенігів залишили свої рідні землі над Бугом, переселившись до цієї частини карпатського регіону. Проте нам нічого не відомо про мовні особливості, якими відрізнялися між собою доісторичні слов'янські племена на Україні, а отже будь-які спроби пов'язати сучасні говірки зі згаданими племенами ані довести, ані, навпаки, спростувати незмога» (Ю. Шевельов).

1.3. ДО ПРОБЛЕМИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Проблема періодизації української мови після публікацій праць Ю.Шевельова стала предметом дискусії на сторінках журналу «Мовознавство».

Академік В.В. Німчук проаналізував більшість існуючих періодизацій та з метою дискусії запропонував свою.

Зокрема, В.В. Німчук констатує, що в наукових колах, особливо академічних — київських та львівських, у повоєнні роки культивувалася така періодизація й відповідна термінологія:

- 1) спільносхіднослов'янський, або давньосхіднослов'янський період (VII-X ст.);
- 2) давньоруський період (XI-XIV ст.);
- 3) староукраїнський період (XIV—XVIII ст.);
- 4) новоукраїнський період (XIX—XX ст.).

Це був узус, за яким пильно стежила цензура й самоцензура. Але як схема така періодизація не знайшла місця навіть у вступі до академічної «Історії української мови: Фонетика» (К., 1979).

Учений вважає, що досить чітко на основі монографічного дослідження історії фонологічної системи Ю. Шевельов історію української мови поділив на 4 періоди:

- I. Протоукраїнський (до середини XI ст.).
- II. Староукраїнський (від середини XI ст. до XIV ст.).
- III. Середньоукраїнський:
 - а) ранній середньоукраїнський (від XV ст. до середини XVI ст.),
 - б) середньоукраїнський(від середини XVI ст. до раннього XVIII ст.),
 - в) пізній середньоукраїнський (від решти XVIII ст.).

IV. Сучасний (від самого кінця XVIII ст.).

В.В. Німчук наводить періодизацію О. Горбача з двома етапами:

А. Етапи виникнення української мови серед інших слов'янських:

- 1) праіндоєвропейська доба (2000 р. до н. е.);
- 2) балтослов'янська доба (1500-1300 р. до н. е.);
- 3) праслов'янська доба (1300 р. до н. е. — 500/800 н. е.):
 - а) старший період порівняно небагатьох змін (до 200/300 н. е.);
 - б) молодший період більших змін (200/300—800 н. е.) [палаталізацій, вокалізму];
- 4) протосхіднослов'янська доба (500/800—900/1000 н. е.) [деназалізація носових голосних, повноголосся].

Б. Виникнення української мови в її двох діалектах — пд.-зах. і пн.-сх. — з їхніми системами (XI/XII—XV ст.) [після занепаду ъ, ь: дифтонгізація — на пн.-сх., звуження — на пд.-зах. *o, *e в нових за-

критих складах; вплив наголосу на вимову голосних; зміни в системі приголосних та ін.].

В.В. Німчук наводить періодизацію історії української мови за розвитком основних фонологічних змін Ю.О. Карпенка:

1. Праслов'янська мова (кінець II тис. до н. е.) [закон наростаючої звучності, зокрема поява носових голосних, складотворчих *p, l*; перехідні палаталізації задньоязикових].
2. Спільна мова східних і південних слов'ян (II ст. до н.е. — IV ст. н. е.) [перехід *kw, gw > cw, zw*; спрощення *tl, dl > l*; перехід *tj, dj > tš, dž*].
3. Спільносхіднослов'янська мова (IV—X ст.) — антська мова (IV— VII ст.), давньоруська (VIII—X ст.) [повноголосся, перехід початкового *je > o*, деназалізація носових голосних].
4. Давньоукраїнська мова (XI-XV ст.) [занепад *ъ, ь* та його наслідки; *e > o* після шиплячих, злиття *и* та *ы*; **k > i*].
5. Староукраїнська мова (XV-XVIII ст.) [завершення в більшості говорів *o, e > i* в нових закритих складах, опозиції глухих — дзвінких, твердих — м'яких приголосних як головних прикмет фонологічної системи].
6. Нова українська мова (XIX-XX ст.) [зміни орфоепічного рівня, взаємодія орфоєпії та орфографії].

В.В.Німчук доходить висновку, що з наведеного ним стислого перегляду (не всіх) періодизацій, запропонованих істориками мови, впливає, що в українській лінгвістиці абсолютно переважають думки вчених про те, що:

- 1) історію української мови треба починати з праслов'янської доби;
- 2) спільносхіднослов'янський етап в історії української мови існував;
- 3) окремою є доба XI-XIII (XIV ст.);
- 4) окремою є доба XIV; (XV)-XVIII ст.
- 5) новоукраїнська доба настала в кінці XVIII або на початку XIX ст.;
- 6) поодиноким є виділення індоєвропейського та балто-слов'янського етапів (не запропоновано тільки ностратичного!).

В.В. Німчук солідаризується з Ю. Шевельовим, що історію власне української мови потрібно починати з часу постання таких її рис, які не характеризують жодну з найближче споріднених із нею - білоруську та російську мови, ні більшості їхніх говорів — предків, однак доцільно брати до уваги період перший і обов'язково період другий.

На думку В.В. Німчука, такими звуковими рисами є:

- 1) перехід *e > o* після історично м'яких приголосних та *j*, незалежно від наголосу і збереження *e* під наголосом після інших приголосних (*жона* і т.д.) — засвідчується з XI ст.;

- 2) нові звуки на місці *o, e* в новозакритих складах (*столь - стол, стоул, стул, стил*) — початок процесу відбивається в текстах XII-XIII ст.;
- 3) тверді приголосні перед *e, u* (*небо, день, синій*) — з XIII ст.;
- 4) передньо-середня фонема *u*;
- 5) злиття в одному звуку (фонемі) давніх *ы* та *и* (пор. іменник *мило*, прислівник *мило* — іменник *мало*, прислівник *мало*) — початок засвідчується з другої половини XI ст.;
- 6) перехід **ѣ** в *i* (*сѣно — с'іно*) — задокументовується безсумнівно з XIII ст. Зазначені зміни охоплюють або всю, або абсолютну більшість територій поширення української мови.

За сукупністю цих основних характеристик В.В.Німчук вважає, що говори, які нині творять українську мову, ніколи не входили в діалектні масиви інших східнослов'янських мов.

А дослідження останнього часу історії різних рівнів системи доводять, що основні характеристики нової української мови склалися вже на кінець XVII ст.

Академік В.В. Німчук пропонує для дискусії, яка не завершилася, таку періодизацію історії української мови як лінгвальної системи (системи систем):

- I. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI -VII ст.).
- II. Прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (VIII-X ст.).
- III. Давньоруськоукраїнська мова (XI— XIII ст.).
- IV. Середньоукраїнська, або середньоукраїноруська мова (XIV/XV — кінець XVII ст.):
 - а) рання середньоукраїнська мова (XIV/XV — перша половина XVI ст.);
 - б) пізня середньоукраїнська мова (друга половина XVI — кінець XVII ст.).
- V. Новоукраїнська мова (від кінця XVII ст.).

У посібнику дотримуємось періодизації, запропонованої Ю.Шевельовим.

1.4. ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Пам'ятки письма, які дають матеріал для історії української мови, за періодизацією Ю.Шевельова поділяються на такі періоди

- I. Протоукраїнський (до середини XI ст.).
- II. Давньоукраїнський (від середини XI ст. до XIV ст.).
- III. Середньоукраїнський:

- а) ранній середньоукраїнський (від XV ст. до середини XVI ст.),
- б) середньоукраїнський (від середини XVI ст. до раннього XVIII ст.),
- в) пізній середньоукраїнський (від решти XVIII ст.).

IV. Сучасний (від самого кінця XVIII ст.).

I. Протоукраїнські пам'ятки-до XI ст.

Пам'яток цієї доби збереглося небагато. Ті ж пам'ятки, що збереглися, — це, головним чином, різні книги церковно-служебного (наприклад, євангелія), християнсько-повчального (різні збірники, повчання тощо), історично-наукового (наприклад, літописи), юридичного (збірники законів) та художнього змісту (наприклад, „Слово о полку Ігоревім”), а також документи, якими юридично оформлялися акти громадянського стану (різні грамоти), нарешті, — різні написи на предметах та приватне листування.

Зовсім не збереглося оригіналів давньоруських пам'яток IX—X ст., хоч списки з деяких із них (договори руських князів з греками 911, 945, 972 рр.) збереглися у книгах пізніших віків. Від X ст. є поки що тільки одна пам'ятка, знайдена в 1949 р. під час археологічних розкопок Гнездовського кургану поблизу Смоленська, яка датується початком X століття. Це напис на черепках глиняної корчаги, з якого збереглося одне тільки слово *горушина*. Це слово, як припускають, входило в словосполучення *зрна горушина* (тобто “гірчичні зерна”), що було написано на посудині, в якій зберігалися ці зерна, щоб відрізнити цю посудину від її подібних.

II. Давньоукраїнський (від середини XI ст. до XIV ст.).

Значно більше збереглося давньоукраїнських пам'яток із XI—XIII століть. Найголовніші з них:

XI століття.

1. *Остромирове Євангеліє* 1056—1057 рр. За своїм змістом — це Євангеліє-апракос, тобто своєрідна хрестоматія, збірник уривків з євангельських текстів, розміщених у книзі в порядку неділь і свят цілого року, починаючи з великодня. Рукопис має 294 листи великого розміру. Назву свою книга дістала від імені новгородського посадника Остромира, для якого цю книгу списав із старослов'янського оригіналу диякон Григорій, як припускають, киянин. Крім Григорія, участь у написанні книги брав ще один писар та один орнаменталіст. Приблизно до XVI ст. пам'ятка зберігалася в Новгороді при Софійському соборі, а потім невідомо, як і коли саме її передали до Москви (Воскресенська двірцева церква), звідки за наказом Петра Першого була в 1720 р. переслана в Петербург до царського двору. Там зберігалася до 1806 р., після чого була передана в рукописний відділ Петербурзької

Публічної бібліотеки (тепер бібліотека імені Салтикова-Щедріна), де вона зберігається і зараз.

Остромирове Євангеліє — найдавніша з пам'яток давньоруського письма, що збереглися. Хоч списувалася пам'ятка зі старослов'янського оригіналу, проте в ній чимало рис тодішньої живої протоукраїнської мови.

Видань пам'ятки є два: 1843 р. (видання Востокова), 1883 р. (на кошти купця Савінкова).

Література про Остр. Єв. велика. Найголовніші праці: О. Х. Востоков “Рассуждение о славянском языке”, 1820, М. М. Козловський “Исследование о языке Остромирова Евангелия”, СПб, 1895, О. Шахматов і В. Щепкін “Особенности языка Остромирова Евангелия” (див. додаток до перекладу праці А. Лескіна “Грамматика старославянского языка”, Москва, 1890, 155–192).

В Остромировому Євангелії, крім особливостей загально протоукраїнських, відбито і такі особливості, які згодом стали характерними для мови української народності.

2. *Збірник Святослава* 1073 р. Це збірник статей різного змісту, укладений у IX ст. у Греції. В X ст. цей збірник був перекладений на старослов'янську (староболгарську) мову для болгарського царя Симеона. В кінці XI ст., а саме в 1073 р., диякон Іван закінчив переписування цього збірника. Список призначався, мабуть, для київського князя Ізяслава, але дістався князеві Святославу, який став княжити в Києві з березня 1073 р., тобто після того, як з Києва було вигнано Ізяслава. У переписуванні збірника участь брало 2 писарі, але запис зробив один із них, а саме диякон Іван: “въ лѣто. сѣ па. написа ѿоаннь диакъ изборьникъ съ. Великоуоумоу князю Сѣославоу”. Збірник знайдений Калайдовичем серед книг Воскресенського монастиря в Новому Єрусалимі (під Москвою) у 1787 р. Рукопис зберігається тепер у Москві, в рукописному відділі Державного Історичного Музею; виданий друком “Обществом любителей древней письменности” в 1880 р. Жива давньоруська мова відбилася в цьому збірнику, є такі особливості, які згодом стали характерними для української мови. Дослідження мови пам'ятки зробив А. Розенфельд.

3. *Збірник Святослава* 1076 р. За змістом це збірник релігійно-повчальних та інших статей, перекладених з грецької мови. Рукопис має 277 листів маленького розміру (16 x 13 см). Рукопис став відомий з 1770 р., зберігається тепер у Санкт-Петербурзькому рукописному відділі Державної Публічної бібліотеки імені Салтикова-Щедріна. Видавався два рази (1887 р., 1894 р.) В. Шимановським, але з багатьма помилками. Дослідження мови пам'ятки (недосконале) зробив теж В. Шимановський у праці “К истории

древнерусских говорів”, Варшава, 1887 р. У мові пам’ятки багато рис, характерних для української мови.

4. *Архангельське Євангеліє* 1092 р. Назване так тому, що в 1877 р. його продав у Москві якийсь селянин з Архангельщини. Рукопис має 177 листів. Переписувачів було п’ять, другого з них звали Мичко (“Мичько”), дату залишив третій переписувач. Вважають, що книга переписана була на півдні Київської Русі, можливо в Галичині, з глаголичного оригіналу. Рукопис виданий фотоцинкографічним способом у 1912 р. У мові пам’ятки багато протоукраїнських рис. Рукопис зберігається в Москві, в рукописному відділі Публічної бібліотеки.

5. *Підпис* 1063 р. Ця пам’ятка складається з двох слів: ана рѣина (= Anna regina, тобто Анна королева). Підпис цей зробила дружина французького короля, дочка Київського князя Ярослава Мудрого.

6. *Напис на Тмутороканському камені* 1068 р. Цей напис складається всього з двох рядків завдовжки приблизно 90 см (перший рядок) і 80 см (другий). На камені написано: вѣ лѣто с. фос ин і. с глѣбѣ князь мѣрилъ мо(ре) по леду ѿ тмутороканѣ до кърчева і. и д саже(нии).

Напис цей на камені (вага каменя — 885 кг, довжина — 2,27 м, ширина — 761 см, товщина — 25 см) зроблений був на відзнаку того, що Тмутороканський князь Гліб, скориставшись із того, що Керченська протока замерзла, проміряв її ширину (14000 сажнів). Напис цікавий тим, що він датований, а також деякими мовними особливостями. Камінь знайдений був у 1792 р. в руїнах турецької фортеці поблизу Тамані, зберігається тепер в Ермітажі (Петербург), куди доставлений був на початку XIX століття.

7. *Новгородські мінеї* 1095—1097 рр. Мінеї — це помісячні збірки релігійних церковних пісень на різні свята та на уславлення церковних святих, що відзначаються в місяці. Тут три мінеї: а) 1095 р. — на вересень (176 листів), б) 1096 р. — на жовтень (127 листів), в) 1097 р. — на листопад (174 листи). Знайдені ці мінеї в 1858 році, зберігаються в Москві, в рукописному відділі Державного Історичного Музею, видав їх Ягич у 1886 році. У мові пам’яток чимало виразних новгородських рис.

Крім названих датованих пам’яток, є ще кілька пам’яток недатованих, які за особливостями їх письма і мови теж належать до XI століття. Це такі пам’ятки:

1. *Чудівський тлумачний Псалтир.*
2. *Путятина службова мінея на травень.*
3. *Євгенівський тлумачний Псалтир (уривки).*
4. *Реймське Євангеліє (кирилична частина його, сторінки 1–32).*

5. *Пандекти Антіоха* (=збірник тлумачень законів).
6. *Новгородська берестяна грамота № 9* (лист-скарга на батька, що відняв майно).
7. *Слова Григорія Богослова* (13 проповідей).
8. *Турівське Євангеліє* (уривки, 10 листків).

ХІІ століття.

Трохи більше пам'яток збереглося з ХІІ ст.

1. *Мстиславове Євангеліє близько 1117 р.* Книга написана була для новгородського князя Мстислава, що пізніше став київським князем. Рукопис зберігається в Москві, в Державному Історичному Музеї.

2. *Юрійівське Євангеліє близько 1120 р.* Воно написане, як гадають, у Києві для Юрійівського монастиря (біля Новгорода), зберігається в Москві, в Державному Історичному Музеї.

3. *Мстисланова грамота близько 1130 р.* Це дарча грамота, якою князь Мстислав і його син Всеволод, зустрівшись у Києві в 1130 р., відписали на користь Юрійівського монастиря, що біля Новгорода, одне село і срібне блюдо.

У пам'ятці відбиті особливості живої давньоукраїнської мови.

4. *Галицьке Євангеліє 1144 р.* Рукопис зберігається в Москві, в Державному Історичному Музеї. Видане в 1882–1883 рр.

У мові пам'ятки є риси, що пізніше стали характерними для української мови.

5. *Добрилове Євангеліє 1164 р.* Рукопис зберігається в Москві, в бібліотеці імені Леніна. Мову пам'ятки дослідив О. Соболевський в “Очерках из истории русского языка”, 1884 р.

6. *Типографське Євангеліє №7.* Мову пам'ятки дослідив О. Соболевський у названих “Очерках” і визначив, що вона відбиває галицько-волинські риси.

7. *Успенський збірник ХІІ ст.* Точніше не датується. Крім інших матеріалів, містить “Житіє Феодосія Печерського” та “Казання про Бориса і Гліба”. Рукопис зберігається в Москві, в Державному Історичному Музеї. Текст “Житія” друкувався кілька разів (1848, 1858, 1879, 1899 рр.), а текст “Казання” — у 1870 р. Мову “Житія” дослідив А. Лук'яненко у праці “О языке Нестерова жития Феодосия Печерского по древнейшему из дошедших списков”, Варшава, 1907.

8. *Христинопільський (Городиський) Апокаліпсис.* Виданий у 1896 р. Мову пам'ятки дослідив О. Соболевський у своїх “Очерках”.

9. *Одеське Євангеліє.* Рукопис зберігається в Одесі, в Історико-археологічному музеї. Мову опрацював Б. Ляпунов (1906 р.).

10. *Напис* 1151 р. на чарі Чернігівського князя Володимира. Пам'ятка зберігається в Ермітажі (Петербург, Росія).

11. *Напис* 1161 р. на хресті Євфросинії Полоцької.

12. *Слово о полку Игоревім* 1187 р. Оригінал не зберігся. “Слово” дійшло до нас у списку XVI ст., з якого було знято копію для друку. Список загинув у Москві під час пожежі 1812 року. Пам'ятка має величезне значення для історії літератури східнослов'янських народів, придатна також для історії лексики і граматики, в меншій мірі — для фонетики.

13. Дві новгородські берестяні грамоти, знайдені під час археологічних розкопок у Новгороді в 1951 — 1952 рр.

Кінець XII — початок XIII століття.

Сюди належить кілька пам'яток, точніше датування яких поки що неможливе, а саме:

1. Виголексинський збірник (опис мови дав О. Соболевський в РФВ, 1884 р.).

2. Типографське Євангеліє № 6.

3. Ирмолой Григоровича.

4. Віденський Октоїх.

(Мову останніх трьох пам'яток описав О. Соболевський у своїх “Очерках”).

5. Бучацьке (Городиське) Євангеліє.

6. Лаврські листки.

XIII століття.

Серед давньоукраїнських пам'яток XIII ст. для історії української мови мають значення, головним чином, такі:

1. *Галицьке Євангеліє* 1266–1301 рр. Рукопис зберігається в Петербурзі, в Публічній бібліотеці імені Салтикова-Щедріна. Мову пам'ятки описав Є. Карський в статті “Особенности письма и языка Мстиславова евангелия”, вміщеній в РФВ, 1895 р.

2. *Руська правда за списком* 1282 р. Це найдавніший з наявних списків укладеного ще в половині XI ст. збірника законів, за якими судили давньоукраїнські князі та їх адміністрація. Пам'ятка видана в 1888 р. Рукопис зберігається в Москві, в Державному Історичному Музеї.

3. *Галицьке Євангеліє* 1283 р. (поповича Євсевія). Рукопис зберігається в Москві, в Публічній бібліотеці імені Леніна. Опис мови пам'ятки дав О. Соболевський у “Чтениях Исторического Общества им. Нестора Летописца”, 1898, № 4, а також Г. Голоскевич в “Исследованиях по русскому языку”, т. III, в. 2.

Кінець XIII–XIV століття.

Сюди відносять декілька пам'яток, які поки що не можна точніше датувати, а саме:

1. *Житіє Сави Освяченого.*
2. *Хутинський Службеник.*
3. *Холмське Євангеліє.*
4. *Бесіди на Євангеліє Григорія Великого.*
5. *Архівська ліствиця.*
6. *Хроніка Георгія Амартола.*
7. *Синодальний список Новгородського літопису та ряд грамот з різних місцевостей Київської Русі.*

XIV століття.

1. *Полікарпове Євангеліє* 1307 р. Рукопис зберігається в Москві, в Державному Історичному Музеї. Опис мови подав О. Соболевський в своїх “Очерках”.

2. *Пандекти Антіоха* 1307 р. Рукопис зберігався у Львові. Пам'ятку описав Кочубинський (Зап. Новорос. універс, т. XVIII, 1876 р.), аналіз мови виконав І. Панькевич (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 123–124).

3. *Луцьке Євангеліє.* Рукопис зберігається в Москві, в Публічній бібліотеці імені Леніна. Мову пам'ятки описав О. Соболевський в “Очерках”.

4. *Лаврентіївський список літопису* 1377 р. Назва пам'ятки походить від імені монаха Лаврентія, який склав цей список для Суздальського князя Дмитрія. Зберігається в Петербурзі, в Державній Публічній бібліотеці імені Салтикова-Щедрина. У цьому списку літопису містяться копії договорів руських князів з греками в X ст., повчання Володимира Мономаха та ін. Пам'ятка видана в Санкт-Петербурзі 1910 р. Про мову літопису писав Н. Некрасов (“Заметки о языке “Повести временных лет” по Лаврентьевскому списку” Известия АН, 1897, 1898).

III. Середньоукраїнський період:

а) ранній середньоукраїнський (від XV ст. до середини XVI ст.)

Пам'ятки української мови XIV–XVIII століття.

Період XIV–XVIII ст.— це період формування і розвитку української мови. Українська мова цього періоду представлена у великій кількості рукописних і друкованих пам'яток. Найголовніші з них такі:

XIV—XV століття.

1. *Українські грамоти* половини XIV – половини XV ст. 95 грамот цього періоду (35 — XIV ст., 60 — XV ст.), підготував до друку В. Розов, у 1928 р. вони

вийшли друком у виданні Акад. наук УРСР під назвою “Українські грамоти”, т. 1. В. Розов же подав і дослідження мови цих грамот (Унив. Изв., К., 1907, № 5, 1913, № 10).

2. *Українсько-молдавські грамоти*. Їх видав у 1887 р. Ульяницький у “Материалах для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии и Турции в XIV–XVI вв.”. Дослідження їх мови подано в Zbornik’u u sl. Vatroslava Jagića, с., 369–377.

3. *Апостол XV століття*. Опис мови подав М. Карпинський у статті під назвою “Южно-русский апостол XV века”, надрукованій у РФВ, т. XIX, 1888 р.

4. *Кам’янець-Струмилівське Євангеліє* 1411 р. Пам’ятку описав Г. Крижанівський у праці “Рукописные евангелия киевских книгохранилищ”, К., 1889, 105–131. Він же дав аналіз мови цієї пам’ятки у праці “Каменец-Стромиловское евангелие 1411 р. и волынское наречие в XIV и XV вв.”, надрукованій у “Волинських Єпархіальних Відомостях”, 1886, № 17–18.

5. *Іпатіївський список літопису*. Вважають, що список цей написаний був близько 1425 р., десь, мабуть, поблизу Пскова. Виданий друком в СПб, 1908 р., вид. 2. Мову пам’ятки опрацював А. Нікольський у статті “О языке Ипатской летописи”, вміщеній у РФВ, 1899.

б) *середньоукраїнський (від середини XVI ст. до раннього XVIII ст.), XVI століття*

1. *Пересопницьке Євангеліє* 1556–1561 рр. Опис пам’ятки подав П. Житецький у статті під назвою “Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста евангелии от Луки”, надрукованій у “Трудах 3-го археологического съезда”, К., 1876.

Пересопницьке Євангеліє — це переклад з церковнослов’янської мови на так звану просту українську мову. Українські президенти присягають на вірність державі, кладучи руку на це Євангеліє та Конституцію України.

2. *Євангеліє В. Негалевського* 1581 р. Аналіз мови цієї пам’ятки подав О. Назаревський у статті під назвою “Язык евангелия 1581 г. в переводе В. Негалевского”, надрукованій в “Унив. Изв.”, т. 51, 1911 р.

3. *Литовський статут* 1529, 1566, 1588 рр.

XVII століття.

1. *Твори І. Вишенського*. Повну збірку творів І. Вишенського видала АН СРСР, 1955 р. Текст підготував до друку, подав коментарі до тексту і статтю про І. Вишенського і його суспільно-літературну діяльність І. П. Єрьомін.

2. “*Пересторога*” *І. Борецького*. Твір написаний на початку XVII ст. (1605–1606 рр.). Зберігається в бібліотеці НАН України у Львові. Текст

“Перестороги” виданий М. Возняком (Львів, видавництво Львівського державного університету, 1954), який подав і розвідку про автора “Перестороги» та відміни від тексту “Перестороги”.

3. *“Палінодія” Захарії Копистенського*. Твір написаний на початку XVII ст., приблизно в 1619–1622 рр., надрукований в Петербурзі в 1878 р. в книзі 1-ій (Памятники полемической литературы Западной Руси) IV тому “Русской исторической библиотеки”.

4. *Інтермедії*, додані до драми Я. Гаватовича, 1619 р.

5. *Різні граматики*, а саме: Адельфотис (=братська, 1591 р.), Лаврентія Зизанія (1596 р.), Мелетія Смотрицького (1619 р.).

6. *Різні словники*, зокрема словник Лаврентія Зизанія (1596 р.), Памви Беринди (1627, вид. 2 — 1663) та “Синоніма словено-русская” невідомого автора, надрукований в додатку до праці П. Житецького “Очерки литературной истории малорусского наречия в XVII ст.”, К., 1889.

7. *Документи канцелярії Б. Хмельницького*.

8. Актові книги різних міст України (Полтавські, Стародубські, Луцькі тощо).

9. *Літописи XVII ст.* (Львівський, Чернігівський, Самовидця та ін.).

10. *Ряд творів тодішніх київських учених*: Іоанікія Галятівського, Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля, Лаврентія Зизанія, Памви Беринди та ін.

11. *Різні грамоти*, видані Київською комісією для розбору давніх актів.

12. *Одеський рукопис 1662 р.*, містить матеріал для характеристики північноукраїнського наріччя XVII ст., а також для історії українського наголосу.

в) пізній середньоукраїнський (від решти XVIII ст.).

XVIII століття.

Пам’яток XVIII ст. дуже багато. Найголовніші з них:

1. *Різні літописи* (Грабянки, Величка).

2. *Вірші Климента Зиновієва* сина, кінця XVII — початку XVIII ст. Рукопис надрукований Археографічною Комісією Наукового Товариства ім. Шевченка у “Пам’ятках українсько-руської мови і літератури”, т. VII, Львів, 1912.

3. *Різні інтермедії* (Кониського, Довгалевського).

4. *Вірші Івана Некрашевича*.

5. *Твори Г. Сковороди*.

IV. Сучасний період (від самого кінця XVIII ст.).

6. *“Енеїда” І. Котляревського*.

XIX–XX століття.

Пам'яток української мови XIX — половини XX ст. дуже багато. Перш за все це твори класиків української літератури. Мову цих творів можна досліджувати не тільки за їх друкованими виданнями, а й за їх рукописами, якщо вони збереглися. По-друге, це — різні наукові джерела (зокрема, граматики, словники) та публіцистичні твори.

2. СТАНОВЛЕННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

- 2.1. Формування фонетичної системи праслов'янської мови.
- 2.2. Реконструкція праформ.
- 2.3. Система голосних праслов'янської мови у її відношенні до праіндоєвропейської.
- 2.4. Походження голосних звуків слов'янських мов.
- 2.5. Редуковані голосні.
- 2.6. Походження носових голосних **ж, љ**.

Основна література

1. Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики. Київ, 2010.
2. Леута, О.І. Старослов'янська мова. Київ, 2017.
3. Майборода, А.В. Старослов'янська мова. Київ, 1975.
4. Майборода, А.В.; Коломієць, Л.І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань. Київ, 1992.
5. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова. Львів, 1964.
6. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова. Київ, 1983.
7. Ivšić, S. Slavenska poredbena gramatika, Zagreb, 1970.
8. Mihaljević, M. Slavenska poredbena gramatika, 1.dio. Uvod i fonologija. Zagreb, 2002.
9. Vrana, J. Uvod u slavensku poredbenu gramatiku, Zagreb, 1965.

Додаткова література

1. Бошковіћ, Р. Основи упоредне граматике словенских језика. Фонетика, морфологија. грађење речи, Београд, 2000.
2. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
3. Лучик, В.В. Вступ до слов'янської філології, Київ, 2008.
4. Пипер, П. Увод у славистику, 1., Београд, 2009.
5. Чучка, П.П. Вступ до слов'янської філології, Київ, 1988.
6. Matasović, R. Uvod u poredbenu lingvistiju, Zagreb, 2001.

2.1. Формування фонетичної системи праслов'янської мови

Праслов'янська мова — основа розвитку сучасних слов'янських мов.

Численні приклади засвідчують, що, напевне, важко знайти ще таку спільність мов, де б фонетична, морфологічна, лексична схожість була такою очевидною. Українці і хорвати, поляки і словенці можуть, наприклад, спілкуватися один з одним без перекладача. Причини такого явища - в існуванні спільної мови-джерела сучасних слов'янських мов.

На сьогодні існує багато припущень стосовно території і часу формування праслов'янської мови на основі одного з індоєвропейських діалектів (протослов'янського).

Праіндоєвропейська мова - прामова, яка впродовж тривалого часу була спільною для всіх індоєвропейських мов: слов'янських, балтійських, іранських, індійських, германських, романських, кельтських, грецької, албанської, вірменської, низки мертвих мов.

Як вважає більшість славістів, ця мова існувала орієнтовно у V-IV тисячоліттях до н.е. і становила діалектно диференційовану єдність.

Індоєвропеїстика, індоєвропейське мовознавство - галузь мовознавства, що вивчає індоєвропейські мови, які належать до однієї з найбільших і науково вивчених мовних сімей.

Розпад прамови став складним процесом не лише мовної дивергенції (розходжень), але також і конвергенції (сходжень). Одним із давніх процесів мовної дивергенції стала палаталізація задньоязикових приголосних у низці індоєвропейських мов. Як наслідок - утворилося два ареали. Мови, де була здійснена ця палаталізація (у слов'янських, балтійських, індійських мовах). Мови, де цей процес був відсутнім (германські, романські, кельтські, грецька мови).

Вивчення фонетичної системи праслов'янської мови допомагає зрозуміти походження фонетики слов'янських мов, фонетичні процеси *дописемних епох*.

Елементи структури кожної мови є результатами дуже складних змін, пережитих у різні часи в минулому. Без урахування цих давніх закономірних змін багато деталей всякої досліджуваної мови можуть здаватися випадковими.

Фонетична система праслов'янської мови встановлюється на основі системи звукових відповідностей у генетично тотожних морфемах слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мов. Однак таким способом (він поки що найкращий) не можна реконструювати системи прамови в усій її

повноті, і з цієї причини на реконструйовані звуки треба дивитися як на звукові типи, кожен з яких є представником тогочасних можливих діалектних варіантів.

Праслов'янська мова — прामова - це основа як усіх слов'янських мов та діалектів, наявних на сьогодні східнослов'янських, південнослов'янських, західнослов'янських, так і мертвих мов.

Праслов'янську мову не засвідчено жодною пам'яткою. Ця мова була штучно реконструйована, змодельована вченими і становить собою логічну, струнку систему архетипів - мовних форм, які записуються латинськими буквами під зірочкою * (астериском). Основним прийомом відновлення цих форм є аналіз значної кількості регулярних відповідностей у слов'янських та інших індоєвропейських мовах, здійснених на основі етимологічного аналізу.

Оскільки праслов'янська мова була спільною розмовною мовою для всіх слов'ян, її нерідко називають також *спільнослов'янською, загальнослов'янською, протослов'янською, давньослов'янською*.

Фонетична система праслов'янської мови розвинулася на основі фонетичної системи праіндоєвропейської мови-основи.

Як зазначає Ю.Шевельов, «розвиток української мови почався й протягом якогось часу відбувався в рамках праслов'янської мови. У певному сенсі українська мова являє собою просте продовження праслов'янської мови в тому вигляді, як нею говорили на території, розташованій, беручи приблизно, між Карпатами та східними допливами Дніпра в його середній течії. Ранні звукозміни, що їх висліди відклалися в українській мові, мушили мати різне географічне поширення. Деякі з них охоплювали більші території, деякі менші. Їхні ізоглоси частково накладалися одна на одну, а частково перехрещувалися. З плином часу ця конфігурація ізоглос у їхній складній і подеколи дуже заплутаній взаємодії укшталтувала зону тієї мовної єдності, що тепер є znana під назвою «українська мова», а також дрібніші зони її діалектів. Таким чином, система фонем і звуків праслов'янської мови в її кінцевому варіанті, який іще не виявляє поділів у цій мові, є тим вихідним пунктом, від якого слід вести історію української мови (а радше історію її формування). Історик української мови дізнається про цю систему з історичної фонології праслов'янської мови. Вона виступає для нього як наперед дана — і від неї починається вже його власний аналіз. Дослідники праслов'янської мови датують цю систему приблизно VI-VII ст.» Цієї точки зору дотримувались і ми.

2.2. РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРАФОРМ

Праслов'янські та праіндоєвропейські форми відтворюються методом реконструкцій. У порівняльно-історичному мовознавстві прийнятий певний спосіб запису відтворених форм. Реконструкції подаються за допомогою пристосованої латинської графіки і позначаються зірочкою * перед словом або фонемою: *ordlo, *ā, яка називається *астериск*.

Уживаються й інші транскрипційні знаки

Дужка під голосною — нескладовий голосний звук: *ī, ū*.

Дужка над голосною — знак короткої тривалості звука: *ǎ, ě, ĭ, ǒ, ŷ*.

Горизонтальна риска над голосною — знак довгої тривалості звука: *ā, ē, ī, ō, ū*.

Кружок під буквою, яка позначає сонорний звук, — знак складотворного приголосного: *ŕ, ʙ, ŋ, ŋ*

Гачок під голосною — знак носового резонансу голосного звука: *ȯ, ė*.

Скісна риска праворуч вгорі біля приголосної — знак м'якого приголосного звука: *l', n'*.

Апостроф праворуч вгорі біля приголосної — знак напівм'якого приголосного: *b', z'*.

ø — нуль звука, тобто його відсутність.

Знак > словами, морфемами або звуками означає “одне змінилося на друге“: *ordlo > **рало**.

Знак < означає “одне розвинулося з другого“: **рало** < *ordlo.

Квадратні дужки — фонетична транскрипція: [а], **ксть** [jestʲ].

Латинські літери, пристосовані для праслов'янських реконструкцій:

*x — [x]

*y — ы

*c — [ц]

*ě — ě

*ž — [ж]

*ȯ — ȯ

*č — [ч]

*ė — ė

*š — [ш]

*dž — [дж]

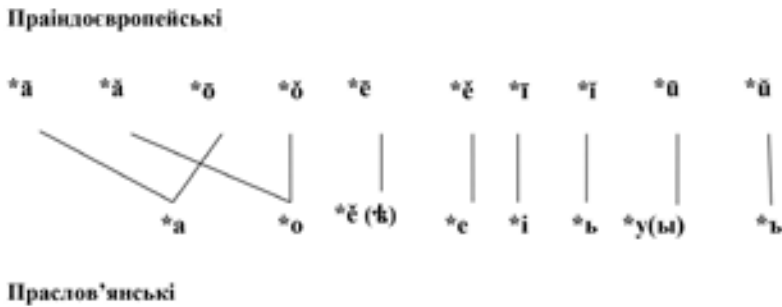
*dz — [дз]

ь, ь латинських відповідників не мають.

Приклади з грецької мови подаються буквами грецького або деколи латинського алфавіту, приклади зі сучасних слов'янських мов — відповідною слов'янською графікою, а з інших індоєвропейських мов — латинською.

2.3. СИСТЕМА ГОЛОСНИХ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ У ЇЇ ВІДНОШЕННІ ДО ПРАІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ

Вокалізм ранньої праслов'янської мови знаходиться в такій відповідності до праіндоєвропейського:

У праслов'янській мові давня індоєвропейська квантитативна кореляція перестала бути ознакою голосних звуків, перетворившись у нове кількісне співвідношення: довгий голосний не мав короткого відповідника тієї ж якості, і навпаки; з коротких *ĭ* та *ĭ̄* утворилися надкороткі, редуковані голосні **ь** та **ь̄**:

Нижче подаються характеристики голосних звуків старослов'янської мови в їх порівняльно-історичному розрізі. Наочною схемою, за якою легко зрозуміти такий підхід до історії походження звуків, є схеми:

2.4. Походження голосних звуків слов'янських мов

Голосний [a] був звуком заднього ряду низького піднесення: **азъ, даръ, мати**. А після м'якого або пом'якшеного приголосного звук [a] передавався лігатурою **ia**: **вола**. На початку складу або слова лігатура **ia** передавала йотований звук [ja]: **дѣяти, аѣтько**. Звук [a] походив із праіндоєвропейського *ā, *ō, *ē (див. таблицьку).

Первісний **a** < *ā був у коренях слів після твердих приголосних, деяких м'яких, в дієслівних суфіксах **-ати** і в закінченнях іменників жіночого роду (**мати, стати, жєна, овьца**).

Голосний **a** < *ō був у дієслівних основах зі значенням тривалості або повторюваності дії, а також у коренях тих іменників, де у споріднених індоєвропейських мовах було [o]: **даръ, родити — раждати, ходити — хаждати** (див. таблицьку).

Голосний **a** < *ē був у позиціях після *j, *ž, *č, *š.

Праслов'янська	Старо слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоєвропейські мови
*a < *ā *māti	мати	болг. майка хорв. mati серб. мати укр. мати пол./чеськ. matka	лат. māter санскр. mātár
*stāti	стати	укр. стати хорв. stati серб. стати пол. stanąć чеськ. stati	лат. stāre
*a < *ō *darъ	даръ	болг./серб. дар хорв. dar чеськ. dar укр./рос./блр. дар	лат. dōnum
*dъva	дъва	болг./серб./ укр./рос./блр. два хорв. dva пол./чеськ. dwa, dva	лат. duō гр. δυω
*a < *ē *kričati (<*krikēti)	кричати	пол. krzyzczeć чеськ. křičeti укр. кричати блр. крычаць хорв. kričati	

*ležati (*legēti)	ЛЕЖАТИ	болг. лежа хорв. ležati серб. лежати чеськ. ležeti укр. лежати	
*stojati (<*stojēti)	СТОЯТИ	болг. стоя хорв. stajati серб. стајати укр. стояти	лат. stēfī, stātum

Голосний [o] звуком заднього ряду середнього піднесення і вживався виключно після твердих приголосних, а також на початку слова. [o] походить з праіндоєвропейського *ōi, *ǵ, що підтверджується фактом: в інших індоєвропейських мовах слов'янському [o] відповідає [a] або [o]. Існує версія, що старослов'янський [o] був відкритий і своєю артикуляцією наближався до артикуляції [a]. Це засвідчують слова запозичені в старослов'янську мову з латинської: **ПОГАН(ИНЪ)** — лат. pāgānus, **СОТОНА** — гр. σατανας.

І навпаки: слов'янське [o] греки передавали через [a]: peiragastos — **ПИРОГОСТЪ**, dzákanon — **ЗАКОНЪ**, s'klabēnoi — **СЛОВ'БНЕ** (тут грецькі слова подані у латинській транскрипції).

Праслов'янська	Старо-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоєвропейські мови
o < *o *domъ	домъ	болг. дом хорв. dom пол. dom рос. дом	лат. domus гр. δόμος
*oko	око	болг./укр. око пол. / hr. oko	лат. oculus
o < *ǎ *ъ	возъ	пол. wóz серб./рос./блр. воз	лит. važūs (сани) давньоірл. vagn (віз)
*osъ	ось	болг. ос хорв./пол. os рос. ось	лит. asis лат. axis

Існує версія про походження о з *ě, який стояв у позиції перед ц/v. Це підтверджують приклади з грецької і німецької мови: лат. *novus* (о з e перед v), гр. νέφος, νέος, нім. *neu*, слов'янські мови — *новий, нову́*.

Голосний [e] — звук переднього ряду середнього піднесення, який стояв у позиції після м'якого, напівм'якого і твердого приголосного (крім задньо-язикових г, к, χ, тому що викликав би чергування), причому твердий приголосний відразу ж ставав напівм'яким: **поле, чело, народѣ, жена**. Йотація [e] на початку слова і складу в пам'ятках передається непослідовно: **житнѣ, кстѣ — естѣ**.

Звук [ě] у старослов'янській мові походить з праіндоєвропейського

Праслов'янська	Старо-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоєвропейські мови
e < *ě *berǫ з праіндоєвропейського *bhǝǵē	ѢѢ	укр. беру хорв. berem серб. берем пол. bierzysz чес. беру	лат. ferō гр. φερο лит. bergiú

Голосний [i] — звук переднього ряду високого піднесення.

Графічно передавався такими літерами: **і, ї, н**, причому як у значенні [i], так і в значенні [й]. Приголосні перед [i] були м'якими, напівм'якими, а тверді набували позиційної напівм'якості: **кон'н, ж'нвѣ, градѣ — град'н**.

У певних позиціях — на початку слова і в кінці слова після голосної літери і — и міг позначатися звук [j] (тобто українське [й]) або [ji] — (і): **нматн** — [імат'і], [јмат'і], **краї** — [крај], **добрын** [добрыј].

Праслов'янський *i був довгим звуком і походив з дифтонгів *e₁, *o₁, та звука *i, а в позиції на початку слів для позначення [ji] або [j] походив з *j₁ і *j₂.

Праслов'янська	Старо слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоевропейські мови
$i < *ī \text{ } *rīti$	пити	укр. пити хорв. piti серб. пити пол. pić	лат. bibere
$i < *ī$ в позиції після j , тобто з $*ji$ $*živъ$	живъ	болг. жив хорв. živ пол. żywy укр. живий блр. жывы	лит. gyvas лат. vīvus
$i < *oi$ (можливо $*oi < *ai$) $*ti$	ти	укр. ти серб. ти пол./чеськ. ty хорв. ti	гр. toi
індоєвр. $*bherois$	берн	рос. бери укр. берить хорв. beri	гр. φεροις лат. ferois
$i < *ei$	кривъ тихъ ити	хорв. kriv укр. кривий рос. кривой пол. krzywy	лит. kreivas лит. teisus лит. eiti

Ще є такі варіанти походження [i]:

1) $i < *ins$ (у кінці слів): **гости** — гот. gastins (знах. мн.);

2) $i < *ē$ (у кінці слів з інтонацією циркумфлекса, тобто з висхідною інтонацією): **мати** — лит. motā

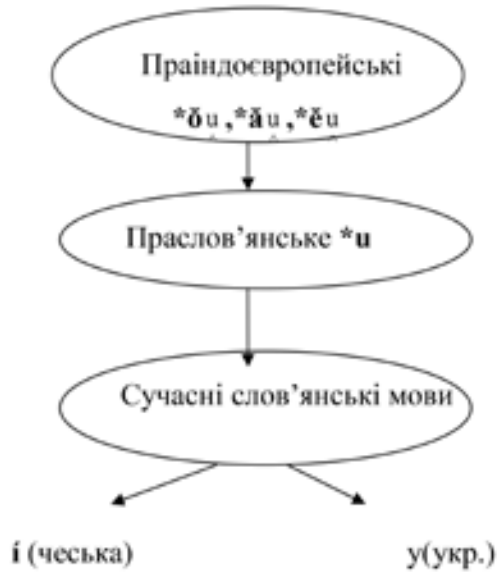
3) У праслов'янській мові i могло виникати з $ʏ$ (< з індоевропейського $*ū$) в позиції після j : $*šiti < *sjuti$, лит. siūti.

Голосний [ʏ] — дифтонгічного походження (з $*ō$, $*ā$, $*ē$), який передавався графічно, як **оу, ѳ**:

$у < *ou < *ā$

$у < *ou < *ō$

$у < *ou < *(j) *ē$

Праслов'янська	Старо-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоевропейські мови
*u < *ǫ, *ǣ *suchъ < *sausos	соуχъ	укр. сухий хорв. suh бол. сух пол. suchy	гр. αυος < ζαυος
*ucho	оуχο	болг. ухо пол. ucho	лат. auris лит. ausis нім. Auge
*u < j(ěu) *rļutja < *pleu	плюти	хорв. рlуса серб. плућа чеськ. plíce пол. рlуса	гр. πλευμων
*rudije	люднѣ	укр. рос. люди чес. lidé серб. људи хорв. lјudi	нім. Leute

Голосний **Ѣ** — звучав як [e^a], походив з *e і дифтонгів:

Ѣ < *ě < *ē

Ѣ < *ě < *aj

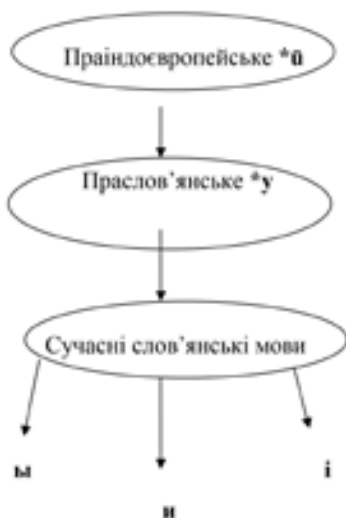
Ѣ < *ě < *oj

Праслов'янська	Старо-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоєвропейські мови
*ě < *ē *deti	дѣти	укр. діти рос. девять пол. dzieci хорв. djeti	лит. dėti
*sēmę	сѣмя	укр. сім'я хорв. sjeme серб. семе рос. семя пол. sienie	лат. sēmen прус. semen
*ě < *aj, *oj *lěvъ < *laiϕos	лѣвъ	укр. лівий рос. левый хорв. lijevi серб. леви	лат. laevus гр. λαιφος
*kъojna	цѣна	укр. ціна рос. цена пол. cena серб. цена хорв. cijena	лит. kaina гр. ποιφή
*rъkai	ръцѣ	укр. руці пол. ręce хорв. ruci серб. руци	лит. rankai

У праслов'янській мові кожне подовжене *е* змінюється згодом на *ѣ*, що відбивається в сучасних чергуваннях: **plesti / sьplětati* — *плести / сплітати*.

Голосний [y] походить з праслов'янського **у*, якому в інших індоєвропейських мовах відповідає *ū*. На слов'янському ґрунті цей *ū* втратив лабіальний характер у вимові і перейшов в **ū[ы]*: *ы < *у < *u*

Праслов'янська	Старо-слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоєвропейські мови
<i>*у < *ū *дуть</i>	ДЫМЪ	укр. дим рос. дым хорв. dim пол. dym	лат. fumus скр. dhūmas
<i>*у < -*uns, -*ons, -*onts</i> (у кінці слів) <i>*synu</i> <i>*vьky</i> <i>*bery < *bheronts</i>	Зн. в множ. СЫНЫ ВЛЪКЫ активний дієприкметник тепер часу (коротка форма) БЕРЫ	укр. синів, вовків рос. беруший пол. bierzący	гр. λυκους < υλκoнс гр. φερων, φερντος
<i>*у < *ōn</i> (в кінці слів) <i>*kamōn</i>	КАМЫ	укр. камінь рос. камень пол. kamień хорв. kamen	гр. ἄκμων

**Kamōn* відбиває давнє чергування в цих типах основ **ĕn* // **ōn*, де **ōn* > **ū* > **y*: *kaṁēn*: **kaṁōn* > **kaṁū* > **kaṁy*. Сучасні слова, наприклад, російське *камень* чи польське *kamień*, знову прояснюють давній звук **e* в первісній формі. Як бачимо з прикладів, праслов'янський голосний [ɨ] виник на місці **ū* лише там, де він стояв у кінці слова або перед наступним приголосним, що й відбито у сучасних чергуваннях:

**sъlati* — **posylati*
słać — *posyłać*
 слати — посылати

2.5. РЕДУКОВАНІ ГОЛОСНІ

Голосний [ɨ] був редукований, тобто дуже короткий звук, нелабіалізований, переднього ряду; [ɛ] — редукований, нелабіалізований голосний заднього ряду. Вони походили, відповідно, з **ī* та **ū*:

У період становлення слов'янської писемності в другій половині IX і X столітті у македонських діалектах **ъ** і **ь**, очевидно, вимовлялись неоднаково. Більш коротко в слабкій позиції, а саме:

- 1) в кінці багатоскладових слів: **домъ, несетъ, пжтъ**;
- 2) у складі, який передує складові з голосним повного творення: **тъма, зъло**;
- 3) у складі, який передував складові зі сильним **ъ** і **ь**: **дньсь**.

Менш коротко ці звуки вимовлялися у сильній позиції, коли вони стояли:

- 1) перед складом з **ъ** і **ь** у слабкій позиції: **днь, сьнь**;
- 2) в наголошеному складі **шьпътъ, тъмьнь**.

У “Київських листках” (глаголичній пам’ятці X століття) знаки графічної передачі редукованих голосних ще використовуються правильно. Але пам’ятки XI століття відбивають зміни у вимові **ъ** і **ь**, які згодом розвинулись у процесі їх кількісного (квантативного) розвитку.

У IX–X столітті настають зміни, а саме: втрата (послаблення до нуля звука) редукованих у слабкій позиції і перехід (подовження) в сильній позиції у голосні повного творення. Про втрату редукованих у слабкій позиції свідчить їх відсутність (пропуск), наприклад, у Зографському рукописі — **кто** (замість **къто**), **зло** (замість **зъло**); у Маріїнському Євангелії — **два** (замість **дъва**), **пцѣте сѧ** (замість **пцѣти сѧ**).

Пропуски **ъ** і **ь** в кінці слів трапляються рідше, оскільки переписувачам було легше запам’ятати, що там повинен бути якийсь знак. У кінці слів **ъ** і **ь** перетворюються в знаки, які показують твердість або м’якість кінцевого приголосного. Але в Ассеманієвому Євангелії та декотрих інших пам’ятках **ъ** і **ь** часом відсутні на

кінці слова: **прид** (замість **придѣ**), **придет** (замість **придетѣ**), **свобод** (замість **свободѣ**).

У мові переписувачів Ассеманієвого Євангелія і Синайського Псалтиря редуковані **ѣ** і **ь** у слабкій позиції втрапилися, і вони вживали їх за традицією.

Також не існує системи вживання редукованих у слабкій позиції, і тому трапляється написання **ь** замість **ѣ** перед наступним напівм'яким приголосним:

- дѣвѣ** (замість **дѣвѣѣ**) — але **дѣва**,
- зѣлѣ** (замість **зѣлѣѣ**) — але **зѣла** (Зографське Євангеліє).

Подібні приклади є і в Савиній книзі.

Першими редуковані у сильній позиції перейшли в голосні повного творення у пам'ятках македонського і західноболгарського походження: **ѣ** — **о**, а **ь** — **є**.

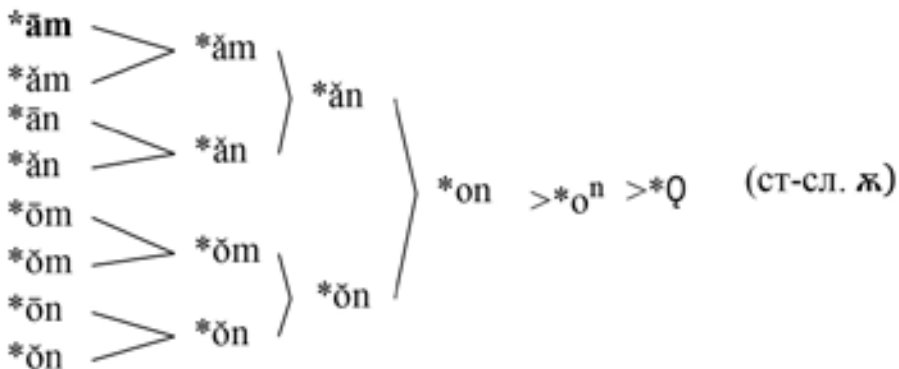
Наприклад:

- днесь** — замість **дньсь**,
- шедѣ** — замість **шьдѣ**,
- народо съ** — замість **народѣ съ** (Зограф. Євангеліє, Ассем.).

2.6. Походження носових голосних

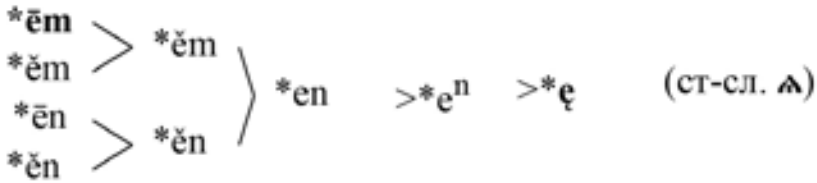
Носові голосні утворилися у праслов'янській мові в результаті з монофтонгізації індоєвропейських дифтонгоїдів

(другий компонент приголосний)

- двн. gans; лат. anser; ст-сл. **гжсь**
- лат. pons; д-інд. panthan; ст-сл. **пжтъ**

лит. penki; гр. pente; ст-сл. ПАТЬ
 лит. zentas; лат. generis; ст-сл. ЗАТЬ

Уперше зробив висновок про носовий характер вимови звуків, які позначалися **ж**, **л**, відомий російський славіст О. Х. Востоков. Доказом носової вимови [ɔ] і [ɛ] є їх чергування у споріднених словах зі сполученням звуків з **м** і **н** (**сема** — **семена**), а також наявність в індоєвропейських мовах відповідних сполучень голосних о, е з носовими приголосними (див. таблиці).

Таблиця 1.

Праслов'янська	Старо слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоєвропейські мови
*ɛ < *-en, *-em перед приголосн. *svetъ < *k'uentas	СВАТЬ	пол. święty укр. святий хорв. sveti серб. свети	лит. šventas
*ɛ < m', n' перед приголосн. *rametъ	ПАМАТЬ	пол. pamięć укр. пам'ять болг. памет хорв. pamet	лит. at-mintis (спогад) лат. mēns, mentis гот. gamunds (пам'ять)
*ɛ < *-ēn, *-ēm в закінченнях Зн. в. одн. *tɛ < *tɛem	ТА	пол. cię хорв. te	санскр. tvām
*ɛ < *-iōns, *-iāns, *-iōns у закінченнях дієприкм. тепер. часу *znaję < *g'nōiōns або *g'nōiōns	ЗНАТА	рос. зная пол. znając хорв. znajući	

Таблиця 2.

Праслов'янська	Старо слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоевропейські мови
*ǫ < *-on, *-om, *an, *am перед приголосн. *ber ǫť < *bheronti *ǫgьľ < *angulos	БЕРЖТЪ ЖГЬЛЬ	пол. biorą укр. беруть хорв. беру серб. беру пол. węgiel укр. вугіль	гр. φερωντί лат. angulus
*ǫ < *ām дієприкм. ж. р. у 3н. в. одн. *berǫtję < bherontjam	БЕРЖШТЖ	пол. biorąca рос. берущую	гр. φερου
*ǫ < *m, *n (перед приголосн.) dǫti < *dъmti (*dъmę < *dъmti)	ДЖТИ	пол. dać укр. дуги	

У певних позиціях носові могли чергуватися між собою або зі сполученнями, з яких вони походили. До нашого часу носові голосні збереглися тільки у польській мові, але вони не завжди відповідають характеру і місцю праслов'янських носових, а залежать від внутрішньої системи польського вокалізму.

Таблиця 3. Походження голосних звуків слов'янських мов

№ п/п	Голосний звук	Походження голосного	Приклади і відповідники
1	2	3	4
1	→ А →	1) *ā, *ō 2) *ē після м'яких приголосних *j, *z, *č, *žd', *št'	1) ст. сл. мати , пор. лат. <i>māter</i> 'мати'; ст. сл. дати , пор. лат. <i>dōno</i> 'дарую' 2) ст. сл. дыш-а-ти *dyš-ē-ti < *dyh-ē-ti, пор. лит. <i>dūsėti</i> ; ст. сл. вид-ѣ-ти , лат. інф. на <i>ēre</i> : <i>vidēre</i>
2	О →	*ǎ, *ǫ	ст. сл. морѣ , пор. лат. <i>māre</i> 'море'; ст. сл. око , пор. лат. <i>ōcūlus</i> 'око'

3	→ Ы (у) →	1) * <i>ū</i> перед приголосним і в кінці слова 2) * <i>ū</i> < * <i>ō</i> у кінці слова	1) ст. сл. сынѣ , пор. давньоінд. <i>sūnīh</i> ст. сл. мышь , пор. лат. <i>mūs</i> * <i>ū</i> > * <i>ūl</i> , * <i>ū</i> > ъ, * <i>l</i> > * <i>v</i> : свекры і свекръѵе 2) ст. сл. камы < * <i>katū</i> * <i>katūn</i> < * <i>katōn</i>
4	→ Є →	1) * <i>ě</i> 2) * <i>ǫ</i> (після * <i>j</i> , * <i>ž</i> , * <i>č</i> , * <i>š</i>)	1) ст. сл. медь , пор. лит. <i>mėdys</i> 2) ст. сл. наз. одн. ср. р. морк , лат. <i>māgē</i>
5	→ → І → →	1) * <i>ī</i> 2) * <i>ī</i> після м'якого приго- лосного 3) * <i>jь</i> , * <i>jī</i> або <i>jŭ</i> на початку слова 4) * <i>oi</i> у кінці слова при спадній інтонації 5) * <i>eĭ</i> в кінці слова перед приголосним	1) ст. сл. три , лат. <i>trīginta</i> 'тридцять'; 2) ст. сл. шнти , пор. гот <i>siūjan</i> , лит. <i>siėti</i> 3) ст. сл. нго , пор. лат. <i>jūgūt</i> 4) ст. сл. ми < * <i>moĭ</i> ; ст. сл. видь , пор. лит. <i>vūidas</i> 'обличчя' 5) ст. сл. ити , пор. лит. <i>eiti</i>
6	→ → Ѥ (ѣ) →	1) * <i>ē</i> 2) * <i>terĭ</i> > * <i>trēt</i> > * <i>trĕt</i> 3) * <i>oi</i> при висхідній інто- нації	1) ст. сл. сѣма , пор. лат. <i>sēmēn</i> 2) ст. сл. брѣгъ < * <i>brēgъ</i> < * <i>bergъ</i> 3) ст. сл. цѣна < * <i>kōĭna</i> , пор. лит. <i>kaĭna</i> 'ціна, відплата'
7	→ Ѧ →	1) * <i>ū</i> 2) * <i>ū</i> < * <i>ō</i> у кінці слова	1) ст. сл. дѣѵа , пор. лат. <i>dūō</i> 2) ст. сл. градъ , пор. лат. <i>hortūs</i> < * <i>hortōs</i>
8	→ Ь	1) * <i>ī</i>	1) ст. сл. вѣдова , пор. лат. <i>vidua</i> ; ст. сл. дѣнь , пор. лат. <i>dies</i>
9	→ ѦҀ (Ѧ)	1) * <i>oi</i> < * <i>ōl</i> , * <i>āl</i> перед при- голосним	1) ст. сл. пловѣти 'пливти', пор. лит. <i>plauti</i> ; ст. сл. оухо , пор. лат. <i>auris</i> , лит. <i>ausis</i>
10	→ Ѧ (Ѧ)	1) * <i>om</i> , * <i>on</i> перед приголосним	1) ст. сл. зѵжкъ * <i>zvon-kъ</i> , пор. давньор. зѵоуќъ > зѵонъ
11	→ Ѧ (Ѧ)	1) * <i>em</i> , * <i>en</i> перед приголосним	1) ст. сл. дѣсѵтъ , пор. лат. <i>decem</i>

Початково система голосних старослов'янської мови складалася з 11 фонем, які за місцем творення і ступенем піднесення спинки язика до піднебіння можна класифікувати таким чином:

Ряд	передній	непередній	
		середній	задній
Піднесення			
високе	[i] — и, ї	[ы] — ы	[у] — оу, Ѹ
середньовисоке	[ѣ] — ѣ	[ѡ] — ѡ	
середнє	[e] — e [e̞] — Ѧ		[o] — o, Ѡ [q] — ж
низьке	[ä] або [ě] — Ѣ		[a] — а

Голосні оу і о вимовлялися з витягнутими вперед губами. Тому вони називаються лабілізованими голосними (від латинського *labium* = губа). Решта голосних були нелабілізованими.

За способом творення розрізнялися ротові і носові голосні. Голосні Ѧ, ж називалися носовими, бо при їх вимові повітря вільно проходить через ніс, а всі решта голосні були ротовими.

Голосні фонеми старослов'янської мови розрізняються також за тривалістю звучання. За цією ознакою можна виділити три групи фонем: довгі (и, ы, оу, а, Ѧ, ж, Ѣ), короткі (e, o), редуковані, або над короткі (ѡ, ѣ). Голосні e, o були короткими історично, але вже в старослов'янській мові ця їх короткість практично не відбивалася. Тільки редуковані були помітно коротшими від інших звуків.

3. СИСТЕМА ПРИГОЛОСНИХ

- 3.1. Система приголосних праслов'янської мови у її відношенні до праіндоєвропейської.
- 3.2. Походження приголосних звуків слов'янських мов.
- 3.3. Відмінності приголосних праслов'янської мови від приголосних праіндоєвропейської мови-основи.

Основна література

1. Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики, Київ, 2010.
2. Леута, О.І. Старослов'янська мова, Київ, 2017.
3. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Львів, 1964.
4. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Київ, 1983.
5. Ivšić, S. Slavenska poredbena gramatika, Zagreb, 1970.
6. Mihaljević, M. Slavenska poredbena gramatika, 1.dio. Uvod i fonologija. Zagreb, 2002.
7. Vrana, J. Uvod u slavensku poredbenu gramatiku, Zagreb, 1965.

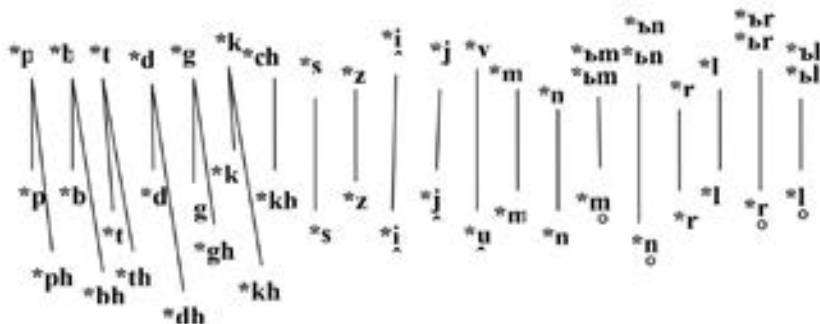
Додаткова література

1. Бошкович, Р. Основи упорядне граматике словенских језика. Фонетика, морфологија. грађење речи, Београд, 2000.
2. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
3. Лучик, В.В. Вступ до слов'янської філології, Київ, 2008.
4. Пипер, П. Увод у славистику, 1., Београд, 2009.
5. Чучка, П.П. Вступ до слов'янської філології, Київ, 1988.
6. Юсип-Якимович, Ю.В.; Шимко О.В. Старослов'янська мова. Модульний курс. Навчальний посібник, Київ, 2009.
7. Matasović, R. Uvod u poredbenu lingvistiu, Zagreb, 2001.

3.1. Система приголосних праслов'янської мови у її відношенні до праіндоєвропейської

Консонантизм ранньої праслов'янської мови знаходиться в такій відповідності до праіндоєвропейського:

Праслов'янські:

Праіндоєвропейські:

Праслов'янська мова успадкувала з праіндоєвропейської такі приголосні: сонорні [р], [л], [м], [н], проривні [б], [п], [д], [т], [г], [к], фрикативні [с] і [з], нескладовий [і] і нескладовий [у] (деякі вчені припускають, що в праіндоєвропейській мові [і] та [j], [і] та [v] не розрізнялись). У системі праіндоєвропейської мови були відсутні шиплячі, африкати, фрикативний [х], а звук [ф] з'явився аж у кирило-мефодіївську епоху.

У поданій табличці приголосні за місцем творення (артикуляції) поділяються на губні і язикові. А за способом творення вони бувають: проривні, фрикативні, африкати, складні, носові та плавні.

	Приголосні		Губні	Передньо-язикові	Середньо-язикові	Задньо-язикові
Шумні	Проривні	дзвінкі глухі	б п	д т		г к
	Фрикативні	дзвінкі глухі	в (ф)	з, з', ж' с, с', ш'	й	ч
	Африкати	дзвінкі глухі		(дз'), ч', ц'		
	Складні	дзвінкі глухі		жд' шт'		
Сонорні	Носові Плавні		м	н, н' р, р', л, л'		

У праслов'янській мові виникли на місці праіндоевропейських непридихових і придихових: *p, *ph, *b, *bh, *t, *th, *d, *dh, *g, *gh, *k., *kh, *ch, *kh. Чисті звуки *p, *b, *t, *d, *g, *k., *ch без придиховості. Наприклад:

Приголосний п

Ст. сл. **перо**: пр.сл. *pero, давньоінд. **patra**

Ст. сл. **пѣна**: пр.сл. *pěna, давньоінд. **phenah** – *p із *p і *ph.

Приголосний в

Ст. сл. **болнн**, пр. сл. *boli,

давньоінд. **balam**, ”сила”, лат. **debilis**;

Ст. сл. **нево**, пр.сл. *nevo, давньоінд. **nabhah** –

*b із *b і *bh.

3.2. ПОХОДЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Приголосний	Походження	Приклади і відповідники
1	2	3
Ж	→ 1) *g+e, i, ъ, ꙗ (<ē), е (I палаталізація) → 2) *g+j → 3) *z+j	1) слуга, пор. друґь 2) слоужа<* slugjo, пор. слуга 3) лижж<*liizjo, пор. лизати

Ч	→ 1) *k+e, i, ъ, ꙗ (<ē), е (I палаталізація) → 2) *k+j	1) ржчка, пор. ржа 2) плачж<*plakjo, пор. плакати
З	→ 1) *g+i, ꙗ (дифт. походж.) (II палаталізація) → 2) *i, e, ъ, е+g (III палаталізація)	1) нозꙗ<*nogai, пор. нога 2) кꙗнаꙗ, пор. кꙗнаґини
Ц	→ 1) *k+i, ꙗ (дифт. походж.) → 2) *i, e, ъ + k (III палаталізація)	1) цꙗна < *koina, пор. лит. <i>kaina</i> 2) порицати, пор. нарꙗкати

Г	→	1) *ch+i, ʃ (дифт. походж.)	1) пастоуґ҃ (місц. одн.), пор. пастоуґхь
	→	2) *i, *ь, *ę + ch (III палаталізація)	2) вьсь, вьса, вьсе, пор. вьхуґ тоґ земя
ЖД	→	1) *d+j	1) хождж < *chodjǝ, пор. ходити; межда *medja
	→	2) *zd+j	2) пригвождати < *prigvozdjǝ
ШТ'	→	1) *t+j	1) св'ѣшта < *svētja
	→	2) *st+j	2) поуштыж < *pustjǝ
	→	3) *gt, *kt перед i	3) мошти < *mogti; пешти < *pekti
	→	4) *sk+j	4) иштж < iskjǝ
Р'	→	1) *r+j	воґра < *burja
Л'	→	*l+j	вола < *volja
'Н	→	*n+j	конь < *konjos
МЛ'	→	*m+j	земля < *zemja
БЛ'	→	*b+j	любляж < ljubjǝ
ПЛ'	→	*p+j	вопль < *vojǝs
ВЛ'	→	*v+j	ловля < lovja
Ш	→	*s+j	пишж < *pisjǝ
	→	*ch+j	соуша < suchja

3.3. Відмінності приголосних праслов'янської мови від приголосних праіндоєвропейської мови-основи.

Отже, рання праслов'янська мова без змін успадкувала праіндоєвропейські приголосні *p, *b, *t, *d, *g, *k, *s (*z) та нескладотворчі сонанти *i (*j), *m, *n, *r, *l. Решта праіндоєвропейських звуків увійшла в праслов'янську мову з певними змінами: нескладотворчий сонант *u змінився в *v, а придихові (за винятком *kh) та лабіовелярні, втративши придиховий призвук, злилися з відповідними простими приголосними; придиховий *kh змінився в *ch; праіє. складотворчі *m, *n в балто-слов'янській мовній єдності перетворилися в *um, *im, *un, *in і звідси перейшли в праслов'янську мову у вигляді *ьm, *ьn, *ьp, *ьq; праіє. *r та *l розвинули перед собою в балто-слов'янській мовній єдності *u або *i і потім у праслов'янській мові закономірно змінилися в *ьr, *ьl, *ьg, *ьl.

4. ПОМ'ЯКШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ З *J

- 4.1. Суть і причини пом'якшення приголосних.
- 4.2. Зміни сполук сонорний +*j (*rj, *lj, *nj).
- 4.3. Сполуки *sj, *zj.
- 4.4. Сполуки *gj, *kj, *chj.
- 4.5. Сполуки *dj, *tj.
- 4.6. Доля сполук *skj, *ztj, *zdj, *stj.
- 4.7. Доля сполук *slj, *znj, *drj, *trj.
- 4.8. Доля сполук губний +*j (*b, *p, *v, *m + *j).

Основна література

1. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
2. Лашкова, Л. Историчка фонологија словенских језика, Београд, 2010.
3. Леута, О.І. Старослов'янська мова, Київ, 2017.
4. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Львів, 1964.
5. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Київ, 1983.
6. Damjanović, S. Staroslavenski jezik, Zagreb, 2005.

Додаткова література

1. Бошкович, Р. Основи упоредне граматике словенских језика. Фонетика, морфологија. грађење речи, Београд, 2000.
2. Майборода, А.В.; Коломієць, Л.І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань, Київ, 1992.
3. Чучка, П.П. Вступ до слов'янської філології, Київ, 1988.
4. Юсип-Якимович, Ю.В. Старослов'янська мова. Практикум, Ужгород, 2003.
5. Ivšić, S. Slavenska poredbena gramatika, Zagreb, 1970.
6. Mihačević, M. Slavenska poredbena gramatika, 1.dio, Zagreb, 2002.

4.1. Суть і причини пом'якшення приголосних

У VI-VIII ст. праслов'янська мова пройшла крізь низку звукозмін, що призвели до постання й поширення палаталізованих приголосних. У доісторичну епоху розвитку фонетичної системи праслов'янської мови відбувся один з найдавніших і найважливіших процесів: вплив **j** на приголосні залежно від їх позиції. Праслов'янський ***j** < ***[j]** початково міг стояти як після голосних, так і після приголосних.

Постконсонантний ***j** рано зник у праслов'янській мові шляхом взаємної асиміляції з попереднім приголосним. Це зумовило в праслов'янській системі консонантизму глибокі зміни, низку пом'якшених приголосних і нові чергування.

Взаємна асиміляція в сполученнях «приголосний + ***j**» відбувалася так. Спочатку всі приголосні зазнавали асимілюючого впливу наступного ***j** шляхом пересування в палатальну зону, наближення в тій чи іншій мірі до артикуляції ***j**. При асиміляції задньоязикових приголосних місце артикуляції пересувалося вперед, до місця утворення ***j**, при асиміляції передньоязикових місце артикуляції язика пересувалося назад, теж до місця утворення ***j**. При такому артикуляційному пересуванні приголосні ставали м'якими або пом'якшеними. Потім відбувалася асиміляція ***j** до попереднього пом'якшеного приголосного, і у ранній праслов'янській мові виникли довгі м'які або пом'якшені приголосні. Однак довгі приголосні не були самостійними фонемами і порівняно рано почали втрачати свою довготу, видозмінюючись при цьому у різних напрямках неперехідної або перехідної палаталізації.

І тому розрізняються три типи пом'якшення:

- 1) неперехідні;
- 2) перехідні;
- 3) поява **l**

Розглянемо кожен процес окремо.

4.2. Зміни сполук сонорний + ***j** (***rj**, ***lj**, ***nj**)

Неперехідне пом'якшення охопило сонорні приголосні, тобто ***r**, ***l**, ***n**. Новоутворені приголосні мали інше місце творення, ближче до ***j**:

***rj**, ***lj**, ***nj**

***rj** > ***r'j** > ***r̄'** > ***r'**: прасл. ***bourja** > **воуѣа**;

ТВОРИТИ — **ТВОРИѢ** < ***tvorjǫ**

***lj** > ***l'j** > ***l̄'** > ***l'**: прасл. ***volja** > **вола**;

ГЛАГОЛАТИ — **ГЛАГОЛѢ** (<**glagoljǫ**)

***nj** > ***n'j** > ***n̄'** > ***n'**: прасл. ***konjъ** > **конь**;

***vonja** > **вонь**

4.3. Сполуки *sj, *zj

Перехідне пом'якшення давало якісно новий приголосний:

*sj > š: *sj > *s'j > *s̄' > *š̄s̄' > *š':

прасл. *pisjǫ – pišǫ;

ст.-сл. писати – пишѣ

*sjuti > шити (лит. siuti)

*nositi > *nosjǫ > ношѣ

*nosja > ноша

Сполуки *sj, *zj, *chj сягають ранньої праслов'янської доби. Їх результати однакові у різних слов'янських мовах.

*zj > ž: *zj > *z'j > *z̄' > *ž̄' > *ž':

прасл. *lizjǫ > ližǫ; ст.-сл. лизати – лижѣ;

*mazješi > мажеши

*vozjǫ > вожѣ

*nozjos > ножь.

4.4. Сполуки *gj, *kj, *chj

*gj > ž: *gj > *g'j > *ḡ' > *ḡž' > *ž':

прасл. *lǫgja > ст.-сл. лѣжа;

*logjo > ложе

*kj > č: *kj > *k'j > *k̄' > *k̄č' > *č':

прасл. *sěkja > ст.-сл. сѣча

*plakjo > плачѣ

*mьlkjo > мьлчѣ

*chj > š: *chj > *ch'j > *ch̄' > *ch̄š' > *š':

прасл. *suchja > ст.-сл. соуша.

*duchja > доуша.

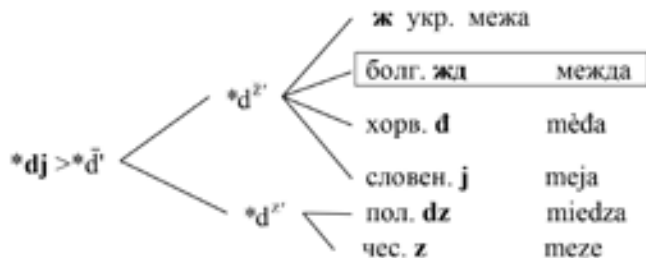
Протоукраїнські діалекти в основному зазнали змін згідно з загальною праслов'янською моделлю, але відзначалися й певні особливості. Ці зміни - перша палаталізація задньоязикових (детальніше с. 78).

Описані випадки йотації **с, з, г, к, х** дали майже однакові фонетичні результати у всіх слов'янських мовах. Натомість зміни приголосних *tj, *dj, а також груп *st, *zd, *sk, *zg+j викликали різні рефлекси, що було однією з підстав поділу слов'янських мов на три групи.

4.5. Сполуки *dj, *tj

*dj > [ж'д'] *medja > межда

*tj > [ш'т'] *světja > свѣшѣ

прасл. < *medja

Найзахідніші говірки - лемківські та бойківські (а також закарпатські на захід від Лабірця, хоча деякі форми сягають Латориці) мають *j* у всіх словах та позиціях, наприклад, *уроджай*, *їджа*, *їдж*, *пряджа*, *саджа*, *меджа*, *одеджа*, *чужий*, *городжа*, *меджи* 'між', *риджик*, *риджий*.

прасл. < *svetja

Протягом усього давньоукраїнського періоду в основному зберігалось старослов'янське написання *шт*. Проте кількість мимовільних написань *ч* є достатньою, щоб засвідчити природу місцевого рефлекса *tj.

4.6. Доля сполук *skj, *stj, *zgj, *zdj

- *skj > št' : прасл. *iskjQ > ст-сл. иштѣж;
- *stj > št' : прасл. *pustjQ > ст-сл. поустѣж;
- *zgj > žd' : прасл. *dъzgjъ > ст-сл. дѣждь;
- *zdj > žd' : прасл. *prigvozdjQ > ст-сл. пригвождѣ.

4.7. Доля сполук *slj, *znj, *drj, *trj

Асимільовані сонорні з *j* пізніше вплинули на попередній приголосний так само, як на них впливав *j*:

- *slj → *šl', *znj → *žn', *drj → ždr', *trj → štr'
- *mysljenije → мышлениѣ (мыслити).

Але цей вплив не завжди був послідовний:

- *sъblaznjenъ → съблажнѣнь (съблазнити)

*umǫdrjǫ → оумждрѣж (оумждрити)
*sǫmotrjǫ → сѣмоштрѣж (сѣмотрити).

Приклади непослідовних уживань:

оумждрѣж — оумждрѣж
сѣмоштрѣж — сѣмотрѣж і т. д.

4.8. Доля сполук губний + *j (*b, *p, *v, *m + *j)

У сполученнях губних з **j** (*bj, *pj, *mj, *vj) для полегшення вимови між ними з'являвся вставний плавний м'який **l**, що не суперечило законові висхідної звучності складу.

***bj, *pj, *mj, *vj** у корені

*bj > *b'j > *b̄' > *b' > *bl': прасл. *bjudo > **блюдо**;

*pj > *p'j > *p̄' > *p' > *pl': прасл. прасл. *prijǫ > **плюж**

На межі кореня та суфікса зміна відбулася у старослов'янській та східнослов'янських мовах:

*bj > *bl' : *lubjǫ > lubl'ǫ > **люблѣж**

*pj > *pl' : *kupjǫ > kupl'ǫ > **куплѣж**

*mj > *ml' : *zemja > zeml'a > **земля**

*vj > *vl' : *loviti > lovl'ǫ > **ловлѣж**.

Ця зміна в усіх слов'янських мовних групах відображена на початку коренів, а в кінці основ у західнослов'янських мовах **l** після губних не зберігся. Деякі вчені вважають, що в мові предків західних слов'ян взагалі не виникав вставний **l** у кінці коренів: там, на їх думку, був тільки **j**, який втрапився, пом'якшивши попередній губний.

У болгарських пам'ятках і в сучасній болгарській мові вставного **l** також нема в кінці основ. Наприклад:

*zemja > **земля**

болг. земя, хорв. zemlja, серб. зёмља,

пол. ziemia, чеськ. země,

укр., рос. земля;

kupl'ǫ > **куплѣж**

пол. kupię,

болг. купя,

укр. куплю.

Однак існують окремі слова у західнослов'янських мовах, у яких є вставне **l** у кінці основи. Нез'ясоване, однак його походження: чи воно збереглося як релікт, чи виникло пізніше, можливо, за аналогією. Наприклад: пол. grobla (гребля), gresła (чесалка), kropła (крапля), kroplowy, kroplisty; чеськ. krapl'a (чесалка).

5. ЗАКОН ВІДКРИТОГО СКЛАДУ

- 5.1. Фонетичні зміни, зумовлені дією закону відкритого складу. Тенденція до висхідної звучності складів. Закон відкритого складу. Характеристика.
- 5.2. Монофтонгізація дифтонгів.
- 5.3. Монофтонгізація дифтонгоїдів.
- 5.4. Доля сполучень ***ort, *olt**.
- 5.5. Доля сполучень ***tort, *tolt, *tert, *telt**.
- 5.6. Спрощення в групах приголосних.

Основна література

1. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Складенко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
2. Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики, Київ, 2010.
3. Лашкова, Л. Історична фонологія словенських мов, Београд, 2010.
4. Леута, О.І. Старослов'янська мова, Київ, 2017.
5. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Львів, 1964.
6. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Київ, 1983.
7. Mihaljević, M. Slavenska poredbena gramatika, 1.dio, Zagreb, 2002.
8. Damjanović, S. Staroslavenski jezik, Zagreb, 2005.

Додаткова література

1. Майборода, А.В.; Коломієць, Л.І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань, Київ, 1992.
2. Пипер, П. Увод у славистику 1., Београд, 2008.
3. Чучка, П.П. Вступ до слов'янської філології, Київ, 1988.
4. Ivšić, S. Slavenska poredbena gramatika, Zagreb, 1970.

5.1. ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ, ЗУМОВЛЕНІ ДІЄЮ ЗАКОНУ ВІДКРИТОГО СКЛАДУ

Однією з характерних особливостей старослов'янської мови є однотипність у структури складів: усі склади будувалися за законом зростаючої (або висхідної) звучності. У праслов'янській мові раннього періоду існували як відкриті, так і закриті склади. Ця система була успадкована з індоєвропейської мови. Згодом на праслов'янському ґрунті у фонетиці почали відбуватися два паралельні, визначальні для всього наступного історичного розвитку мови процеси: закон відкритого складу і палаталізація.

Закон відкритого складу полягає ось у чому. В кожному складі є складотворчий звук. Ним у праслов'янській мові міг бути голосний або сонорний приголосний **р, л** (якщо у складі не було голосного). Оскільки він має найсильнішу звучність, то він закінчував склад. Всі подальші фонетичні зміни у системі мови пов'язані з дією цього закону. Це явище трансформувало не тільки закриті склади, які ставали відкритими, але й складні дифтонги. Все, що суперечило закону відкритого складу, зазнавало змін. Відбулися такі фонетичні зміни:

- 1) втрата кінцевих приголосних;
- 2) спрощення груп приголосних;
- 3) зміна межі складу;
- 4) поява протетичних приголосних;
- 5) монофтонгізація дифтонгів, дифтонгоїдів;
- 6) поява носових голосних;
- 7) зміна в групах **ор-, ол-** на початку слова, **-ор-, -ол-, -єр-, -єл-** між приголосними;
- 8) зміна **-ър-, -ъл-**.

Паралельно з законом відкритого складу у праслов'янській період відбувалася палаталізація, тобто пом'якшення приголосних. В науці виділяють три історично послідовні палаталізації (див. нижче). Палаталізація (пом'якшення) під впливом **ј** називалася йотацією. Розрізняють йотацію приголосних перед **ј** і голосних та м'яких приголосних після **ј**.

Друга група фонетичних змін, які відбулися, за Я. Ван-Вейком, у болгарський, або давньостарослов'янський, період, це були явища, пов'язані з падінням редукованих. Внаслідок цього знову стали можливими закриті склади і висхідні дифтонги. Тенденція до палаталізації ослабла і почався зворотний процес, тобто ствердіння деяких пом'якшених звуків. В окремих мовах відбулася втрата **[j]** (**ј**) перед голосними.

Третя група фонетичних змін відбулася пізніше і по-різному проявилася в окремих мовах. Це, наприклад, такі зміни: зближення деяких голосних

переднього, заднього і середнього ряду, що призвело до їх повного збігу (ъ і ъ в слабкій позиції, і – ы, р – р', л – л', в болгарській мові — змішування е і о, ѳ і а).

До найдавніших, ще індоєвропейського походження, фонетичних явищ належать кількісні та якісні чергування голосних.

Не всі історичні зміни у праслов'янській фонетиці однаково важливі для української мови. Детальніше зупинимось лише на тих, які мають значення при вивченні правопису і словозміни.

5.2. Монофтонгізація дифтонгів

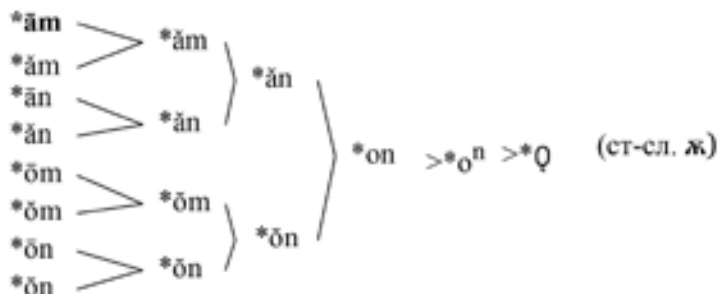
лит. kaina – ст.-сл. **цѣна**; нім. Kaiser – ст.-сл. **цѣсарь**;
 гр. cheima – ст.-сл. **зима**; лит. kreivas – ст.-сл. **кривь**;
 лит. ausis – ст.-сл. **оухо**; лат. taurus – ст.-сл. **тоуръ**;
 нім. Leute – ст.-сл. **люднѣ**; лит. liaupse – ст.-сл. **любъ**.

Зміни дифтонгів у монофтонги у зв'язку з дією закону відкритого складу

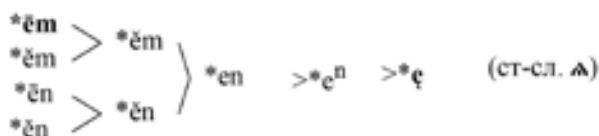
Дифтонги	Перед приголосним	Перед голосним
*oi *kou-	*u *kujɔ (<koujɔ) ст. сл. коуѣ	*ov *kovati ст. сл. ковати
*u *klu-	*u *kl'ujɔ (<kl'euti) ст. сл. кљуѣ	*ev *klevati ст. сл. клевати
*ei *vei-	*i *viti (<*veiti) ст. сл. вити	*ii > *vj *vbjɔ (<*viɔ) ст. сл. виѣ
*oi *roi- *oi (кінець слова)	*ě *pěti (<*poiti) ст. сл. пѣти висхідна інтонація – *ě нисхідна – *i	*oj *rojɔ (<*poiɔ) ст. сл. поѣ *plodě – м. одн. *plodi – наз. мн.

5.3. Монофтонгізація дифтонгоїдів

Носові голосні утворилися у праслов'янській мові з індоєвропейських дифтонгів (див. таблицьку). У результаті монофтонгізації дифтонгоїдів:

двн. gans; лат. anser; ст-сл. ГЖСЬ
лат. pons; д-інд. panthan; ст-сл. ПЖТЬ

лит. penki; гр. pente; ст-сл. ПАТЬ
лит. zentas; лат. generis; ст-сл. ЗАТЬ

Уперше зробив висновок про носовий характер вимови звуків, які позначалися **ж**, **ѡ**, відомий російський славіст О. Х. Востоков. Доказом носової вимови [ŏ] і [ę] є їх чергування у споріднених словах зі сполученням звуків з **м** і **н** (**сема** — **семена**), а також наявність в індоєвропейських мовах відповідних сполучень голосних **o**, **e** з носовими приголосними

5.4. Доля сполучень *ort, *olt*

Сполучення голосних **o**, **e** з плавними **r**, **l** також змінилися під дією закону відкритого складу. Ці зміни почалися ще у праслов'янську епоху, а завершувалися вже на етапі розвитку окремих слов'янських мов (тобто після занепаду редукованих). Тому у всіх трьох слов'янських мовних групах маємо різні результати. Як вважають учені, спочатку зазнали розпаду дифтонгічні групи *ort, *olt на початку слова. В них характер зміни залежав від інтонації. Якщо наголос був висхідним, то в усіх слов'янських мовах результат

* Під t мається на увазі будь-який приголосний, крім р і л.

однаковий: [*o] ставав довгим і переходив в [*a], а склад відкривався за рахунок перестановки приголосних. Отже:

***órt > *ōrt > *rat;**

***ólt > *ōlt > *lat;**

***órdlo — рало;**

***olnъji — ланин.**

Якщо інтонація була спадною, процес розпаду цих груп відбувався неоднаково в різних слов'янських діалектах. У південній групі мов і майбутніх словацькій та чеській мовах відбулись такі ж зміни, як і при висхідній інтонації: *ort > *rat, *olt > *lat. А на території сучасних східних і західних (за винятком словацької) мов, де ці зміни були непослідовні, розвиток груп *ort, *olt пішов таким шляхом: *ort > *rat, *olt > *lot: *oldii > ладин, болг. ладия, пол. łódź, рос. лодка.

5.5. Доля сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt

Зміни у групах *tort, *tolt, *tert, *telt в середині слова також залежали від інтонації, і хоч механізм зміни дифтонгів був подібним, але результат у різних слов'янських мовах був теж неоднаковий. У старослов'янській мові ці зміни виглядали так:

***tōrt > *tart > *trat;**

***porse > праса;**

***tōlt > *talt > *tlat;**

***goldъ > гладъ;**

***tērt > *tērt > *trēt;**

***bersa > брѣза;**

***tēlt > *tēlt > *tlēt;**

***melko > млѣко.**

У східнослов'янських мовах зміни цих груп привели до появи т. зв. повноголося, тобто:

***tort > *tor̩t > tor^ot > *torot;**

***tolt > *tol̩t > tol^ot > *tolot;**

***tert, *telt > *ter̩t, *tel̩t > ter^ot, tel^ot > *teret, *telet;**

***vorna > врана, укр. ворона;**

***berza > укр. береза;**

***solma > слама, укр. солома.**

Якщо у цих групах був редукований голосний, то зміни в них почалися найпізніше, уже в писемний період, тому ці зміни можна спостерігати за пам'ятками. Якщо ѣ, ѥ стояв перед плавним, то відбувалася метатеза: тѣрт >

trъt і т. д. Тому в давньостарослов'янській мові маємо: **слѣза, брѣвно, влѣкъ, прѣстѣ**. Після занепаду редукованих у старослов'янській мові (після XI ст.) **ь, ѣ** у сильній позиції прояснилися: **слеза, бревно, волкъ, перстѣ**. Інколи це прояснення не було фонетично закономірним, а за аналогією, як у слові **слеза**. У слов'янських мовах на сьогодні маємо різні результати цих змін, бо фонетичні процеси в них залежали від інтонації.

Загально зміни в групах **tort, *tolt, *tert, *telt, *trъt, *tlъt* і т. д. можна показати за такою схемою:

прасл.	пд-сл.	зах-сл.	сх-сл.
*tort	*trat	*trot	*torot
*tolt	*tlat	*tlot	*tolot
*tert	*tret	*tret	*teret
*telt	*tlet	*tlet	tolot (звідка telet)

нім. Berg; ст-сл. **брѣгъ**; чes. břeh; укр. берег;
 лит. karvė; ст-сл. **крава**; чes. krava; укр. корова;
 нім. Bart; ст-сл. **брада**; пол. broda; укр. борода;
 нім. Garten; ст-сл. **градъ**; пол. grod; рос. город.

крава

укр. корова
 рос. корова
 болг. крава
 хорв. krava
 чesьк. kráva
 пол. krowa

млѣко

укр. молоко
 рос. молоко
 болг. мляко
 серб. млеко, млијеко
 хорв. mljeko
 чesьк. mléko
 пол. mleko

брѣза

укр. береза
 рос. берёза
 серб. бреза
 хорв. breza
 пол. brzoza

Процес змін у групах *tr̥t, *tr̥t, *tl̥t, *tl̥t на індоєвропейському фоні.

Праслов'янська	Старо слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоєвропейські мови
*br̥gv̥ < *br̥ǰis	БРЪВЪ (Зн. в. одн.)	рос. бровь укр. брова пол. brwi (г нескладове) хорв. obrve серб. обрве	лит. bruvís санскр. bhṛgh (брова)
*kr̥ǰha < *kr̥usa	КРЪХА	рос. кроха, крошить укр. крихта, кришити хорв. krhak, krhki серб. крхки пол. krúchu	лит. krūšti (товкти)
*kr̥bst̥ < *kr̥istōs	КРЪСТЪ	рос. крест чеськ. křst хорв. křst серб. крст	
*br̥gv̥no < *br̥ǰ	БРЪВНО	рос. бревно хорв. brvno серб. брвно	гальське briva (міст) нім. Brücke (міст)
*rl̥ǰt̥ < *rl̥ǰts	ПЛЪТЬ	укр. плоть блр. плоть пол. rłeć (стать) чеськ. pleť (шкіра)	лит. plutá (груба шкіра)
*bl̥sk < *bl̥isk	БЛЪСНЖТИ	рос. блеснуть укр. блиснути хорв. bljesnuti	лит. blizgėti (мерехтити)
*bl̥ǰha < *bl̥usa	БЛЪХА	укр. блоха пол. pchła	лит. blusá (блоха)

Зміни сполук *tort, *tolt, *tert, *telt

Праслов'янські сполуки	Південнослов'янські сполуки	Східнослов'янські сполуки	Західнослов'янські сполуки
*tort	*trat	*torot	*trot
*borda	*БРАДА (ст. сл.)	борода (укр.)	broda (пол.)
*tolt	*tlat	*tolot	*tlot
*zolto	ЗЛАТО (ст. сл.)	золото (укр.)	złoto (пол.)
*tert	*trēt	*teret	*tret
*berg	БРЪГЪ (ст. сл.)	берег (укр.)	břeh (чес.)
*telt	*tlēt	*telet	tlat
*melti	МЛЪТИ (ст. сл.)	→ *tolot молоти (укр.)	mleć (пол.)

5.6. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Спрощення відбувалось під дією закону відкритого складу і завершилось ще в праслов'янську епоху. Однак у старослов'янській мові при відмінюванні слів у певних позиціях з'являється той давній приголосний, який випав. При спрощенні переважно випадав перший приголосний зі збігу двох-трьох. Перелічимо основні групи, де це відбулося:

1. Групи **бн, дн, пн, тн**: втрачався 1-й приголосний. Наприклад:
сонъ < *sъrpъ, але **спати**;
ванжти < *vędŋti, але **оувадати**.
2. Групи **вт, бт, пт, кт**: випадає також перший звук, який проявляється потім у формах теперішнього і кількох минулих часів дієслів:
грети < *grebtī, але 1 ос. одн. тепер. часу **гребж**;
жити < *givti, але 1 ос. одн. тепер. часу **живж**;
тети < *tepti, але 1 ос. одн. тепер. часу **тепж**.
3. Групи **пс, кс, дс, тс** — випав, як і в попередніх, 1-й приголосний:
аорист **чисъ** < *citsъ;
2 ос. одн. теп. часу **даси** < *dadsī;
оса < *orsa;
ось < *oksъ.

Ці групи приголосних можна перевірити тільки на матеріалі інших індоєвропейських мов, бо на старослов'янському тлі це спрощення непомітне.

4. У групах **дм, тм** випали **д** і **т**:
дамъ < *dadmī;
врѣма < *vertmę.

Сполучення **дм** збереглося лише у числівниках **седмь, седмъ, седмын** та похідних від них. Це ще одне свідчення архаїчності числівника як частини мови. Адже він зберігся майже незмінним у всіх слов'янських мовах. На думку багатьох учених, основні словотворчі процеси у числівників завершилися ще в дописемну епоху.

5. Сполучення **дл, тл** спростилися в **л** лише у групі говорів, які стали основою південно- і східнослов'янських мов (тому старослов'янська мова це спрощення фіксує). А в західнослов'янських мовах **дл** і **тл** збереглися:
рало < *ordlo, хорв. ralo, укр. рало, пол. radło і чеськ. rádlo;
велъ < *vedlъ, укр. вів, пол. wiodł, чеськ. vedl;
сало < *sadlo, хорв. salo, укр. сало, пол. sadło.

Після падіння редукованих у давньостарослов'янській мові з'явилися нові групи **дл, тл** (див. "Зміни в групах *tort, *tolt").

6. У сполученні *skn випав середній звук:
БЛЕСНЖТИ < *bľsknŋti, але **БЛЕСКЪ**;
ТИСНЖТИ < *tisknŋti, але **ТИСКАТИ**.
7. У групах **тс, тш, тх, тк**: якщо **т** належав до префікса, то міг спрощуватись, хоч пам'ятки засвідчують написання і з **т**, і без нього:
ОСТЖПАЖТЪ, але й **ОТЪСТЖПАТЪ**;
ОШЕДШИ, але й **ОТШЕДЪШИ**;
ОХОЖДААШЕ, але й **ОТЪХОЖДААШЕ**;
ОКРОВЕННЕ, але й **ОТЪКРОВЕННЕ**.
8. У формах аориста **р, к** перед **с, х, ш** випадали: **рѣхъ, рѣсте, рѣша, мрѣхъ** (від **мрѣти**), пор. з тепер. часом (**азъ**) **реж, мрж**.
9. Група **бв** — випав другий приголосний:
ОБЛАКО < *obvolko, **ОБАЗАТИ** < *obvęzati, **ОБЛАСТЬ** < *obvolstь.
10. При складоподілі спростилися групи двох однакових приголосних:
сс → **с**, **зз** → **з**;
єси < *jessi;
нѣсь < **нєсь** (одночасно подовжився попередній голосний **є** → **ѣ**)
ВЕЗАКОНІЄ < **ВЕЗАКОНІЄ**.

Спрощення груп приголосних

Праслов'янські	Старослов'янські
1. *bn, *pn, *dn, *tn > *n: *dъbno > *dъno	Н дъно
2. *dm, *tm > *m: *dadmъ > *damъ	М дамъ
3. *bs, *ps, *ds, *ts, *ss > *s: *opsa > *osa	С оса
4. *bt, *pt, *vt, *kt > *t: *dolbto > *dolto	Т длато
5. *bv > *b *obvitati > *obitati	Б обитати
6. *tt > *st *pletti > *plesti	СТ пестти (пор. плетж)
7. *dt > *tt > *st *vedti > *veti > *vesti	СТ вести (пор. ведж)
8. *sr > *str *sruja > *struja	СТР строу
9. *dl > *tl > *l *vedľ > *velъ (пор. чеське vedl)	Л велъ

6. ПЕРЕХІДНІ ПОМ'ЯКШЕННЯ

- 6.1. Зміни задньоязикових ***g, *k, *ch** перед ***j** та голосними переднього ряду. Перша палаталізація
- 6.2. Перехід ***g, *k, *ch** у ***z, *c, *s** перед ***ě(ѣ)** та ***i(и)** дифтонгічного походження – друга палаталізація задньоязикових. Доля сполук ***gv, *kv** перед ***ě(ѣ)** та ***i(и)** в різних діалектах праслов'янської мови.
- 6.3. Третя палаталізація задньоязикових приголосних.
- 6.4. Палаталізації задньоязикових приголосних та їх результати у різних слов'янських мовах.

Основна література

1. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
2. Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики, Київ, 2010.
3. Лашкова, Л. Історична фонологія словенських мов, Београд, 2010.
4. Майборода, А.В. Старослов'янська мова, Київ, 1975.
5. Майборода, А.В.; Коломієць, Л.І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань із старослов'янської мови, Київ, 1992.
6. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Львів, 1964.
7. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Київ, 1983.

Додаткова література

1. Бошкович, Р. Основи упорядне граматики словенських мов. Фонетика, морфологія, графічне речення, Београд, 2000.
2. Mihaljević, M. Slavenska poredbena gramatika, 1. dio, Zagreb, 2002.
3. Ivšić, S. Slavenska poredbena gramatika, Zagreb, 1970.

У праслов'янській мові існувала тенденція до пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду (**i, ъ, ѣ, е, ѡ**). При цьому губні і передньоязикові приголосні вимовлялися напівм'яко, тобто їхня артикуляція дещо зміщувалася до середньої частини піднебіння. А приголосні заднього ряду **г, к, х** пом'якшувалися і переходили у нові за місцем і способом творення звуки **[ж'], [ч'], [ш']** або **[з'], [ц'], [с']**. Це фонетичне явище дістало назву *палаталізації* (перехідне пом'якшення приголосних звуків). Виділяються три перехідні пом'якшення.

6.1. ЗМІНИ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ *G, *K, *CN ПЕРЕД *J ТА ГОЛОСНИМИ ПЕРЕДНЬОГО РЯДУ. ПЕРША ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ

Це перше перехідне пом'якшення задньоязикових - процес заміни твердих задньоязикових приголосних на м'які (палатальні) шиплячі приголосні [x] → [ш'], [k] → [ч'], [dʒ'] → [ж'] у позиції перед голосним переднього ряду (а саме: ь, ę, і < *і, еі, ё < *ё) при обов'язковій участі *j. Перехідним воно називається тому, що в результаті його утворився приголосний нової якості. Схема Шахматова-Бернштейна: *gj > *g̃' > *g^{dʒ'} > *dʒ' > *ž':

[г] → [ж']:

врагъ — враже, вражьскъ

книга — книжьникъ

могъ — можеши

[к] → [ч']

ржка — поржчити

отрокъ → отроча

кого — чего

къто — чьто

[x] → [ш']

доухъ — доуше

страхъ — страшьнъ

ходъ — шьдъ

У сучасних слов'янських мовах донині збереглися результати цієї палаталізації, хоч сам її процес закінчився ще в докирило-мефодіївську епоху розвитку праслов'янської мови у кінці минулої - на початку н.е.

рука — *ручка*, пол. *ręka* — *rączka*, хорв. *ruka* — *ručica*, чеськ. *ruka* — *ručka*;

нога — *ніжка*, пол. *noga* — *nóżka*, хорв. *noga* — *nožni*; чеськ. *noha* — *nožka*;

блоха — *блощиця*;

муха — *мушка*;

могти — *можу*, чеськ. *tižiti*;

бігти — *біжу*;

одяг — *одежа*;

книга — *книжка*, чеськ. *kniha* — *knižka*;

рос. *отрок* — *отрочество*.

Вивчення цього фонетичного процесу дає змогу краще розуміти сучасну граматику української та інших слов'янських мов, зокрема чергування приголосних при відмінюванні та дієвідмінюванні, при словотворенні. Також воно дає змогу усвідомити зв'язки між слов'янськими та іншими індоєвропейськими мовами і відшукати етимологічні ланки між словами однієї мови, які сьогодні вже не здаються однокореневими. (напр.: *початок* та *кінець*).

члдо < *kędo

нім. Kind;

жена < *gęnâ

лат. gens — рід, плем'я, gęnŭs — рід

гр. γένος — народження

давньопр. genna — жінка

гот. qino — жінка;

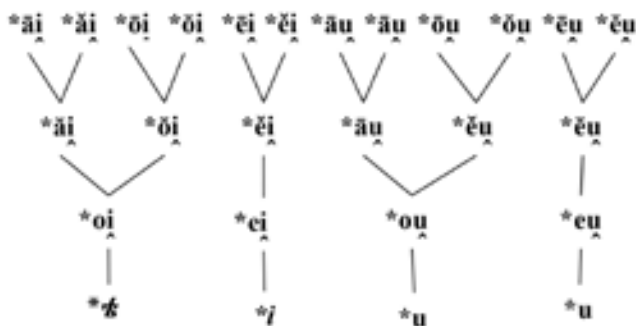
чѣто, лат. quid;

четыре — лит. keturi, лат. quattuor.

За результатами палаталізації етимологічно спорідненими є, наприклад, такі слова сучасної української мови: *ціна* — *каятися, хто* — *що, кого* — *чого, чад* — *кадити, горіти* — *жар, коса* — *чесати, початок* — *кінець*.

6.2. ПЕРЕХІД *Г, *К, *СН У *Z, *C, *S ПЕРЕД *Ї (Ї) ТА *І (И) ДИФТОНГІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Як результат дії закону відкритого складу у праслов'янській мові утворилися нові голосні переднього ряду *ѣ(ѣ) < *oi, *ai, *i < *oi у результаті монофтонгізації дифтонгів:

лит. kaina — ст.-сл. цѣна; нім. Kaiser — ст.-сл. цѣсарь;

гр. cheima — ст.-сл. зима; лит. kreivas — ст.-сл. кривь;

лит. ausis — ст.-сл. оухо; лат. taurus — ст.-сл. тоурь;

нім. Leute — ст.-сл. людине; лит. liaupse — ст.-сл. любь.

Перед цими новоутвореннями голосними відбувалася зміна приголосних г, к, х не у шиплячі, а у свистячі [з'], [ц'], [с']. Тільки у західних діалектах праслов'янської мови [х] → [ш]. Це явище називається другою палаталізацією задньоязикових приголосних. Схема:

*g *ě < *oi	}	*dz' > *z'
*k *i < *oi		*c'
*ch		*s'

Вона відбувалася переважно в кінці слів і охопила такі частини мови:

а) іменні (у відмінкових формах іменників, коротких прикметників, займенників):

[г] → [з']:

дрогъ — дроузѣ

нога — нозѣ

брѣгъ — брѣзи

[к] → [ц']:

ржка — ржцѣ

влькъ — вльцѣ

великъ — велици

[χ] → [с']:

снѣха — снѣсѣ

пастоухъ — пастоусѣ, пастоуси

б) у дієслівних формах при утворенні наказового способу:

[г] → [з']:

жегж — жьзи

могж — мози

лагж — лѣзи

[к] → [ц']:

пекж — пьци, рекж — рьци

Доля сполук *gv, *kv перед *ě (ѣ) та *i

Пом'якшення задньоязикових г, к, χ могло відбуватися і в тому випадку, якщо між г, к, χ і дифтонгічними ѣ або і стояв приголосний. Прикладом зміни задньоязикових в цій позиції можуть служити початкові сполучення *gvě < *gvoі та *kvě < *kvoі. Доля цих сполучень по-різному склалася у трьох слов'янських мовних групах. У старослов'янській мові це пом'якшення виглядало таким чином:

*gvězda > звѣзда, тобто *gv > зв; пор. хорв. *zvijezda*, укр. *звізда*, чеськ. *hvězda*

*kvěť > цвѣтъ, тобто *kv > цв; пор. хорв. *cvijet*, укр. *цвіт*, чеськ. *květ*

6.3. ТРЕТЯ ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

Перехід твердих задньоязикових приголосних у м'які свистячі під впливом попереднього голосного переднього ряду визначають як третє перехідне пом'якшення (палаталізацію) задньоязикових приголосних г, к, χ. Інколи цей процес вважають різновидом другої палаталізації, оскільки результати

їх часом бувають однакові. Деякі вчені називають її “бодуенівською” палаталізацією за іменем видатного славіста І. Бодуена де Куртене, який першим відзначив і намагався пояснити цей процес. Він же зауважив, що у багатьох випадках, де палаталізація мала всі умови для свого здійснення, вона не відбулася. Припускається, що це могло залежати від місця наголосу.

*ь	*g	->	*dz' > *z'
*і	*k	->	*с': *ovika > овьса, овьца
*е	*ch	->	*s'

Наведемо декілька прикладів перехідної третьої палаталізації:

*овька > **ОВЬЦА**

*рѣtika > **ПТИЦА**

*вьсѣ > **ВЬСЬ** (форми **ВЬХЪ**, **ВЬХОУ** засвідчені у пам'ятках новгородської редакції) давньонім. *kuning > **КЪНАЗЬ**

Заміна **г, к, х** на [з', ц', с'] після **ь, і, ѣ** не відбувалася, якщо після задньоязикових стояв приголосний або **ы** і **ѣ**. В результаті цього в одно корінних словах відбувалися чергування: **г/[д'з'](с')**, **к/ц'**, **х/с'**:

ДВИГНЪТИ — ДВИЗАТИ
СТЪГНА (вулиця) — СТЪЗА
КЪНАГЪНИ — КЪНАЗЬ
ВЪСКЛКНЪТИ — ВЪСКЛЦАТИ
ОТЪГЪЧИТИ — СЪТЪЗАТИ
ЛИКЪ — ЛИЦЕ

Утворені на місці **г** і **к** свистячі **з'** і **ц'** в положенні після голосного переднього ряду чергуються з шиплячими **ж** і **ч**:

КЪНАЗЬ — КЪНАЖЕ (Кл. в.)
ОТЪЦЬ — ОТЪЧЕ
ПЪТИЦА — ПТИЧКА

Це свідчить про те, що заміна задньоязикових на шиплячі перед голосними переднього ряду відбулася швидше, ніж заміна **г, к, х** на свистячі. В позиції перед голосними переднього ряду задньоязикові приголосні після **ь, і, ѣ** не могли перейти у свистячі, тому що ще раніше в цій позиції під дією наступних голосних переднього ряду відбулася їх заміна на шиплячі.

Палаталізація **г, к, х** спостерігалася не тільки після названих голосних переднього ряду, але також і після **р < *ы < *іг** (тобто після **р** переднього ряду).

ОТЪВРЪЗАТИ — ОТЪВРЪГНЪТИ
МРЪЦАТИ — МРЪКНЪТИ

Однак палаталізація після **р** була непослідовною, тому поряд з **ОТЪВРЪЗАТИ** зустрічається форма **ОТЪВРЪГАТИ, ВЪСТРЪЗАТИ — ВЪСТРЪГАТИ** і т. д.

Третя палаталізація спостерігається як у коренях слів, так і в суфіксах:

а) іменникових **-ьк-** (**-ѣ, -а, -е**), **-нк-** (**-ѣ, -а, -е**):

ГОНЪЦЬ, ЛЬСТЪЦЬ, ОТЪЦЬ, МЫШЬЦА, СРЪДЦЕ;
ВЪДОВИЦА, ДЪВНИЦА, МЪЖЕНИЦА, ПЪШЕНИЦА, СИЦА, ЛИЦЕ;

б) у дієсловах з суфіксом **-а(ти)**:

вѣсклицати (кликнѣти), нарицати (рекѣ).

З палаталізаціями зв'язаний такий правописний момент у старослов'янській мові, а саме: у словах слов'янського походження після **г, к, х** ніколи не писалися голосні переднього ряду, а після шиплячих не міг стояти **ѣ**, тому що він виник пізніше; однак у запозиченнях: **ГИГАНТЪ, КИТЪ, КИПАРИСЪ.**

6.4. ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ ТА ЇХ РЕЗУЛЬТАТИ У РІЗНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Задньоязикові Г, К, Х	ПЕРША		
	Перед голосними ь, ѡ, ѣ, ї < *e _i , ѣ < *ē		
	Старо слов'янська мова	Індоевропейські мови	Сучасні слов'янські мови
Г	дру҃же ложити кѣнижѣка жена жѡлтѣ	давньопр. <i>geppa</i> (жінка) гот. <i>qīno</i> (жінка) нім. <i>gelb</i> (жовтий) лит. <i>geltas</i> (жовтий)	укр. <i>друже</i> укр. <i>положити</i> укр. <i>книжка</i> хорв. <i>žena</i> , пол. <i>żona</i> чеськ. <i>žena</i> пол. <i>żółty</i>
К	притѣча мѣжити отрочѣ чѣто четыре	лат. <i>quid</i> (що) лит. <i>keturi</i> (чотири) лат. <i>quattuor</i> (чотири)	укр. <i>притча</i> , хорв. <i>prigā</i> укр. <i>мучити</i> рос. <i>что</i> укр. <i>чотири</i> , хорв. <i>četiri</i> , серб. <i>четири</i> пол. <i>cztery</i>
Х	мѣшьѣка страшьнѣ гршьнѣ шьдѣ		укр. <i>мушка</i> укр. <i>страшний</i> укр. <i>грішний</i> рос. <i>прошедший</i>
Задньоязикові Г, К, Х	ДРУГА		
	Перед голосними ѣ < *o _i , *a _i , і < *o _i		
	Старо слов'янська мова	Індоевропейські мови	Сучасні слов'янські мови
Г	нозѣ бризи звѣзда зрьно зѡтѣ	лат. <i>grānum</i> гот. <i>gran</i> (зернина) лат. <i>gener</i> (зять)	укр. <i>нозі</i> , хорв. <i>pozi</i> пол. <i>nodze</i> укр. <i>на березі</i> укр. <i>зять</i> , пол. <i>zięć</i>

к	цѣна рьци пъци ржцѣ цѣмь	лит. kaina (ціна)	рос. цена, укр. ціна хорв. сїјена, серб. цена, чеськ. сена хорв. гесі, хорв. гусі, укр. цим
х	моуѣи снъсѣ пастоуѣѣ		укр. мусі, пол. musze чеськ. mouše укр. на пастусі (Місц. в.)
Задньоязикові Г, К, Х	ТРЕТЯ		
	Після голосних ї, ъ, ѡ		
	Старо слов'янська мова	Індоевропейські мови	Сучасні слов'янські мови
г	пѣназь кѣназь	д. в. нім. pfenning герм. Kuning (князь)	пол. pieniędzy
к	овьца пѣтица вѣньць срьдьце	санскр. *ovika (вівця) лит. vfinikas (вінок) нім. Herz (серце)	укр. вівця, болг. овца пол. owca укр. вінець, хорв. vījenas, укр. серце, рос. сердце
х	вьсь	з *vъсѣ	укр. весь

	При- голосні	Позиція	Результат	Спільнослов'янські	Старослов'янські
Перша	*g	Перед *i, *e, *b,	*z'	*druge > *druže	дрѡу҃же (пор. дрѡу҃гь)
	*k	*e, *ě (< *ē)	*č'	*okī > *oči	очи (пор. око)
	*ch		*š'	*duchъnъ > *dušъnъ	доушънъ (пор. доухъ)
Друга	*g	Перед *ē (< *oi),	*dz' > *z'	*drugi > *druzi	дрѡу҃зи (пор. дрѡу҃гь)
	*k	*i (< *oi)	*c'	*røkē > roc'ě	ржцѣ (пор. ржка)
	*ch		*s'	*duchi > *duši (*i, *ě дифт. походж.)	доуѣи (пор. доухъ)
Третя	*g	Після *i, *e,	*dz' > *z'	*kъnęgъ > *kъnędz'ъ > *kъnez'ъ	кѣнѡзь
	*k	*b	*c'	*liko > *lic'e	лицѣ (пор. ликъ)
	*ch		*s'	*vъchъ > *vъs'ъ	вьсь

7. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ

- 7.1. Чергування голосних.
- 7.2. Кількісні чергування голосних.
- 7.3. Якісні чергування.
- 7.4. Чергування, викликані монофтонгізацією дифтонгів.
- 7.5. Ряди чергувань голосних.
- 7.6. Чергування приголосних.

Основна література

1. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
2. Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граMATика, Київ, 2010.
3. Лашкова, Л. Історична фонологія словенських мов, Београд, 2010.
4. Майборода, А.В. Старослов'янська мова, Київ, 1975.

Додаткова література

1. Бошковић, Р. Основи упоредне граматике словенских језика. Фонетика, морфологија, грађење речи, Београд, 2000.
2. Mihaļjević, M. Slavenska poredbena gramatika, 1. dio, Zagreb, 2002.
3. Ivšić, S. Slavenska poredbena gramatika, Zagreb, 1970.

7.1. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

Доля індоєвропейських довгих і коротких голосних відображена в спільнослов'янських чергуваннях голосних звуків.

Чергування - це закономірна зміна звуків, яка відбувається при словотворенні або словозміні в одній і тій же морфемі (корені, префіксі, суфіксі, закінчення).

Праслов'янська мова успадкувала з індоєвропейської епохи чергування голосних, які згодом видозмінилися відповідно до змін самих індоєвропейських голосних у праслов'янській мові. Ці чергування могли бути кількісними і якісними.

Кількісними називаються чергування однакових за якістю (місцем творення), але різних за тривалістю звучання (довготою) звуків (наприклад, \bar{i}/\bar{i} , тобто довгого і короткого голосного одної якості).

Якісними називаються чергування однакових в кількісному відношенні, але різних за якістю (місцем творення) голосних звуків (наприклад: \bar{i}/\bar{e} — двох коротких голосних різного творення — верхнього і середнього піднесення).

Якщо при чергуванні відбуваються не тільки якісні, але й кількісні зміни, то йдеться про кількісно-якісне чергування.

7.2. КІЛЬКІСНІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

1. $*\bar{o}/*\bar{o} > o//a$

Це чергування характеризувало дієслівні основи зі значенням нетривалої одноразової дії (короткий голосний) і тривалої, часом повторюваної дії (довгий голосний); це ж саме чергування властиве також відповідним віддієслівним іменникам. У праслов'янській мові пізнішого періоду $*[\bar{o}] > [o]$, а $*[\bar{o}] > [a]$, тому в старослов'янській мові маємо $o//a$:

носити — принашати, скочити — скакати

гвоздь — пригваждати

рождж — раждаѣ

просити — въпрашати

горѣти — гарь.

2. $*\bar{e}/*\bar{e} > e//ѣ$.

Морфологічне значення цього чергування таке ж, як і попереднього. У праслов'янській мові пізнішого періоду $*[\bar{e}] > [e]$, $*[\bar{e}] > [ѣ]$, тому в старослов'янській це чергування мало вигляд $e//ѣ$:

плести — съплѣтати, сѣдло - сѣдѣти

гнѣтъ — оугнѣтати

лѣтѣти — лѣтати (про чергування ѣ//а див. нижче)

секрыа — сѣкж

несж — нѣсѣ.

3. *ī//*ī* > *ь/н*.

Те ж саме морфологічне значення, що й у попередніх.

Згодом **[ī]* > [ь], а [ī] > [н], тому в старослов'янській мові чергування *ї/і* змінилося в *ь/н*:

мьрж — оумираж

рьци — нарицати, отърицати

сѣлати — застилати

пѣсати — написати

бьрати — сѣбирати.

4. **ǔ//*ū* > *ѣ/ы*.

Те ж саме морфологічне значення. У старослов'янській з [**ǔ*] маємо [ѣ], а з [*ū*] — [ы], тому це чергування у пізніший період виглядає так: *ѣ/ы*.

сѣлати — посылати, дъхнжти - дышати

сѣпати, сѣнѣ — засыпати

зѣвати — призывати

дъмж — надымаж

7.3. ЯКІСНІ ЧЕРГУВАННЯ

Серед успадкованих праслов'янською мовою якісних чергувань найпоширенішими були:

1. **ě//*ǫ* > *е/о*.

Це найбільш поширене чергування голосних не лише у слов'янських, а й в усіх індоєвропейських мовах. Вважається, що воно виникло як позиційне чергування внаслідок пересування наголосу з кореня на сусідній склад — до початку чи кінця слова (причому початковим був ступінь [**ě*]. Ступінь [**ě*] переважно властивий первинним дієслівним основам, а ступінь [**ǫ*] — віддієслівним іменним формам і вторинним дієслівним основам). Наприклад:

берж — сѣворѣ

стельж — столѣ

нести — ноша, носити

ведж — водити

плести — плоть

лежати — ложе.

Це чергування менш прозоре у тих випадках, коли [е, о] входили до складу дифтонгів, які на праслов'янському ґрунті зазнали монофтонгізації (див. “Чергування, викликані монофтонгізацією дифтонгів”).

2. *ē//*ō > ѣ//а.

Це, по суті, те ж саме якісне чергування, яке на ступені довготи дало інші результати в старослов'янській мові:

*ē > *ě > ѣ

*ō > а

сѣдѣти — сад, садити

приткати — растачати

влѣзти — влазити

погрѣвати — гравити

стрѣгж — стражь

Оскільки перед голосним переднього ряду ѣ задньоязикові приголосні зазнавали палаталізації, то чергування голосних ѣ//а закономірно викликало і чергування приголосних:

жарь — гарь (*-gēr-//-*gōr-, а -*gēr- > -ž'er)

чадъ — кадило (-*kēd-//-*kod-, а -*kēd > *č'ed).

3. *ǫ//*eǫ > ѡ//ѡ, ов.

Морфологічне значення цього кількісно-якісного чергування аналогічне до попереднього.

Нааявність [*ǫ] характеризувала первісні дієслівні основи, а дифтонг [*eǫ] > ѡ або ов — основи віддієслівних іменних форм і вторинні дієслівні основи:

дѡхнѡти — доухъ, доушити

сѡхнѡти — соухъ, соушити

боудѡти — боудити

крѡха — съкроушити.

4. *ě//*ī > е//ь.

Це чергування спочатку супроводжувало дієслівне формотворення. Вважається що *ī(ь) є результатом редукції [*ě] в ненаголошеній позиції. Тому спочатку це було кількісне чергування, яке перейшло у якісне. Воно було властиве дієслівним кореням з первинним [*ě].

берж — братьи — събирати

стелити — стѣлати

рекж — рьци

жегж — жьзи.

5. У праслов'янській мові [*ē] було характерне як для дієслівних, так і для іменних основ, а [*ī] було притаманне дієслівним основам зі значенням одиничної нетривалої дії. Згодом *ē > *ě > ѣ, тому в праслов'янській мові пізнішого періоду це чергування виглядало так:

*ē//*ī > ě//ь > ѣ//ь:

свѣтити, свѣтъ — свѣтѣти, освѣжти (рано встати, побачити світанок, хорв. *svanuti* — розвиднітись),

блѣскъ — блѣснжти.

б. *ǫ//*ō > ѣ//о.

За значенням і походженням це чергування аналогічне до попереднього:

зѣвати — зовѣ

рѣвати — ровѣ.

7.4. ЧЕРГУВАННЯ, ВИКЛИКАНІ МОНОФОНГІЗАЦІЄЮ ДИФТОНГІВ

Як зазначалось вище, під дією закону відкритого складу відбулася монофтонгізація дифтонгів. Але зміни цих дифтонгів були різні, залежно від їх позиції у слові. Частина з них дала один звук, частина залишилася поділена на два звуки між попереднім і наступним складом, що призвело до чергувань голосних або голосних з приголосними.

У результаті всіх фонетичних процесів у межах складу і окремих фонем прайндоевропейські дифтонги на слов'янському ґрунті утворили своєрідні ряди чергувань. Рефлекси багатьох дифтонгів і окремих звуків загубилися ще у праслов'янську або кирило-мефодіївську епоху, тому в певних рядах деякі ланки можна відтворити тільки у формі гіпотез. У сучасних слов'янських мовах уже чітко не простежується взаємозв'язок споріднених форм, тому їх спільне походження може видатися незрозумілим. Сучасникам напевно чи здадуться однокореновими слова: *лемех* і *ламати*, *скелі* і *колоти*, *пам'ять* і *поминати*, *звук* і *дзвін*, *наука* і *звикнути*, *діти* і *доїти*, *сміття* і *мести*, *вінок* і *повивати*, *трава*, *отрута* і *страва*, *плем'я* і *плід*, *хворий* і *хирити*, *пхати* і *пшоно*, *клубок* і *кубло*.

Чергування, викликані монофтонгізацією дифтонгів, тісно переплітаються зі звичайними чергуваннями голосних, переважно з основним індоєвропейським чергуванням *o//e* (причому різної довготи). Тому при розгляді таких чергувань серед вчених немає єдності. Одні розглядають чисто дифтонгічні чергування, наприклад, *om(on)//em(en)*, а інші беруть їх у широкому фонетичному аспекті, враховуючи всі позиційні зміни фонем. Подаємо найважливіші з цих груп чергувань:

*eĭ : oĭ(ai) : i > ѣ : ѣ (або н) : ъ

*eĭ : oĭ(au) : ŭ > ѣ : ѣ : ѣ

*er : or : r̥ > ĩr : ѣr : ро або ѣr : ѣr : ро

*e : o : ĩ — аналогічно до *r

*en : on : ŋ > Ѧ : ж : ѡн(ън)

*em : om : m — аналогічно до *n.

Результати цих чергувань залежали від позиції дифтонга в слові. Якщо дифтонг опинявся перед голосним або між голосними *i, j*, то він або залишався незмінним, або під впливом *j* змінювався голосний. Тому ці ряди чергувань не зовсім повні, наприклад:

*kaĭna > цѣна (*aĭ → ѣ, а перед ѣ *k > ц), Але *kaĭati > кагати.

Приклади:

*kceĭtti > цвисти

*kcoĭtos > цвѣтъ

*kciĭtetъ > цвѣтетъ

*beĭdti > блюсти

*beĭditi > боудити

*bĭdeti > бѣдѣти

*mertĭ > мрѣти

*moriti > морити

*sĕmrĕtъ > сѣмрътъ

*umirati > оумирати

*velĕti > велѣти

*volĭa > вола

*dovъleti > довълети

*domti > дѣти

*dĕmq > дѣмѣ

*žeti > жѣти

*žĕnq > жѣнѣ

*stremę > стрѣма

*stromъ > стромъ (чеськ. strom “дерево”)

*strĕmъ > стрѣмъ

*zvonъ > звонъ

*zvękъ > звѣкъ

7.5. Ряди чергувань голосних

Оскільки кожний з пари звуків, які чергувалися, міг також чергуватися з іншими звуками, то утворилися ланцюгові чергування. Наприклад:

*ĭ//*ĭ//*ĕ//*ĕ//*ĭ//*ĭ//*ĕ//*ĕ//*ĭ//*ĭ//*ĕ//*ĕ > ѣ//н//ѣ//ѣ//ѡ//ѡ.

Переважно не всі ланки цього чергування можна відтворити для кожного конкретного кореня, однак у більшості випадків майже всі ступені відновлюються:

Ъ//ї//ѣ//є//о рьци — нарицати — издрѣкати — рекж — рокъ, пророкъ
 Ъ//ї//є//о бьрати — събирати — берж — съборъ
 Ы//оу//ов//ав слышати — слоухъ — слово — слава
 Ѣ//о//оу дѣхнѣти — дыхати — доухъ
 Ѣ//о//ы зѣвати — зовж — призыватьи.

7.6. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Чергування приголосних, на відміну від чергування голосних, ще в індоєвропейській прамові не відіграло жодної морфологічної ролі, тобто не служило для розрізнення форм і значень слова. У праслов'янській мові виникають нові чергування, які є наслідком різних фонетичних процесів: палаталізацій, йотації, асиміляцій і дисиміляцій:

Наведемо приклади чергувань:

г//ж//з врагъ — врази, нога — нози
 стрегж — стража, богъ — боже
 к//ч//ц отрокъ — отроча, плакати — плачь
 рекж — рьци, -отроци; пек-печеши-пѣци;
 х//ш//с доухъ — доуша — доуси;
 моуха — моуси
 ст//шт' (щ') възвѣстити — възвѣштѣж, острити — изоштренъ
 зд//жд' пригвоздити — пригвождѣж
 зг//жд' розга — рождие, мозгъ — мождити
 ск//шт' искати — иштѣж
 в//вл' ловити — ловляж
 б//бл' любити — любляж
 п//пл' топити — топляж
 м//мл' ломити — ломаж
 т//шт' свѣтъ — свѣштѣж
 д//жд' видѣти — виждѣж.

В одному часовому розрізі неможливо відокремити чергування в чистому вигляді від решти фонетичних процесів. Якщо розглядати чергування приголосних на широкому історичному фоні, то їх буде значно більше.

8. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА ПРОТОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ РАНЬОГО ПЕРІОДУ (VI–XI СТ.)

- 8.1. Загальна характеристика фонологічної системи.
- 8.2. Голосні. Приголосні.
- 8.3. Фонетичні зміни. Доля носових на українському ґрунті.
- 8.4. Давні зміни **ѣ**.
- 8.5. Зміна *йе* в *о* на початку слова.
- 8.6. Звук *о* замість початкового *а* в іншомовних словах.
- 8.7. Втрата початкового звуку *й* перед *у*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалько, О.П.; Бойчук, М.К.; Жовтобрюх, М.А.; Самійленко, С.П.; Тараненко, І.Й. Історична граматика української мови, Київ, 1962.
2. Жовтобрюх, М.А.; Волох, О.Т.; Самійленко, С.П.; Слинко, І.І. Історична граматика української мови, Київ, 1980.
3. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
4. Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика, Київ, 2010.
5. Півторак, Г. «Українці: звідки ми й наша мова? Походження української та російської мов: міфи та історична правда». Сила м'якого знака або повернення Руської правди, Київ, 2011 - С. 174-221.
6. Шевельов, Ю. Історична фонологія української мови, Харків, 2002.
7. Popović, M.; Trostinska, R. «Još o perifernim fonemima u ruskom, ukrajinskom i hrvatskom jeziku», Govor, 1-2 (vol.20), Zagreb, 2004. - Str. 1-17.
8. Popović, M.; Trostinska, R. «Ukrajinski jezik (u usporedbi s ruskim i hrvatskim)», Hrvatska revija, 2 (god. VI), Zagreb, 2006. - Str. 34-43.
9. Popović, M.; Trostinska, R. «Suvremeni hrvatski standardni jezik prema suvremenim istočnoslavenskim standardnim jezicima (sustavi vokalnih fonema, grafija)», Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 38/1, Zagreb, 2012. - Str. 157-173.

8.1 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ

На думку Ю. Шевельова, «на цей час протоукраїнські діалекти були вже відмежовані кількома важливими ізоглосами від усіх суміжних слов'янських діалектів; до того ж у самих протоукраїнських діалектах почав виявлятися підставовий поділ на групи. Проте ці зміни аж ніяк не завершили формування української мови як окремої єдності. Певні пізніші процеси заторкували її поряд із деякими сусідніми діалектами. То була переходова доба в історії слов'янських мов, і різні ізоглоси мали неоднакове територіальне поширення.

Під хронологічним оглядом зміни, що складають велике перезвучення голосних у протоукраїнських діалектах, припадають (як і аналогічні або тотожні зміни в інших тогочасних слов'янських діалектах) на VIII — першу половину IX ст. Це внаочнюється прикладами потрактування дотичних голосних у запозичених словах, головню в тих, що прийшли з неслов'янських мов до української, але теж і в тих нечисленних формах, що були взяті суміжними неслов'янськими мовами з протоукраїнських діалектів» (Шевельов, с.120).

Для періоду приблизно від VII до XI ст., жодних пам'яток, написаних в Україні мовою її народу, не існує. Фонологічний розвиток протягом цього періоду має реконструюватися за допомогою порівняльного методу, а також методом внутрішньої реконструкції та шляхом аналізу запозичень, узятих українською мовою з інших мов та іншими мовами з української. «Це є ті самі методи, що застосовуються для реконструкції праслов'янської мови,- зазначає Ю.Шевельов, - але з декількома відмінностями, серед яких варто віднотувати три: для протоукраїнських діалектів праслов'янські явища беруться як наперед дані й правлять їм за тло; дані діалектів (українських) мають тут далеко більшу вагу, ніж при реконструюванні праслов'янської мови; нарешті, певне світло найдавніші пам'ятки проливають і на аналізований попередній період» (Шевельов, с. 47).

8.2. Голосні. Приголосні

У складі вокалізму раннього періоду нараховувалось одинадцять фонем, з яких дві – /ь/ і /ъ/ – реалізувались у звуках зредукованих, надкоротких, або неповного творення, фонема /ѣ/ /ѡ/ /ѣ/ — у довгих, решта — у відповідних звуках нормальної довготи. Фонема /ѣ/ і /ѡ/ були носові, а всі інші — неносові, чисті, або ротові.

За положенням язика при артикуляції звуків у горизонтальному напрямі голосні поділялись на передні й непередні. До передніх належали — [i], [e], [ě], [ь], [ѣ], до непередніх — [a], [o], [ъ], [ѡ], [u], [y]. За ступенем наближення спинки язика до піднебіння вони були високого, середньо-високого, середнього і низького підняття. До голосних високого підняття належали [i], [y], [u], середньо-високого — [ѣ], [o], [ѡ], низького — [a].

Схема класифікації голосних

Ступінь утворення (підняття)	Сфера утворення	
	Передня	Непередня
Високий	[i]	[y], [u]
Середньо-високий	[ě], [ь]	[ъ]
Середній	[e], [ѣ]	[o], [ѡ]
Низький		[a]

Голосні [i], [e], [ě], [ѣ], [ь], [a], [y] були не лабіалізовані, а [o], [ѡ], [ъ], [u] — лабіалізовані.

Звук, у якому реалізувалася фонема /ь/, вимовлявся на ранньому етапі розвитку діалектів як близький до короткого [i], про що свідчать тогочасні запозичення з них до фінських мов: *lusikka* (д.-укр. *лъжка*), *risti* (д.-укр. *крѣсть*), *palttina* (д.-укр. *полотно*) — мова суомі, *lusikas*, *rist* — ест. мова. У позиції перед [j] він, зазнаючи впливу останнього, змінювався на голосний високого підняття й вимовлявся як звук напружений, наближений до [i], хоча свого характеру зредукованого голосного не втрачав: **žitъjt*, **pъjѡ*.

Голосний, у якому реалізувалася фонема /ъ/, у ранній період розвитку східнослов'янських діалектів за артикуляційно-акустичними властивостями наближався до короткого [ŭ], свідченням чого є тогочасні лексичні запозичення до мов неіндоевропейської системи, наприклад: *turku* — мова суомі, *turg* — ест., д.-укр. *търъгъ*. Перед [j] внаслідок регресивної асиміляції він набував дещо вищого ступеня артикуляції і ставав голосним напруженим, наближаючись до голосного [y], проте зберігався як звук зредукований: **rъjѡ*, **novъjъ*.

Звуки [a], [u] після м'яких приголосних трохи просувалися вперед у напрямі до [ä], [ü], що становили позиційні варіанти фонем /a/ і /u/: [č'äsъ], [duš'ü], д.-рус. *чюсъ, душо*.

Крім відкритого голосного [o], у діалектах існував і [ô] закритий, напружений, звук середньо-високого підняття; виник він ще в ранослов'янську добу в складах з висхідною інтонацією і виступав як позиційний варіант фонем /o/. На східнослов'янському ґрунті [ô] занепав, раніше в південно-західних говорах (десь ще до XII ст.) і пізніше в північних¹, витіснившись [o] відкритим, ненапруженим.

Звук [y] за місцем артикуляції був трохи передніший порівняно з іншими голосними непереднього ряду, особливо в південних говорах східнослов'янського діалектного обширу.

Приголосні

Приголосні фонемі раннього періоду, успадковані від праслов'янської мови, за місцем творення поділялись на:

губні — /b/, /p/, /v/, /m/;

передньоязикові:

зубні — /d/, /t/, /z/, (s), (z'), (s'), (c');

піднебінно зубні — /ž'/, /dž'/, /č'/, /š'/;

носові — /n/, /n'/;

плавні — /l/, /r/, /l'/, /r'/;

середньоязикові — /j/;

задньоязикові — /g/, /k/, /x/.

За ознакою участі голосу і шуму в творенні приголосних вони поділялись на такі групи:

сонорні — /l/, /l'/, /r/, /r'/, /n/, /n'/, /m/, /j/;

шумні:

дзвінки — /b/, /v/, /d/, /z/, /ž'/, /dž'/, /g/;

глухі — /p/, /t/, /s/, /s'/, /c'/, /č'/, /š'/, /x/.

Дзвінки й глухі вступали в такі корелятивні відношення: (b) — (p), /d/ — /t/, /z/ — /s/, /z'/ — /s'/, /ž'/ — /š'/, /dž'/ — /č'/.

Поза цими відношеннями перебували фонемі /v/, /c'/, /x/ та /j/.

Приголосні раннього періоду за ознакою способу творення поділялися на:

проривні /b/, /p/, /d/, /t/, /g/, /k/;

фрикативні, або щілинні, — /v/, /z/, /z'/, /s/, /s'/, /ž'/, /š'/, /x/, /j/;

африкати, або проривно-щілинні, — /dž'/, /č'/, /č'/, /ж'/;

проривно-прохідні — /m/, /n/, /n'/, /r/, /r'/, /l/, /l'/.

Губні фонемі /b/, /p/, /m/ та передньоязикові /d/, /t/, /z/, /s/, /r/, /l/, /n/, крім свого головного вияву у непом'якшених приголосних звуках, у позиції перед голосни-

ми переднього ряду реалізувалися також у напівпом'якшених приголосних, що становили їх позиційні варіанти: /b'it'it/, /v'eral/, /m'ęsol/, /d'ęlol/, /z'imal/, (s'elo), /kr'ikъ/, /l'evъ/, /n'est'it/.

Фонема /v/ не в усіх діалектах раннього періоду реалізувалася, очевидно, однаково: в одних із них — у губно-зубному звукові [v], а в інших, зокрема південно-західних, — у губно-губному [w]. Про це свідчить пізніша зміна в українській і білоруській мовах, а також в окремих говорах російської мови приголосного [w] у певних позиціях в [u] нескладовий та вживання його в функції протетичного, а зрідка й епентичного перед лабіалізованим голосним у давньоукраїнській мові: *воко* (Ж. Сим., XIII; ср., I, 288), *ворда* (ЛЛ, 1377; Ср., I, 301), *в вустѣхъ* (ПВЛ, 69), *тивунъ* (ПР., 1282, 615). Отже, в цих діалектах виник сонорний приголосний [w].

Плавні [l] і [r] у звукосполученнях з попереднім [o], [e] та [ъ], [ь] між приголосними, а також з попереднім [o] на початку слова перед приголосним вимовлялися як звуки складотворчі: **doṛga*, **beṛza*, **tъṛgъ*, **zъṛno*, **oṛbota*, **poḷnъ*, **meḷko*, **vъḷna*, **zъḷt*. В інших позиціях вони були нескладотворчими приголосними.

Середньоязиковий [j] за своєю артикуляцією був близький до нескладового [i], але вимовлявся з трохи вищим підняттям спинки язика до твердого піднебіння, внаслідок чого утворювалася щілина, через яку й проходив струмінь видихуваного повітря. Отже, він творився як звук приголосний, чим і відрізнявся від [i], хоч відмінність була між ними й невелика. Вживався [j] завжди в позиції перед голосним.

Усі приголосні в складі вживалися лише перед голосними, крім складотворчих [ṛ], [ḷ]. Склад міг творитися одним голосним (**o-gnъ*), але здебільшого він включав голосний з одним попереднім приголосним (**ro-dъ*), іноді з двома (**svě-tъ*) і рідше з трьома (**se-stra*). Однак у тому самому складі могли поєднуватися не будь-які приголосні, а лише певні з них. У групах з двох приголосних найчастіше поєднувалися проривні і фрикативні з наступним: **bra-tъ*, **pro-si-ti*, **drъ-va*, **kri-ča-ti*, **bli-zъ-kъ*, **plo-dъ*, **тъ-gla*, **te-klъ*, **gně-vъ*, **two-ri-ti*, **slo-vo*, **zna-ti*, **zvě-rъ*, **xva-la*. Дзвінкий фрикативний [z] сполучався з наступним дзвінким проривним [d], [g], а глухий [s], [t] — з [p], [t], [k]: **zvě-zda*, **mo-zgъ*, **spě-ti* (д.-рус. *снѣтми*, укр. *снішуми*), **sta-ti*, **blъ-skъ*. Афrikата [c'] поєднувалася з фрикативним [v]: *c'vě-tъ*. Одиначними прикладами представлені сполучення губного [v] і губного носового [m] з сонорним [l']: **lo-ol'a*, *ze-ml'a*.

Групи з трьох приголосних були такі: [zdr] та [str], [stv], [skr], [skl], [skv]: **no-zdri*, **by-strъ*, **stvo-lъ*, **i-skra*, **tu-sklъ*, **skvo-zъ*.

8.3. Фонетичні зміни. Доля носових голосних на УКРАЇНСЬКОМУ ҐРУНТІ

Носові *o* і *e* успадковані протоукраїнською мовою від праслов'янської. Поява їх також зумовлена дією закону відкритого складу. Вони утворились зі сполучень чистого голосного та носового приголосного *n* або *m*, якщо цей приголосний закривав склад. Наприклад:

*ронка → рока,	*поченті → почеті,
*звонкъ → звокъ,	*пенть → петь,
*дъмті → доті,	*жъмті → жеті,
*сѣмен → сѣме,	*жьнті → жеті.

Зміна сполучень *он*, *ом*, *ън*¹, *ъм* на кінці складу в голосний *o*, а *ен*, *ем*, *ін*, *ім*, *ьн*, *ьм* — в *e* давала змогу уникнути закритих складів. Якщо приголосний *n* чи *m* не закривав складу, тобто стояв перед голосним, а не перед іншим приголосним чи на кінці слова, тоді сполучення його з попереднім голосним зберігалось й носові *o*, *e* в такій позиції не утворювалися: *зво-нь*, *дь-мо*, *по-чі-нь*, *іме-не*.

У протоукраїнській мові носовий голосний *o* змінився в чистий звук *у*, а носовий *e* — в *а*. Наприклад:

рока → рука,	почеті → початі,
гось → гусь,	жеті → жаті,
звонкъ → звукъ,	зеть → з'ать,
доті → дуті,	месо → м'асо,
добъ → дубъ,	іме → ім'а,
л'убл'о → л'убл'у,	ходеть → ход'ать.

Якість приголосних перед чистими *у* та *а*, що виникли на місці носових голосних, не змінилася.

Перехід носових *o* та *e* в чисті голосні *у* та *а* відбувся не раніше кінця IX — початку X століття. В IX столітті носові *o* і *e* в давньоукраїнській мові ще існували. Це підтверджується аналізом давньоукраїнських слів, запозичених тоді в інші мови, а також іншомовних, засвоєних давньоукраїнською мовою. Так, наприклад, у праці географа Баварського “*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*”, написаній між 866–890 рр., назва племені *уличі* передається через *unlizi*². Коли б у цей час носових голосних уже не було, то в іншомовній передачі це слово звучало б з початковим *у*, а не з *ун*.

¹ Прикладів на зміну *ом* і *ън* в *o* давньоукраїнська мова не засвідчує.

² Шафарик, П. Славянские древности. Перевод с чешского О. Бодянского,- Т. II,-Кн. III. Приложение.- М., 1847. - С. 70.

Слово *угри* в давньоукраїнську мову зайшло десь у першій половині IX століття. Коли б у цей час носових *о*, *є* у мові східних слов'ян не було, то це слово засвоїлось би з початковим сполученням *ун* (порівн. лат. *ungari*, нім. *Ungarn*, старосл. *жгры*). Оскільки ж у давньоукраїнській мові ще діяв закон відкритого складу й існували носові голосні, то *ун* закономірно змінилося в *о*, яке далі й розвинулося в *у*. Це саме можна сказати і про давньоскандинавське *varing*, яке змінилося в *варегь*, а потім у *варяг*.

Про відсутність носових голосних у давньоукраїнській мові середини XI століття свідчить постійне змішування букв **ж** і **л**, якими позначалися носові в старослов'янській мові, з *оу* і *а*, *ю* в наших найдавніших письмових пам'ятках. Наприклад, тільки в Остр. Єв. зустрічається понад 500 випадків такого змішування: *водоу*, *вѣроу*, *волю* (род. відм. од.) відповідно до старослов'янського *водж*, *вѣрж*, *волж*; *сѣдлцж*, *морл* замість *сѣдлцоу*, *морю* і ін. Отже, у живій мові населення давньої Русі тоді вже не було підстав для розрізнення букв, що позначали чисті голосні *у*, *а* і носові *о*, *е*.

Є підстави для припущення, що носові голосні зникли в давньоукраїнській мові не пізніше першої половини X століття. У творі грецького письменника Костянтина Багрянородного "Про народи", написаному в 949 році, назви дніпровських порогів передані без носових голосних: *вьроучши*, *несыть*, *напрлзи* (по-старослов'янськи було б *вьржштити*, *нежсыть*, *напрлзи*). Посилаючись на це свідчення, О. Соболевський зауважує: "В кінці X століття носових голосних, напевне, вже не було"¹.

Носові *о* і *е* були звуками довгими. Утрата носового призвуку в їх звучанні зв'язана з переходом цих голосних у звуки нормальної довготи. Існує погляд, що процес переходу можна уявити так: одночасно з утратою носового звучання *о* і *е* відбувалася їх дифтонгізація, а далі асиміляція і стягнення довгих голосних.

Однак більш імовірним є припущення, що перехід *о* і *є* в *у* і *а* зумовлений іншими причинами і відбувався іншим шляхом. Носовий *о*, як і голосний *у*, був звуком закритим, вузьким, бо м'яке піднебіння при його утворенні опускалося вниз, чим і досягалося його носове звучання. Отже, артикуляційно *о* був близький до *у*, а тому при деназалізації він і змінився в голосний *у*. Це властиве і багатьом іншим слов'янським мовам. Порівн. чеськ. *dub*, *zub*, *ruka*; хорв. *dubrava*, *zub*, *ruka*. Ненаголошений носовий *є* перед твердим приголосним та на кінці слова був голосним відкритим, в останньому моменті артикуляції він наближався до передньорядного *а*. Під його впливом *є* могло розвиватися в напрямі до *а* і в інших позиціях. Тому в процесі де-

¹ Соболевский, А.И. Лекции по истории русского языка, IV вид, 1907. - С. 20.

назалізації цілком закономірна зміна *ę* і в *a*, і в *e*: давньоруськ. *m'aso, n'am'*, *im'a* (м'ясо, п'ять, ім.'я); чеськ. *pět*; хорв. *meso, pet, ime*; срб. *nēt, име*; блг. *meso, net, име*.

Носовий *ę* в наголошеній позиції в усіх давніх східнослов'янських діалектах розвивався однаково, тому й сучасні східнослов'янські мови мають його спільний відповідник. У ненаголошеній позиції рефлекс голосного *e* не однаковий. У тих давньоруських діалектах, на основі яких утворилося сучасне північне наріччя української мови, на місці ненаголошеного носового *ę* розвинувся чистий голосний монофтонг *e*, а не *a*. Такий звук фіксують і пам'ятки староукраїнської письмової мови: *десетина* (Граам. 1430 р.), *жедати* (Граам. 1442 р.), *Изеслава* (Іпат. літ.), *десеть, челедь* (Лит. стат. 1529 р.), *тисеча, памети, девет, одинадцет* (Полт. акт. XVII ст.). Якщо перед *a* з *ę* приголосні зберегли пом'якшену вимову, то перед *e* з *ę* вони її втратили.

Деназалізація голосних *o* і *ę* відбувалася в усіх слов'янських мовах, крім польської і кашубської. Порівн. *дуб*. — гюльськ. *dąb*, слв. *dub*, блг. *дъб*; *зуб* — польськ. *ząb*, слв. *zub*, блг. *зъб*; *голуб* — польськ. *goląb*, чеськ. *holub*, хорв. *golub*; *м'ята* — польськ. *mięta*, чеськ. *máta*; *язик* — польськ. *język*, чеськ. *jazyk*. У македонській мові відповідно до носових *o* й *e* поширені сполучення *ъм, ен*: *гъмба, дъмб, ензик* (губа, дуб, язик).

В індоєвропейських мовах неслов'янських груп, у яких закон відкритого складу не мав місця, давні сполучення голосних з носовим *n* або *m* на кінці складу збереглися, не змінившись в *o*, *ę*, наприклад: лит. *rankà, minti, penki, šventas* (рука, м'яти, п'ять, святий); нім. *Gans, Kind* (гусь, чадо); лат. *sēmen, sūnt* (сім'я, суть); грецьк. *λέντε*; тадж. *панч* (п'ять); давньоінд. *ránthāh, ganám* (путь, жону); давньопрус. *pintis* (путь) і інші. Отже, для реконструкції носових голосних у слов'янських мовах велике значення мають свідчення сучасної польської мови та індоєвропейських мов неслов'янських груп.

Зміна сполучень голосних з *n* та *m* у кінці складу в *o* й *ę* і дальша деназалізація носових голосних зумовили появу в слов'янських мовах цілого ряду звукових чергувань. У сучасній українській мові цей процес викликав такі чергування: *a — n — ин, a — m — им, a — ен, a — м, у — м — им* (*почати — почну — почин, жати — жну — ужинок, жати — жму — прижимати, ім'я* (ім'я) — *імені, взяти* (вз'яти) — *візьму, дуги — дму — надиматися*). Звуки *a* і *y*, які чергуються з приголосними *n* і *m* або з сполученнями попередніх голосних з цими приголосними, історично розвинулися з давніх носових *o* й *e*.

Поєднання в споріднених словах наслідків деназалізації *o* і *ę* з іншими фонетичними змінами утворює і більш складні чергування. Наприклад, корінь

*кен унаслідок якісного чергування ще в дослав'янській період дав два різновиди: *кен і *кон. Один з них (кен) у зв'язку з першим перехідним пом'якшенням к у спільнослов'янській мові змінився в чен, а далі за законом відкритого складу в че і вже в давньоукраїнській мові в ча (він уживається в словах *почати, початок*). Другий різновид цього кореня (кон) досі зберігся в слові *споконвічний*, а також з пізнішою зміною о в і в слові *кінець* (з *коньць*, порівн. рос. *конец*). Таким чином, утворилося два ряди чергувань: к — ч і а — н — ин — он — ін (*початок — почну — починати — споконвіку — кінець*).

8.4. ДАВНІ ЗМІНИ Ч

Дифтонг Ч змінювався в монофтонг не водночас. Це залежало від фонетичних умов, у яких він перебував. Ще задовго до загальної заміни його монофтонгічним голосним Ч унаслідок регресивної асиміляції змінився в східнослов'янських племінних діалектах на і перед складом з наголошеним і: *вѣтию* → давньоруськ. *витию*, укр. *витія* (заст.), рос. *вития* (заст.), корінь той, що й у слові *вѣче*, порівн. старосл. *вѣтии*; *дѣтина* → *дитина*, звідки давньоукр. *дитя*, рос. *дитя*, укр. *дитина, дитя*, блр. *дзіця* (рос. *дитина* пізнішого походження, звук е виник під впливом форми *дети* із *дѣти*, порівн. старосл. *дѣтѧ*); *мѣзиньць* → давньоукр. *мизиньць*, рос. *мизинец*, укр. діал. *мизинець* (Черніг., Полт., Запорізька обл.)¹; *сѣниць'а* → давньоукр. *синиця*, укр. *синиця*, рос. *синица*, блр. *сініца*; *сѣдиши, сѣдить* (інф. *сѣдѣти*) → давньоруськ. *сидиши, сидить*, укр. *сидиши, сидить*, рос. *сидиши, сидит* і ін.

Зміна дифтонга Ч на і в розглядуваній позиції належить до давнього спільносхіднослов'янського періоду. В дуже багатьох випадках вона порушується аналогією. Наприклад, у давньоукраїнських словах *замѣнити, лѣпити, мѣсити, бѣжиши* звук Ч не змінився в і, хоч і стояв перед складом з наголошеним і.

Відсутність цієї зміни зумовлена аналогією до інших форм тих же дієслів: *замѣняю, лѣплю, мѣшу, бѣгу* і т. д. Немає зміни Ч на і в таких дієсловах: *грѣшити, смѣшити*. Тут, крім впливу інших їх форм (*грѣшу, смѣшу*), певну роль відіграла і аналогія до іменників *грѣхъ, смѣхъ*, від яких ці дієслова утворені.

Порівняння давньоукраїнської і старослов'янської мов свідчить, що в одних випадках звук Ч в обох цих мовах збігався (*хлѣбъ, дѣдъ*), в інших же — давньоукраїнському Ч у старослов'янській мові відповідав звук е (ѧ). Таке співвід-

¹ Див. Словник української мови за ред. Б. Грінченка, це слово подане лише через и: мизинець (вид. 1925 р. - С. 958).

ношення спостерігалось в закінченні родового відмінка однини та називного й знахідного відмінків множини іменників жіночого роду м'якої групи та знахідного відмінка множини іменників чоловічого роду, наприклад: давньоукр. *землѣ, конѣ*; старосл. *земля, коня*.

Аналогічне співвідношення характеризує у відповідних відмінках і м'яку групу займенників: давньоукр. *своѣ, твоѣ, моѣ, ѿѣ*; старосл. *своѧ, твоѧ, моѧ, ѿѧ*.

Ці факти дають підстави міркувати, що давньоукраїнський звук *ѣ* у закінченні іменників і займенників, який відповідає старослов'янському *е*, мав інше звучання, ніж звук *ѣ*, який і в старослов'янській мові відповідає голосному *ѣ*.

П. Фортунатов висунув гіпотезу, що давньоукраїнський *ѣ* у відмінкових закінченнях відповідно до старослов'янського *е* був носовим голосним. Носовий *ѣ* давньоукраїнської і носовий *е* старослов'янської мов у відмінкових закінченнях розвинулися, на його думку, з одного джерела — носового голосного¹, який утворився із закінчення *ѣон*. Давньоукраїнський носовий *ѣ* досить рано, одночасно з деназалізацією *о, е*, утратив у вимові носовий призвук і став звучати, як і голосний *ѣ* іншого походження.

8.5. ЗМІНА *ѣе* В *о* НА ПОЧАТКУ СЛОВА

Від періоду праслов'янської мовної єдності східнослов'янські племінні діалекти успадкували сполучення *ѣе* на початку слова. В давньоукраїнській мові в певних умовах початкове *ѣе* змінилося в *о*: *ѣезеро* → *озеро*, *ѣединь* → *одинь*, *ѣелень* → *олень*, *ѣесень* → *осень*, *ѣесетръ* → *осетръ*.

Зміна *ѣе* в *о* відбувалася лише тоді, коли в наступному складі був голосний переднього ряду, однак не редукований *ь*. Якщо ж у наступному складі був голосний заднього ряду або *ь*, то початкове *ѣе* в *о* не змінювалося: *ѣежь*, *ѣежа*, *ѣель*, *ѣему*, *ѣего* (рос. *ѣж*, *ѣжа*, *ѣель*, *ѣему*, *ѣего*). Цим, певно, можна пояснити і те, що в південно-західних говорах української мови вимовляється *є* на початку слова *єден* (із *ѣедень*) попри *о* в словах *озеро*, *осінь*. Факти сучасних східнослов'янських мов свідчать, що в процесі переходу *ѣе* в *о* на початку слова певну роль відігравав також і наголос. Перехід відбувався тільки тоді, коли наголошеним був перший або другий склад слова.

Цим легко пояснити наявність початкового *о* в українському слові *ожіна* і збереження *ѣе* в російському слові *ежев'їка*. Можна припустити, що

¹ Фортунатов, Ф.Ф. Краткий очерк сравнительной фонетики индоевропейских языков, 1922. - С. 204.

діалектна диференціація наголосу в цьому слові відома була вже в ранній давньоукраїнський період.

В окремих випадках зміна початкового *йе* в *о* зумовлювалась аналогією. Наприклад, у словах *йедьна*, *йедьного* умов для виникнення початкового *о* немає, бо в складі, що після *йе*, стоїть редукований *ь*, проте *йе* в *о* змінилося: *одна*, *одного*. Така зміна пояснюється аналогією до слова *один*, у якому для виникнення початкового *о* були всі умови. Дією цієї ж аналогії зумовлений перехід *йе* в *о* і в українському слові *одиниця* з *йединица*, в якому перші два склади ненаголошені.

Процес зміни початкового *йе* в *о* розпочався з утрати звука *й* (із нескладового *і*). Отже, в *о* переходив, власне, звук *е*, коли він почав уживатися на початку слова без попереднього *й*, а не сполучення *йе*. В абсолютному початку слова, голосний *е* для давньоукраїнської мови, як і для інших слов'янських, не був властивий. Саме тому після втрати *й* перед початковим *е* артикуляція його стала змінюватися, переміщатися в сферу артикуляції голосних заднього ряду, тобто голосний *е* переходив у цій позиції в *о*.

Давньоукраїнські письмові пам'ятки початкове *о* на місці давнішого *йе* засвідчують ще з XI століття: *одинь*, *одиного* (36. Св. 1076 р.), *одинь* (Арх. Єв. 1092 р.). Звідси впливає, що це фонетичне явище відбулося ще до XI століття.

У західнослов'янських і південнослов'янських мовах початкове звукосполучення *йе* збереглося: польськ. *jeden*, *jesien'*, *jelen'*, *jezioro*, *jesiotr*; чеськ. *jeden*, *jeseň*, *jelen*, *jezero*, *jeseter*; старосл. *ѣдинь*, *ѣсень*, *ѣлень*, *ѣзеро*, *ѣсѣтьрь*; хорв. *jedan*, *jesen*, *jelen*, *jezero*, *jesetra*; срб. *jèdan*, *jèlen*, *jesen*, *jezero*, *jesetra*; блг. *edín*, *ésen*.

Уживання *є* на початку слова, що зрідка трапляється в сучасній українській мові замість сподіваного *о* (*єдиний*, *єдність*), пояснюється впливом старослов'янської мови, впливом старої книжної традиції, а в деяких словах, можливо, також впливом польської мови (порівн. укр. *єдність* і польськ. *edno's'c*).

Уже найдавніші давньоукраїнські пам'ятки, а також сучасні східнослов'янські мови свідчать, що початкове *о* виникало не тільки з *йе* в слов'янських словах, а й на місці *е* у словах, запозичених насамперед з грецької мови. В давньоукраїнських пам'ятках знаходимо такі написання, як *Олены* (Остр. Єв. 1056–1057 рр.), *охидьнова* (Юр. єв. бл. 1120 р.), *Офросинья* (Напис 1161 р.), *Овгенья* (Добр. Єв. 1164 р.), *Олени*, *Олистѣя* (Стихирар XII ст.) і інші.

Початкове *о* в цій позиції широко відоме і пам'яткам мови української народності: *Орефѣрько* (Перем, грам. 1366 р.), *Охрѣмь* (Грам. 1392 р.), *Остафия* (Грам. 1413 р.), *Олена*, *Олихвирь*, *Остапъ*, *Охрѣмь* (Полт. акт. XVII ст.), *Остапъ* (Літ. Вел.) та інші.

З таким *o* вживаються власні імена та деякі загальні назви й у сучасній українській мові (*Олена, Овсій, Остап, Охрім, Олехвір, оксамит*), а також і в північноросійському наріччі (*Олёна, Овдотья*, в південноросійському наріччі закономірно *Алёна, Авдотья*). Порівн. грецьк. Ἐλένη, Εὐσέβιος, Εὐστάθιος, Ἐφραῖς, ἑξαμίτος.

Аналогічна зміна відбулася і в іменах *Олег* та *Ольга*, запозичених з давньоскандинавської мови: *Helga* → *Ельга* → *Ольга*, *Helgi* → *Ельзь* → *Ользь* → *Олег*.

Умови зміни початкового *e* на *o* в словах, засвоєних з інших мов, відрізняються від умов переходу *йе* в *o* в словах давньоукраїнських: у них звук *o* виникав не тільки перед складом з голосним переднього ряду, а й перед складом з голосним заднього ряду. Через це процес зміни в *o* початкового *йе* в словах давньоукраїнських і *e* в запозичених не можна зводити до одного фонетичного явища.

Однак, не завжди сполучення *йе*, як успадковане із праслов'янської мови, так і те, що утворилося після виникнення приставного *й* перед *e* на початку іншомовних слів, розвинулося в *o*. В окремих словах південні діалекти давньоукраїнської мови знають зміну *йе* в *йа*, що й закріпилося в українській мові: *ялина* (з давньоукр. *Йелина* замість сподіваного *олина*), *Явдоха*, *євдоким*, *Ярема*, *Ярехтей* і інші (порівн. грецьк. Εὐδοχία).

8.6. ЗВУК О ЗАМІСТЬ ПОЧАТКОВОГО а В ІНШОМОВНИХ СЛОВАХ

Давньоукраїнська мова ще в ранній період засвоїла ряд слів грецького походження з початковим *a*, переважно власних імен. Грецьке коротке *a* на східнослов'янському ґрунті сприймалося, як голосний *o*, що і передають найдавніші давньоукраїнські письмові пам'ятки: *Ольξандръ* (Зб. Св. 1073 р.), *ОѠнасиѠи* (Стихірар XII ст.), *ОлькандриѠу*, *ОлексиѠу* (Жит. Нифонта 1219 р.), *Онания* (Апостол 1220 р.), *Онанья*, *Олександръ* (Новгор. літ. XIII–XIV ст.), *Олександре* (Новгор. бер. Грам. XIV ст., № 50).

Свідчення давніх українських пам'яток також показують, що на місці короткого грецького *a* східні слов'яни вимовляли *o*: *олтарь* (Грам, бл. 1350 р.), *Олександро* (Грам. 1. II 1429 р.), *Оверкича* (Грам. 24. IV 1438 р.), *олтара*, *Олександръ* (Крех. Ап. 1560 р.). Така вимова збереглася не тільки в сучасній українській мові (*Олександр, Олексій, Овдій*), а й в північноросійському наріччі (*Олександр, Олексій, Антиох* і ін.). Порівн. грецьк. Ἀλέξανδρος, Ἀβδαῖος, Ἀντίοχος.

8.7. ВТРАТА ПОЧАТКОВОГО ЗВУКА *й* ПЕРЕД *у*

Давньоукраїнська мова успадкувала від праслов'янської початкове сполучення *йу*. В ньому, як і в початковому *йе*, звук *й* на східнослов'янському ґрунті став занепадати: *йугъ* → *угъ*, *йуноша* → *уноша*, *йужинъ* → *ужинъ*, *йуха* → *уха* тощо. Найдавніші давньоукраїнські письмові пам'ятки досить часто засвідчують цей процес: *оуности*, *угъ* (Зб. Св. 1073 р.), *оугъ* (Юр. єв. бл. 1120 р.), *оуныю* (Зб. Св. 1076 р.), *оуница* (Новгор. мінея 1097 р.), *оужины* (Усп. зб. XII ст.), *ужинѣ* (Слово), *оуноша* (Лавр. літ.) тощо.

Отже, початок цього явища треба віднести до раннього періоду в історії давньоукраїнської мови. Результати цього процесу закріпилися в таких словах, як *Устина*, *Устим*, *Уляна*, рос. *ужин*, *уха* (порівн.. старосл. *юха*, споріднене з лат. *jus* — *суп*).

9. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ (від середини XI ст. до XIV)

- 9.1. Загальна характеристика фонетичної системи.
 - 9.1.1. Голосні.
 - 9.1.2. Приголосні
- 9.2. Фонетичні зміни в давньоукраїнській мові Київської доби в XI-XIV ст.
 - 9.2.1. Система голосних. Історія голосних *ь, ъ*.
 - 9.2.1.2. Наслідки занепаду *ь* і *ъ* у системі голосних
 - 1. Чергування *о* та *е* з нулем звука.
 - 2. Вставні *о, е*.
 - 3. Подовження голосних.
 - 4. Зміна *і* на *и*.
- 9.3. Наслідки занепаду зредукованих *ь* і *ъ* у системі приголосних.
 - 9.3.1. Поява нових груп приголосних.
 - 9.3.2. Спрощення в групах приголосних.
 - 9.3.3. Утрата звука *л*.
 - 9.3.4. Вставні приголосні *т* і *д*.
 - 9.3.5. Асиміляція, дисиміляція приголосних.
 - 9.3.6. Ствердіння приголосних.
 - 9.3.7. Зміна *е* в *о* після шиплячих та *й*.
 - 9.3.8. Зміна *ти, ки, хи* в *ти, ки, хи*.

Література

1. Безпалько, О.П.; Бойчук, М.К.; Жовтобрюх, М.А.; Самійленко, С.П.; Тараненко, І.Й. Історична граматики української мови, Київ, 1962.
2. Булаховський, Л.А. “З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення”, Наукові записки КДУ, т. V, в. I, 1946. - С. 99.
3. Булаховський, Л.А. “Фонетичні й морфологічні південнорусизми в староруських пам’ятках XII-XIV століть”, Праці Київ. ДУ ім. Т.Г. Шевченка, I, Гум. Науки, Київ, 1954. - С. 133.
4. Жовтобрюх, М.А.; Волох, О.Т.; Самійленко, С.П.; Слинко, І.І. Історична граматики української мови, Київ, 1980.
5. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
6. Popović, M.; Trostinska, R. «Još o perifernim fonemima u ruskom, ukrajinskom i hrvatskom jeziku», Govor, 1-2 (vol.20), Zagreb, 2004. - Str. 1-17.

7. Popović, M.; Trostinska, R. «I fonem je znak», Od foneetike do etike, Zagreb, 2005. - Str. 75-81.
8. Popović, M.; Trostinska, R. «Još o interpretaciji nekih afiksa (na materijalu ruskoga, ukrajinskoga i hrvatskoga jezika)», Riječ, 2, Rijeka, 2006. - Str. 54-63.
9. Popović, M.; Trostinska, R. «Ukrajinski jezik (u usporedbi s ruskim i hrvatskim)», Hrvatska revija, 2 (god. VI), Zagreb, 2006. - Str. 34-43.
10. Popović, M.; Trostinska, R. «Suvremeni hrvatski standardni jezik prema suvremenim istočnoslavenskim standardnim jezicima (sustavi vokalnih fonema, grafija)», Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 38/1, Zagreb, 2012. - Str. 157-173.

Давньоукраїнський період представлений досить значною кількістю писемних пам'яток, але писалися вони, як правило, церковнослов'янською мовою; Починаючи з середини XI ст. писемні пам'ятки, що дозволяють з'ясувати, коли саме відбулася та чи та звукозміна, а часто й визначити проміжні стадії розвитку, які залишилися б непоміченими при неминуче надто узагальнюючому порівняльному підході. Та разом із писемними пам'ятками, зазначає Ю.Шевельов, виникають і нові проблеми. Як правило, письмо в Україні ґрунтувалося на взірцях, узятих з інших слов'янських мов; літописці й переписувачі аж ніяк не прагнули до відтворення реальної фонетики мови щоденного вжитку. На початку за взірць слугувала церковнослов'янська мова, і пам'яток, писаних саме цією мовою (в різних її редакціях), є сила-силенна впродовж усієї історії української мови від XI до XVIII ст.

У Великому князівстві Литовському, починаючи з XIV ст., основою світської літературної норми була радше тогочасна білоруська мова, і існують різні варіанти її змішання з мовою українською. Від початку XVIII ст. мовну практику в Україні почала заповняти російська мова, і врешті український складник звівся до поодиноких українізмів. Лише наприкінці XVIII ст. з'являються перші тексти, свідомо скомпоновані українською мовою. Відповідно, звукозміни неможливо вчитати з пам'яток. Докази їх наявності мусять ґрунтуватися на копіткому аналізі, його методи мають варіюватися залежно від жанру пам'ятки та її відношення до мови щоденного вжитку. У більшості випадків дослідник повинен насамперед з'ясувати, якої мовної та правописної системи дотримувався автор або переписувач.

Відхилення від системи можуть бути двох типів: мимовільні помилки та свідомо внесені зміни. Як вважає Ю.Шевельов, на самому початку

найчастіше звукозміни виступають у вигляді випадкових помилок. Однак такі помилки можуть виявитися й суто механічними, не пов'язаними з жодною реальною звукозміною. На їхнє свідчення можна покладатися лише тоді, коли вони повторюються в тому-таки тексті або в інших текстах приблизно того самого часу. Ізольовані помилки найімовірніше мають суто орфографічний характер, і тому їх слід просто ігнорувати. Чимало спроб датувати звукозміни на підставі таких орфографічних помилок виявилися хибними.

Коли звукозміна менш-більш стабілізувалася, в писемній мові до неї може виробитися подвійне ставлення: або прийняття, або уникнення. Саме такі модифікації було впроваджено в давньоукраїнській мові стосовно букв, що позначали староцерковнослов'янські носові голосні: вони або усувалися, або набували нової функції (а); у середньоукраїнській мові те саме відбулося з ерами.

Діалектні дані й матеріали пам'яток доповнюють себе. Як зазначає Ю. Шевельов, якщо покладатися лише на один із цих складників, то можна йти хибних висновків. У студіях з української історичної фонології обидва ці ухили мали місце. А. Кримський, приміром, неодноразово висловлював хибні думки, бо спирався на самі лише пам'ятки, вибираючи з них нетипові й випадкові помилки. Натомість І. Зілінський, прекрасний діалектолог, де-не-де у своїх діалектних дослідженнях наважувався робити висновки історичного ґатунку, що ніяк не підтверджувалися пам'ятками.

9.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ

9.1.1. Голосні

У складі давньоукраїнського вокалізму кінця X — початку XI ст. було п'ять звуків — передніх [i], [ě], [e], [ь], [ä] і п'ять непередніх [y], [u], [ъ], [o], [a]. Сім голосних були звуками нормальної довготи — [i], [e], [a], [y], [u], [o], [ä], два зредуковані — [ь], [ъ] і один дифтонг — [ě]. Всі вони мали фонематичне значення, оскільки кожен із них міг у тих же фонологічних умовах протиставлятися іншим і виконувати дистинктивну функцію, наприклад: *дымь* — *домь*, *мирь* — *морь*, *сынъ* — *сьнъ*, *жирь* — *жарь*, *вель* — *воль*, *члсть* [ч'асть] — *честь*, *члдо* — *чудо* і т. ін.

Фонеми /i/ та /e/ у словах, запозичених з інших мов, стали вживатися не тільки після передньоязикових, а й після задньоязикових: *кирила* (Ізб., 1076, 4), *кєдрь* (там же, 119).

9.1.2. Приголосні

Склад приголосних давньоукраїнської мови кінця X — початку XI ст. від попереднього періоду відрізняється лише тим, що в ньому був уже губно-зубний глухий фрикативний звук [f], уживаний лише в запозичених словах, переважно з грецької мови. Він відповідав двом грецьким звукам — губному [φ] і зубному [θ]. У кириличному алфавіті для його позначення використовувалися дві літери — **ѳ** і **Ѳ**: *фарисеи* (ЄО, 1056–1057, 29), **Ѳ***еологу* (там же, 263). Народній мові східнослов'янського населення цей звук був не відомий, в усній вимові його заступали приголосні [p], [x], [xv], [v], [t], звідки укр. *Пилип, Панас, Хома, Хведір* (літ. *Федір*), *Векла, Текля* та ін. Іноді подібну вимову засвідчували й давньоукраїнські пам'ятки: *землю нехталмлю* (Є. Гал., 1266–1301, 162 зв.). А в слові *парус* (з гр. *фарос*) її засвоїли й східнослов'янські літературні мови.

Таким чином, давньоукраїнський консонантизм поповнився новою фонемою /f/, що реалізувалась у губно-зубному звукові [f] і його локальних варіантах, хоча її функціонування в той період обмежувалося лише периферією фонологічної системи давньоукраїнської мови.

Другою особливістю давньоукраїнського консонантизму кінця X — початку XI ст. було те, що в значній частині східнослов'янських говорів, зокрема в південно-західних, задньоязиковий проривний [g] поступився або задньоязиковому [ɣ], або фарингальному фрикативному [h], пізніше успадкованому українською мовою. Отже, замість однієї фонemi /g/, що в східнослов'янські діалекти перейшла з праслов'янської мови, в давньоукраїнській мові цього періоду стали функціонувати дві фонemi — /g/, яка реалізувалась у звукові [g] і була властива її північним говорам, та /h/, що реалізувалась у звуках [h] і [ɣ] і була поширена в її південно-західних говорах.

9.2. ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ Київської доби в пол. XI–XIV ст.

9.2.1. Система голосних. Історія голосних ъ, ь

1) *Редуковані голосні ъ, ь були в усіх слов'янських мовах*, але в жодній з них вони не збереглися. Занепали редуковані голосні не в усіх слов'янських мовах в один і той же час. У староболгарській мові вони, наприклад, занепадають уже в X столітті; на цей період припадає зникнення їх і в чеській мові.

Редуковані голосні *ъ* і *ь* як самостійні фонемі у давньоукраїнській мові існували ще в XI та в першій половині XII століття. Доказом насамперед є те, що в письмових пам'ятках того часу майже послідовно вживались букви *ъ* і *ь*, які не замінювались буквами *о* та *е*: *дѣва*, *чьсть* (Зб. Св. 1073 р.), *правды* (Зб. Св. 1076 р.), *отць* (Новгор. бер. грам. XI ст., № 9), *гривнь* (Новгор. бер. гр. XI–XII ст., № 8), *състоить*, *Мьстиславъ*, *роуськоу* (Мст. грам. бл. 1130 р.) і інші. Переконливим доказом існування редукованих у давньоукраїнській мові XI і першої половини XII століття є послідовна заміна в пам'ятках староболгарського походження, переписаних тоді в Київській Русі, характерних для староболгарської мови закінчень *-омь*, *-емь* в орудному відмінку однини іменників чоловічого й середнього роду давньоукраїнськими закінченнями *-ъмь*, *-ьмь*: *златъмь*, *чистъмь*, *сподъмь*, *под чисменьмь* (Зб. Св. 1073 р.), *норовъмь великъмь* (Зб. Св. 1076 р.). В Остромировому Євангелії написання з *-ъмь*, *-ьмь* становлять переважну більшість, а в Архангельському Євангелії вони є правописною нормою без будь-яких відхилень.

Про існування редукованих *ъ* і *ь* у той час свідчить також і факт послідовного збереження *е* перед складом із редукованим *ь* у пам'ятках, написаних у південній частині давньоукраїнської території (території сучасної України): *шесть* (Зб. Св. 1073 р.), *сѣмь* (Зб. Св. 1076 р.), *сѣмь*, *камень* (Гал. ев. 1144 р.). Коли редукований *ь* занепав, то на цій території звук *е* в попередньому складі став подовжуватися і дифтонгізуватися, змінюючись в *ѣ*, що на письмі передавалося буквою *ѣ*: *иѣсть*, *камѣнь* (Добр. Єв. 1164 р.), *камѣнь* (Тип. Єв. XII ст.). Жодного прикладу написання слів з буквою *ѣ* на місці такого *е* в XI і першій половині XII століття не засвідчено.

2) Доля редукованих голосних у давньоукраїнській мові залежала від місця їх у слові. Розрізняють дві позиції *ъ* та *ь* — слабку і сильну.

У слабкій позиції редуковані були: а) в абсолютному кінці слова (*столь*, *носѣ*, *печѣ*, *солѣ*)¹, б) перед складом з голосним повного творення (*дѣва*, *сѣто*, *кѣнижсѣка*, *правѣда*) та в) перед складом із редукованим сильним (*жѣньѣ цѣ*, *шѣвъѣцѣ*, *сѣнѣмѣ*).

У сильній позиції *ъ* і *ь* були тоді, коли стояли:

- а) перед складом із редукованим слабким: *рѣтъѣ*, *мѣхѣ*, *дѣньѣ*, *пѣньѣ*;
- б) перед сонорними *л* і *р*, якщо після них стояв приголосний: *вѣлѣжѣ*, *гѣрѣбѣ*, *шѣлѣжѣ*, *шѣрѣстѣ*, *зѣрно*;
- в) у складі під наголосом незалежно від того, яким був наступний склад: *сѣхнути*, *тѣща*.

¹ Знаком мінус (–) під буквою *ъ* та *ь* позначається слабкий редукований, а знаком плюс (+) — сильний.

Голосні *ъ* і *ь* у слабкій і сильній позиції щодо часокількості вимовлялися неоднаково. У слабкій позиції вони були коротшими, ніж у сильній.

Редуковані голосні *ъ* і *ь* у давньоукраїнській мові або занепадали, або змінилися в голосні нормальної довготи.

Занепали в слабкій позиції: *зубъ* → *зуб*, *дѣва* → *два*, *сѣто* → *сто*, *правѣда* → *правда*, *дѣню* → *дня*, *печь* → *печ'* (піч), *ночь* → *ноч'* (ніч), *соль* → *сол'* (орфогр. укр. *сіль* — буква *ь* тут ніякого звука не означає).

У сильній позиції редуковані голосні змінилися в звуки повного творення, а саме: *ъ* в *о*, *ь* в *е*. Наприклад: *сънь* → *сон*, *ръть* → *рот*, *мѣхъ* → *мох*, *дѣнь* → *ден'*, *пѣнь* → *пен'*, *тѣргъ* → *торг*, *вѣрба* → *верба*, *зѣрно* → *зерно*, *сѣхнути* → *сохнути*, *тѣща* → *теща*, *жѣньць* → *женці'*, *съньмь* → *сном*.

Процес занепаду редукованих *ъ* і *ь* і перехід їх у голосні повного творення в давньоукраїнській мові відбувався послідовно. Є лише окремі незначні відхилення від нього, що зумовлювалися аналогією до інших форм того ж слова, в якому вони вживалися, або до слів, граматично з ним споріднених.

Так, наприклад, в українській мові виник звук *о* на місці слабого редукованого *ъ* у непрямих відмінках однини й у всіх відмінках множини таких слів, як *лоб*, *рот*, *мох* (*лоба*, *рота*, *моху* при давніх *лѣба*, *рѣта*, *мѣха*), у зв'язку з пересуванням наголосу за аналогією до називного відмінка однини, в якому звук *о* розвинувся з сильного *ъ*.

3) Про час занепаду редукованих *ъ* і *ь* у науковій літературі висловлювалися різні думки. О. Потєбня, наприклад, вважав, що голосні *ъ* і *ь* в окремих позиціях вимовлялися ще в XIII–XIV століттях і навіть пізніше². О. Соболевський, навпаки, відносив занепад редукованих до значно ранішого періоду, ще до другої половини XI століття³.

Занепад редукованих у слабкій позиції і перетворення їх у голосні повного творення в сильній — процеси взаємно зумовлені і нероздільні. Проте, звичайно, перший процес якоюсь мірою повинен передувати другому, бо саме занепад слабких глухих викликав подовження, прояснення і зміну сильних *ъ* і *ь* в голосні *о* та *е*, тобто вокалізацію сильних *ъ* і *ь*.

Занепад слабких редукованих у першому складі слова засвідчується письмовими пам'ятками вже з другої половини XI століття. Наприклад: *кнѣзь* (Тмутор. кам. 1068 р.) замість *кѣнѣзь*; *книгъ*, *книжѣкы* (36. Св. 1076 р.), *изгна*, *кто*, *что*, *узрите*, *многы* із *изгѣна*, *кѣто*, *чѣто*, *узрите*, *мѣногы* (Арх. Єв. 1092р.) тощо.

² Потєбня, А. К истории звуков русского языка, 1876. - С. 48–50.

³ Соболевський, А.И. Лекции по истории русского языка. Вид. IV, 1907. - С. 46.

Ще більше прикладів з відсутністю *ь* і *ь* у слабкій позиції дають пам'ятки XII століття: *кнѧзю* (Мст. Єв. бл. 1117 р.), *кнѧзь*, *кнѧженикъ*, *Всеволодъ*, *кто* (Мст. грам. бл. 1130 р.), *вси*, *кто*, *что* (Гал. Єв. 1144 р.) і подібні. В середині слова, але не в першому складі, відсутність редукованого пам'ятки відбивають тільки з другої половини XII століття і пізніше, наприклад: *угодно*, *пригѧжно* зам. *угодно*, *пригѧжно* (Усп. зб. XII ст.), *пожни* (Вкл. Варл. після 1192 р.), *правда*, *удѧржати* (Смол. грам. 1229 р.), *правда*, *мечникъ*, *конечний* (Руськ. пр. 1282 р.).

На цій підставі вчені вважають що слабкі редуковані голосні занепадають у давньоукраїнській мові в другій половині XI та в першій половині XII століття. Існував погляд (його, наприклад, обстоював О. Шахматов), що насамперед слабкі *ь* і *ь* зникали в першому складі слова, потім у середніх складах і найпізніше — в кінцевих¹. В останній час щодо послідовності занепаду слабких редукованих є й інші думки. Далі слабкі *ь* і *ь* зникали в кінцевих складах слова, бо і процес послаблення редукованих голосних починався в такій послідовності. Якщо ж письмові пам'ятки довгий час не відбивають занепаду *ь* і *ь* на кінці слова, то це пояснюється тим, що в давньоукраїнській мові при нероздільному написанні слів букви *ь* і *ь* були ознакою закінчення слова на приголосний. Адже довго ще й після того ці букви в письмовій практиці східнослов'янських народів вживалися в кінці слів, хоч вони вже не мали ніякого звукового значення.

У пам'ятках давньоукраїнської мови, як і старокнижної української, дуже часто за традицією залишали букву *ь* і в середині слова, а іноді і вставляли там, де її раніше не було. Безперечно, жодної функції тут вона не виконувала: *оукрадьше* (Руськ. пр. 1282 р.), *новъгородъ* (Договір Твер. кн. з новгородцями 1294–1301 рр.), *корьчमितъ* (Грам. 1359 р.), *рѧчьку* (Грам. 12. VI 1459 р.), *киевѧскимъ* (Міські кн. Київ, воєв. 1633 р.) і ін.

Редуковані *ь* і *ь* в сильній позиції змінилися в голосні повного творення протягом XII століття. Звуки *о* та *е* на місці сильних *ь* і *ь* письмові пам'ятки засвідчують, починаючи з другої половини цього століття: *сладокъ* (Новгор. стихірап 1157 р.), *весь*, *пришлецъ*, *конецъ*, *силень*, *вѧрень*, *волховомъ* (Добр. Єв. 1164 р.), *волховомъ* (Вкл. Варл. після 1192 р.), *гривень* (Руськ. пр. 1282 р.), *списокъ* (Новгор. бер. грам. XIII–XIV ст., № 53) тощо.

Занепад слабких редукованих і перехід сильних в *о* та *е* у письмових пам'ятках після XII століття засвідчується також у вживанні замість *о*, *е* букв *ь* і *ь* у тих позиціях, де їх раніше не було: *сьбою*, *хъчьтъ* (Смол. грам. 1229

¹ Шахматов, А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка, 1915, - С. 217.

р.) замість *собою, хочеть*; *слѣдо, хоцьть* (Гал. Єв. 1283 р.) замість *слѣдъ, хоцеть*.

4) У західнослов'янських та південнослов'янських мовах редуковані голосні дали інші відповідники, ніж у мовах східнослов'янських. Так, наприклад, у польській і чеській мовах обидва редуковані в сильній позиції змінилися в голосний *e* (так, відповідно до давньоукраїнських *сънь, дънь* маємо у польськ. *sen, dzien*'; чеськ. *sen, den*). У верхньолужицькій і нижньолужицькій мовах *ъ*, як і в давньоукраїнській, змінився в *o*, а *ь* — в *e* (верхньолуж. *son, dzen*', нижньолуж. *son, zen*'); у хорватській мові обидва редуковані змінилися в *a* (*san, dan*), у болгарській *ь* змінився в *e*, а *ъ* — у сучасний болгарський голосний *ъ* (*сън, ден*); в окремих словінських діалектах обидва сильні *ь* і *ъ* змінилися в *a*, в інших же — в *e* (*sanj, dan* і *senj, den*).

5) Історія редукованих *ъ* та *ь* у сполученні з плавними *p* і *l* мала в давньоукраїнській мові свої особливості. Умови їх зміни (а іноді й наслідки їх) були відмінні від умов зміни *ъ* і *ь* у сполученні з іншими приголосними.

Як уже зазначалось, редуковані *ъ* і *ь* у позиції перед *p* і *l*, після яких ідуть приголосні (*търт, тълт, тьрт, тьлт*), завжди були сильними незалежно від якості наступного складу і змінювалися в голосні повного творення *o* та *e*: *търговати* → *торговати*, *вълчица* → *волчица*, *вършина* → *вершина*, *жьлтѣти* → *желтѣти*. Уже цим доля *ъ* і *ь* у позиції перед плавними відрізняється від долі цих же звуків у позиції перед іншими приголосними.

Письмові пам'ятки XII–XIV століть свідчать, що давні сполучення *ър, ъл, ѳр, ѳл* між приголосними змінювалися не тільки в *ор, ол, ер, ел*, а й в повноголосні форми *оро, оло, ере, еле*: *вербничу* (Новгор. кондакар XII–XIII ст.), *безмоловия* (Новгор. пролог 1262 р.), *вербныя* (Новгор. парем. 1271 р.), *умеретвия* (Гал.-Вол. Єв. 1307 р.), *доложьнующе* (Новгор. мінея 1370 р.), *молонья* (Єв. 1357 р., Лавр. літ. і інші), *вербницю* (Іпат. літ.). На відміну від повноголосся, яке розвинулося із сполучень *торт, толт, терт, телт*, це повноголосся називають *другим повноголоссям*. Термін “*друге повноголосся*” належить О. Потебні¹.

Друге повноголосся в переважній більшості виникало тоді, коли після плавних *p* і *l* вживався приголосний, за яким ішов редукований у слабкій позиції: *върхъ* → *верех*, *тълкъ* → *толок*.

¹ Потебня, А. К истории звуков русского языка, 1876. - С. 90.

Коли слабкий редукований зникав, то плавні *p* та *l* могли набувати складотворчої властивості, а далі, втрачаючи її, розвивати після себе голосний звук, як і при утворенні першого повноголосся.

Явище другого повноголосся в давньоукраїнській мові не стало спільним для всіх її говорів. У сучасних східнослов'янських мовах воно засвоїлось лише в окремих словах або в окремих діалектах. Його сліди в українській мові в таких словах: *терен* (із *тьрнь*), *то́лок* (із *тьлкь*); у російській мові: *верёвка* (із *вьрвик*; під впливом російської мови і укр. *верьовка*), *заловка* (із *зьльька*), *бестолочь*, *зёрен*, *полон*, *долог*, *сумеречный*, діалектне *молонья* (північне наріччя), *зереньё* (новгор. говори) та ін.

Ще в XI столітті в пам'ятках на місці *ър*, *ъл*, *ьр*, *ьл* між приголосними засвідчуються звукосполучення *ърь*, *ъль*, *ьрь*, *ьль*, які деякі вчені (напр., О. Соболевський) теж вважають другим повноголоссям¹. Проте О. Шахматов переконливо доводить, що ці сполучення потрібно відрізнити від явища другого повноголосся. Приклади їх: *скърьбь*, *мълъниш*, *зьрно* (Остр. Єв. 1056–1057 рр.), *мълъчани*, *испълънь*, *твьрьдо*, *смърьти*, *четвьрьтъи* (Зб. Св. 1073 р.), *къръмьти*, *стълъпъ*, *пърьвы*, *дъръзость*, *вьръста* (Мінея 1095 р.), *сърьдьци* (Мінея 1096 р.), *пълъны*, *сърьдьца*, *дъръзновеник* (Успен. 36. XII ст.), *пърсть* (Стихирар 1157 р., Руськ. пр. 1282 р.) і ін.

На думку О. Шахматова, такі сполучення не засвідчують живої давньоукраїнської вимови голосних. Вони вживались у письмовій мові для передачі складотворчих плавних *p* і *l*, а також могли виникати внаслідок взаємовпливу давньоукраїнської та старослов'янської орфографії (давньоукраїнське *скърьбь*, *зьрно*, старослов'янське — *скръбрь*, *зьрно*, звідси написання *скърьбь*, *зьрно*).

б) Редуковані *ъ* і *ь* у сполученні з плавними *p* та *l* між приголосними не дали одного рефлексу в слов'янських мовах. У чеській мові вони, наприклад, у цій позиції занепали, в результаті чого збереглася складотворча вимова плавних *p* і *l*: *trh*, *vrch*, *vlk*, *vlna*, *plny*. Лише після шиплячих сполучення *ьр* іноді змінилося в *ер* (*černý* із *чърныи*). У польській мові редуковані перед *p* і *l* вокалізувалися (*targ*, *wilk*, *czarny*, *wierzch*, *pełny*, *welna* — шерсть); у хорватській мові *ъ* і *ь* перед *p* занепали і плавний зберіг складотворчу вимову (*trg*, *vrh*, *crn* із *търгъ*, *върхъ*, *чърныи*), а сполучення *ъл* і *ьл* змінилися в *у* (*vuk*, *vuna rin*, *žit*, *tust* із *вълкъ*, *вълна*, *пълнь*, *жълтъ*, *тълстъ*).

г) Сполучення редукованих з попередніми *p*, *l* між приголосними (*търът*, *тлът*, *трьт*, *тльт*).

¹ Соболевський, А.И. Лекции по истории русского языка, - С. 25.

Зміна редукованих *ъ* і *ь*, що стояли після плавних перед приголосними, відрізнялася від їх змін у сполученні з дальшими плавними.

Після *р* і *л* редуковані могли бути і сильними, і слабкими залежно від якості дальшого складу та наголосу.

У сильній позиції *ъ* і *ь* після плавних, як і після всіх інших приголосних, змінилися в давньоукраїнській мові в голосні повного творення *о* та *е*: *крѣвь* → *кров*, *гльтька* → *глотка*, *брѣвы* → *бровы*, *крѣсть* → *крест* (→ *хрест*).

Така зміна засвідчується і давньоруськими, і староукраїнськими письмовими пам'ятками: *хрѣсть* (Іпат. літ.), *крѣсть* (Граам. 31. XII 1400 р.), *кровю*, *хребет* (Крех. Ап. 1560 р.), *дрѣва* (Полт. акт. XVII ст.).

Редуковані *ъ* і *ь* у слабкій позиції після *р* та *л* занепали, а сонорні плавні перетворилися в складотворчі приголосні, що зрідка засвідчено й у давньоруських пам'ятках: *крѣтити* (Лавр, літ.), *крѣви* (Полікарп. Єв. 1307 р.), *крѣве*, *крѣви* (Луцьк, Єв. XIV ст.). Такі приголосні наявні в сучасній хорватській та чеській мовах: хорв. *drva*, *krst*, *krvav*; чеськ. *krvavý*, *hltati*, *slza*.

Отже, в українській мові на місці *рѣ*, *лѣ*, *рѣ*, *лѣ* між приголосними з редукованим у слабкій позиції і виникли сполучення *ри* і *ли*:

крѣшити → *к ршити* → *кришити*,

гльтати → *гльтати* → *глитати*,

трѣвога → *т рвога* → *тривога*,

бльцати → *бльцати* → *блищати*.

У письмових українських пам'ятках сполучення *ри*, *ли* засвідчуються з XIII–XIV ст.: *яблыко* (Жит. Сав. XIII ст.), *скрыжеть* (Луцьк, Єв. XIV ст.), *дрыва* (Граам. 1424 р.), *криницями* (Граам. 9. XII 1433 р.), *крыницями* (Граам. 5. XI 1445 р.) тощо.

Більш поширені ці сполучення в українських пам'ятках XVI–XVIII ст.: *блискавици*, *дрыжачи*, *дрыжанѣм* (Крех. Ап. 1560 р.), *затривоженые*, *трывають*, *задрижала*, *во криви*, *загримѣло* (Єв. Нег. 1581 р.), *дрижал* (напис на полях кн. 1669 р.), *криваве* (Полт акт. XVII ст.), *роскрывавляючи*, *тривозѣ* (Літ. Вел.) і інші.

Південно-західні діалекти української мови зберігають і інші відповідники до сполучень *рѣ*, *лѣ*, *рѣ*, *лѣ*, наприклад: *кирниця*, *кирвавий*, *кирви*, *сильза* або *керниця*, *кервавий*, *сельза* тощо.

Порівн. *керницѣ*¹, *кервава*, *покервавить* (М. Черемшина, Карби). Очевидно, в говорах південно-західного наріччя в процесі втрати плавними приголосними складотворчої властивості новий голосний міг розвиватися не після них, а перед ними.

¹ Верхратський, І. Говір батюків, 1912 р. - С. 10.

В окремих випадках за аналогією відбувається вирівнювання звукового складу кореня; тому замість сподіваного *и* після плавного на місці слабких *ъ, ь* маємо зараз *о, е* або, навпаки, замість *о, е* вживається в сучасній українській мові *и*. Наприклад, у слові *кръви* редукований стоїть у слабкій позиції; тому виникає в ньому сполучення *ри* (*криві*), але під впливом називного відмінка *кров* (із *кръвь*) поширюється вимова *крові*. У словах *бръва, дръва* виникло сполучення *ри* (*брива, дрива*), яке збереглося в словах *чорнобривий, дривітня*. За аналогією ж до *брови* (із *бръви*, в якому *ъ* був під наголосом) та *дров* (із *дръвъ*) поширилась вимова *брова, дрова*.

У слові *блъскъ* редукований *ь* стоїть у сильній позиції, тому має бути *блеск*, але за аналогією до *блещати* (із *блъщати*) поширилась вимова *блиск*. Слово *яблъко* закономірно розвинулося в *яблыко* (Порівн. блр. *яблык, яблыня*). У родовому відмінку множини *яблъкъ* фонетично змінюється в *яблок*. Ненаголошений *о*, як припускає Л. Булаховський, у закритому складі змінився в *у*, який поширився на інші форми: *яблуко, яблуня*¹.

Давньоукраїнське *сльза* фонетично розвинулося в *слиза*. Таку вимову зберігають деякі південно-західні говори сучасної української мови. Східноукраїнська вимова *сльоза*, яка стала і загальнолітературною нормою, виникла за аналогією до множини — *сльози* (із *сльзы*, в якому *ь* стояв під наголосом).

8) *Напружені ь, ь перед й*. Відмінною була доля *ъ, ь* в позиції перед *й* (*і*). Ще на спільнослов'янському ґрунті редуковані в цій позиції змінилися в голосні *ы* та *і*. Але голосні *ы* та *і* з *ъ* та *ь* відрізнялися від *ы* й *і* іншого походження тим, що були значно коротшими від них. Звуки *ы* та *і* з *ъ* та *ь* перед *й* звичайно називають *редукованими*, а звуки *ъ* і *ь*, з яких утворюються такі *ы, і*, називають *напруженими*.

У давньоукраїнській мові звук *й* на письмі позначався по-різному; у сполученні з наступним *ъ* та *і* він передавався буквою *и*: *бои* (=бойь), *войско* (=войсько), *мъи* (=мъйі), *льи* (=льйі); у позиції перед іншими голосними звук *й* позначався буквою *і*, яка ризкою з'єднувалася з тією буквою, що позначала дальший голосний звук: *мью* (=мъйу, буква *ю* із *юу*), *шь* (=шьйа). Редуковані *ы, і* позначалися буквами *ъ* та *ь*, іноді— *ы, и*.

Однак не в усіх діалектах давньоукраїнської мови редуковані *ы, і* змінювалися однаково. В тих, із з яких пізніше сформувалася українська мова (а також і білоруська), вони змінилися в звичайні звуки *ы* та *і*, що пізніше в українській мові збіглися в одному звукові *и*: *мъи* (=мъйі) → *мыи* (мъйі) → *мий*;

¹ Булаховський, Л.А. Фонетичні й морфологічні південнорусизми в староруських пам'ятках XII–XIV століть // Праці Київ. ДУ ім. Т. Г. Шевченка: 1954 р. - С. 133.

мью (=мъйу) → *мъйу* → *мыю* (=мыйу) → *мию*; *рѣи* (=рѣйі) → *рѣи* (=рѣйі) → *рии*; *льи* (=лийі) → *лий* (=лийі) → *лий*; *шь* (=шьйа) → *шия*; *новѣи* (=новѣйь) → *новѣи* (=новѣйь) → *новий*; *горячѣи* (=горячѣйь) → *горячѣи* (=горячѣйь) → *горячий*.

У називному відмінку однини прикметників чоловічого роду староукраїнські пам'ятки, як і в інших позиціях, послідовно засвідчують закінчення *-ьй*, *-ий* (із *-ѣи*, *-ѣи* = *-ѣйь*, *-ѣйь*) незалежно від наголосу: *свѣтѣи* (Грама. 1350 р.), *лихиѣи* (Грама. 1Й93 р.), *зльѣи*, *хромѣи*, *такиѣи*, *шию* (Крех. Ап. 1560 р.), *вторѣй*, *свѣтѣй*, *шию* (Пересторога, поч. XVII ст.), *зльѣй*, *злий*, *молодий*, *пивний*, *сухий*, *тугий*, *чужий*, *чий*, *шию* (Полт. акт. XVII ст.), *другий* (напис на полях книги бл. 1669 р.). У закінченнях м'якої групи цих прикметників голосний *і* також закономірно змінився в *и*, який і тепер зберігають українські діалекти: *син'ий*, *житн'ий*, *давн'ий* і *синий*, *житний*, *давний*. Але під впливом орфографії, як і під впливом інших форм (*синя*), в літературній мові поширюється вимова з *і*: *син'ій*, *житн'ій*.

У дієсловах теперішнього часу і наказового способу редуковані *ѣ*, *і* в українській мові змінилися в *ѣ*, *і* звичайної довготи тільки в наголошеній позиції: *крѣи* (=крѣйі) → *крѣйі* → *крѣй*; *крѣю* (=крѣйу) → *крѣйу* → *крѣю* → *крѣю*; *вѣи* (=вѣйі) → *вѣйі* → *вѣй*; *вѣю* (=вѣйу) → *вѣйу* → *вѣю* → *вѣю*; *шьѣи* (=шьѣйі) → *шьѣйі*; *шьѣю* (=шьѣйу) → *шьѣйу* → *шьѣю*; *бѣи* (=бѣйі) → *бѣй*.

Голосні *ѣ*, *і* звичайної довготи у цих сполученнях на місці редукованих *ѣ*, *і* засвідчуються староукраїнськими пам'ятками: *пѣи*, *крѣют* (Крех. ап. 1560 р.), *бѣй*, *облий*, *завѣт* (вовк) (Полт. акт. XVII ст.), *крѣмо* (Пересторога, поч. XVII ст.).

У закінченні родового відмінка множини іменників III відміни редукований *і* в давньоукраїнських діалектах дав два рефлеksi — *е* та *і*:

пѣчиѣи (*пѣчиѣи*, фонет. *пѣчьѣйь*) → *пѣчей*
→ *пѣчій* → укр. діал. *пѣчий*;

<i>вѣстиѣи</i>	(<i>вѣстѣи</i> , фонет.	→	<i>вѣстей</i>	→ укр. <i>вістей</i> , рос.
<i>вѣстѣйь</i>)		→	<i>вѣстей</i> .	
		→	<i>вѣстій</i>	→ укр. діал. <i>вістий</i> .

Голосний *і*, закономірно змінившись в *и*, поширився лише в тих говорах, на основі яких сформувалося південно-західне наріччя української мови: *пѣчий*, *вістий*, *костий*, *доповідий*. Засвідчують цю особливість і староукраїнські письмові пам'ятки: *дѣтиѣи* (Перем, грама. 1366 р., грама. 1434 р.), *кровий*, *злостий*, *роскошій*, *трудностій* (Крех. Ап. 1560 р.). Решта східнослов'янської мовної території в цій позиції має звук *е*: укр. *ночей* (рос. *ночей*, блр. *начэй*).

9) Редукований *ь* в давньоукраїнській мові міг уживатися і в позиції після *й*. На письмі звичайно такий редукований нічим не позначався, його відтворюємо лише за тими наслідками, які він залишив після себе: *бои* (фон. *бойь*), *воиско* (фон. *войьско*). У цій позиції звук *ь* розвивався так, як і після інших приголосних: якщо він був слабким, то зовсім зникав, а якщо сильним, то змінювався в голосний повного творення *е*, наприклад: *бойьць* → *бойець* (боєць), *яйьце* → *яйце*, *бойьць'а* → *байць'а* (пізніше — *бійця*), *яйьць'а* → *яйць'а* (яйця), *яйьць* → *яйце'* (яєць).

9.2.2. Наслідки занепаду *ь* і *ь* в системі голосних

Занепад редукованих *ь* і *ь* у слабкій позиції і вокалізація їх у сильній — одне з найважливіших фонетичних явищ давньоукраїнської мови, що викликало багато інших звукових змін, наслідки яких у великій кількості засвідчилися в сучасних східнослов'янських мовах — українській, російській і білоруській. Можна без перебільшення сказати, що переважна частина фонетичних змін наступного періоду безпосередньо чи посередньо зв'язана з долею редукованих голосних у давньоукраїнській мові.

Насамперед занепад голосних *ь* і *ь* спричинився до того, що закон відкритого складу в східнослов'янських мовах перестав діяти; коли в дальшому складі занепає *ь* або *ь*, то в давньоукраїнській мові з'явилися нові закриті склади: *пра-вь-да* → *прав-да*, *са-дь* → *сад*. Раніше приголосний, що стояв перед редукованим *ь* або *ь*, разом з ним утворював окремий склад. Після занепаду редукованих, приголосний відійшов до попереднього складу і закрив його. Отже, склад, який закінчувався на голосний, почав закінчуватися на приголосний звук. У зв'язку з цим скоротилася й кількість складів у слові: *къ-ни-жь-ка* → *книж-ка*; *снѣ-гъ* → *снѣг* (потім *сніг*).

В системі голосних давньоукраїнської мови можна назвати такі найголовніші наслідки занепаду редукованих, успадковані згодом і українською мовою:

1. Чергування *о* та *е* з нулем звука

Після вокалізації редукованих у давньоукраїнській мові почали розрізнятися голосні *о*, *е* давні, *первинні*, тобто успадковані із праслов'янської мови, які називаємо *етимологічними* (*рова*, *вола*, *воза*, *снопа*, *ночи*, *печи*, *село*, *леду*, *меду*), і нові, *вторинні*, або інакше *секундарні* (від лат. слова *secundus* — другий) *о* та *е*, що виникли із сильних *ь* і *ь* (укр. *сотня*, *сон*, *пісок*, *день*, *швець*, *овес*, *орел* із давніх. *сѣтъня*, *сѣнь*, *пѣськъ*, *дѣнь*, *шѣвьць*, *овѣсь*, *орѣль*).

Редуковані *ь* і *ь* у різних формах одного і того ж слова або в споріднених словах могли бути і сильними, і слабкими; тому в одній позиції вони переходили в *о*, *е* (секундарні), а в іншій повністю зникали. Внаслідок цього й виникло чергування секундарних *о* й *е* з нулем звука. Наприклад: *сон* (← *сънь*) — *сна* (← *сьна*), *пісок* (← *пѣсъкъ*) — *піску* (← *пѣсъка*), *орел* (← *орьль*) — *орла* (← *орьль*), *день* (← *дьнь*) — *дня* (← *дьне*), *вінець* (← *вѣньць*) — *вінця* (← *вѣньць'а*).

У називному відмінку всіх цих слів кінцевий *ь* чи *ь* був слабкий, а перед ним був сильний, який і розвинувся в голосний *о* чи *е* нормальної довготи. А в непрямих відмінках кінцевий склад був з голосним повного творення; отже, редукований перед ним був у слабкій позиції і занепав. Таким чином, секундарним *о*, *е* в одних формах слова став відповідати нуль звука в інших його формах.

Слово *правда*, наприклад, раніше вимовлялося з *ь* після приголосного *в* (*правьда*). Редукований *ь* у цьому слові був слабким і занепав, бо далі йшов склад з голосним повного творення. Цей же редукований у слові *справедливо* вимовлявся, як сильний, бо стояв перед складом з іншим редукованим (*справьдливо*), тому він вокалізувався. Так утворилося чергування *е* з нулем звука в цих споріднених словах.

Візьмемо ще такі приклади: *шевець* — *шевця*, *жнець* — *женця*. Тут ніби відбувається перестановка голосного *е*. Пояснюється це так. У давньоукраїнській мові наведені слова вимовлялись із редукованим *ь*: *шьвьць* — *шьвьця*, *жьньць* — *жьньця*. У називному відмінку однини цих слів у середньому складі редукований був сильним, а в першому й кінцевому — слабким, тому з *ь* і розвинувся секундарний *е* в середньому складі, а інші редуковані занепали: *шевець'*, *жнець'*. У родовому ж відмінку звук *ь* у середньому складі вже став слабким і зник, а в першому складі набув сильного звучання і згодом перетворився на *е*: *шевця*, *женця*.

Голосні *о*, *е*, які чергуються з нулем звука, часто називають *випадними голосними*.

Це явище письмові пам'ятки засвідчують досить часто: *гривень* — *гривна* (Руськ. пр. 1282 р.), *гривень* — *гривну* (Перем, грам. 1366 р.), *зоветься* — *прозвася* (Лавр. літ. 1377 р.), *праведный* (Грама. 1350 р.) — *правду* (Грама. бл. 1386 р.).

Історична закономірність чергування *о*, *е* з нулем звука іноді порушується аналогією. Так, наприклад, немає чергування в українських словах з секундарними *о*, *е*: *мох*, *лоб*, *рот*, *лев* (родовий *моху*, *лоба*, *рота*, *лева* із *мъха*, *лъба*, *ръта*, *лъва*), у яких у формах непрямих відмінків на місці слабких *ь* і *ь* розвинулися секундарні *о* й *е* під впливом форми називного відмінка однини та внаслідок переміщення наголосу (порівн. рос. *мха*, *лба*, *рта*, *льва*).

У власних назвах типу *Козелець, Кролевець* називний відмінок фонетично повинен був набути форму *Козлець, Кролвець* (із *Козьлѣць, Крольвѣць*), але за аналогією до форм непрямих відмінків (*Козел'ц'а, Кролевиц'а* із *Козьлѣця, Крольвѣця*) і в називному розвинулося *е* на місці редукованого слабкого *ь*, а чергування *е* з нулем звука порушилося.

Слово *заєць* в давньоукраїнській мові вимовлялося *заюць*, але за аналогією до слів типу *отець, палець* (із *отьць, пальць*) в українській мові розвинулося *заєць* з випадним *е* (*зайця*). У південно-західному наріччі досі поширена вимова *заяць, заяці*¹.

2. Вставні *о, е*

Українська мова має також вставні *о, е*, які виникли внаслідок занепаду редукованих на кінці слів після сонорних *л, р, м, н*. Якщо сонорний стояв після іншого приголосного, то перед ним у цих умовах розвинувся голосний *о* (після *г, к, х*) або *е* (після інших приголосних за незначними винятками): *свєкрѣ* → *свекор*, *огнь* → *вогон'*, *вихрь* → *вихор*, *угль* → *вугол'*, *узль* → *вузол*, *соснѣ* → *сосон*, *сєстрѣ* → *сестер*, *вѣтрѣ* → *вітер*, *земль* → *земел'*, *пѣснь* → *пісен'*, *журавль* → *журавель'*, *вєслѣ* → *весел*, *каплѣ* → *капел'*, *осмѣ* → *осем'* (пізніше *вісім*).

У тих формах цих же слів, які після сонорних мали не редуковані голосні, а звуки нормальної довготи, перед сонорними будь-які вставні голосні не розвивалися: *вѣтра* → *вітру*, *сєстры* → *сестри*, *земля*, *журавля*. У результаті цього виникло чергування з нулем звука і таких секундарних *о, е*, які безпосередньо не розвивалися з *ь* і *ь* (*вогонь* — *вогню*, *вітер* — *вітру* із *огнь* — *огня*, *вѣтрѣ* — *вѣтра*), хоч поява такого чергування й зумовлена занепадом редукованих.

3. Подовження голосних

Давні *о, е* в новому закритому складі, що утворився після занепаду *ь* або *ь* у наступному складі, не залишилися без змін. Вони внаслідок так званого замінного подовження, тобто такого, яке розвивалося за рахунок втрати наступного редукованого, подовжилися: *возь* → *вѣз*, *столь* → *стѣл*, *печь* → *пѣч*, *сельскѣи* → *сѣл'скѣи*. Подовження звука *о* в новому закритому складі письмовими пам'ятками засвідчується з XIII століття: *воовѣця*, *воовѣчихѣ* (Гал. Єв. 1266 р.), *воотця* (Полікарп. Єв. 1307 р.), *воотчину* (Іпат. літ.). Таке подовжене *о* пам'ятки фіксують дуже рідко. Проте існування вимови етимологічного *о* в новому закритому складі (*вѣз*), відмінної від вимови секундарного

¹ Верхратський, І. Говір батюків. - С. 268.

о (*рот* ← *ръть*) або давнього о у відкритому складі (*вози*), не може викликати сумніву. Адже його подальша доля в українській мові зовсім інша, ніж секундарного о та давнього о у відкритому складі (*вѣз* → *віз*, але *вози*, *рот*).

Подовжене е в новому закритому складі давньоукраїнські пам'ятки південно-західного походження засвідчують, починаючи з другої половини XII століття, через так званий новий **ѣ**: *камѣньк*, *изнесѣть* (Напис 1161 р.), *камѣнь*, *шѣсть*, *сѣдмь*, *пѣщь*, *зѣльк*, *в нѣмь* (Добр. Єв. 1164 р.), *корѣник* (Жит. Сав. XIII ст.), *камѣнь*, *оучитѣль*, *погыбѣль*, *шѣсть*, *сѣмь* (Городиськ. Єв. XII—XIII ст.), *ремѣнь*, *знамѣньк* (Луцьк, Єв. XIV ст.). Новий **ѣ** уживався для позначення дифтонга *iē*, що розвинувся з подовженого е (*ē*), який виник на місці етимологічного е в позиції перед м'яким приголосним, тобто таким, після якого раніше вимовлявся ь. Ще О. Потебня звернув увагу на це фонетичне явище й розкрив його природу¹, але термін “новий **ѣ**” належить О. Соболевському, який перший на великому документальному матеріалі докладно дослідив історію давнього е в новому закритому складі².

4. Зміна і на ы

Редукований ь, який стояв у кінці префікса або прийменника у позиції безпосередньо перед і на початку кореня або наступного слова, був сильним, а тому він, хоч і стояв на кінці попереднього слова, не занепадав. Його сильна вимова викликала асимілятивним впливом голосного повного творення, що стояв після нього. Такий ь разом з наступним і змінився в ы: *съ инымь* → *с иным*, *сыскати* → *сыскати*. Це явище засвідчується з XIV століття: *в ызѣѣ* (Лавр. літ. 1377 р.). Проте воно виникло раніше і належить до спільно-давньоруських фонетичних змін. Доказом цього є пізніше засвідчення його наслідків в українських письмових пам'ятках: укр. *с иными* (Грам. 1434 р., грам. 1435 р.), *зыншою* (Грам. 1438 р.), *зыдолы*, *зыскал*, *зыных*, *увысуса*, *выюдеи* (Крех. Ап. 1560 р.), *кѣсови* — *кысусови* (Пересопн. Єв. 1556–1561 рр.); *розышлися* (Пересторога, поч. XVII ст.).

¹ Потебня, А.А. Відзив про працю П. Житецького “Очерк звуковой истории малорусского наречия”, Зап. АН, т. 33, 1878.

² Соболевский, А.И. Лекции по истории русского языка, 1907. - С. 51.

9.2.3. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ Ъ І Ъ У СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ

1. Поява нових груп приголосних

Поки в давньоукраїнській мові існували редуковані і діяв закон відкритого складу, приголосні не могли вступати в будь-які сполучення. Лише деякі з них з'єднувалися в одному складі, стоячи на його початку (*сто--ти, зе-мля, дру-гъ* і подібні). Після ж занепаду ъ і њ утворилися нові групи приголосних, яких раніше не було, або такі групи, які внаслідок дії закону відкритого складу в давньоукраїнській мові спрощувалися. Інакше кажучи, коли в середині слова зникали редуковані, почали сполучатися в групі будь-які приголосні, наприклад, *кт* (*лѡкти* із *локѣти, кто* із *къто*), *рдц* (*сърдце* із *сърдьце*), *стк* (*кѡстка* із *костѣка*), *сткл* (*сткло* із *стъкло*), *лнц* (*солнце* із *сълньце*), *дм* (*дму* із *дѣму*), *жм* (*жму* із *жѣму*), *дл* (*седло* із *седѣло*) і інші. Такі сполучення широко представлені вже в пам'ятках XII–XIII століть: *кто* (Напис 1151 р.), *правда, всего, кдѣ, конча* (Руськ. пр.).

2. Спрощення в групах приголосних

Деякі нові сполуки приголосних виявилися складними для вимови, а тому окремі звуки в них стали пропускатися. Спрощення груп приголосних розпочалося ще в давньоукраїнській мові, а після занепаду ъ і њ було успадковане в тій чи іншій мірі всіма східнослов'янськими мовами.

Для української мови характерне спрощення таких груп приголосних:

здн → *зн*: *поздьно* → *пѡздо* → *пізно*,

ждн → *жн*: *кожъдньни* → *кождньни* → *кожний*,

слн → *сн*: *масльний* → *маслньни* → *масний*,

стл → *сл*: *стълати* → *стлати* → *слати*; *мастьньни* → *мастньни* → *масний*,

стн → *сн*: *чьстьньни* → *честньни* → *чесний*; *радостьно* → *радѡстно* → *радісно*,

стц → *сц*: *мѣстьце* → *мѣстце* → *місце*,

сткл → *скл*: *стъкло* → *сткло* → *скло*,

лнц → *нц*: *сърдьце* → *сърдце* → *сердце*,

рнч → *нч*: *гърньчарь* → *горнчар гончар*.

Незважаючи на те, що традиційний правопис не сприяв передачі на письмі спрощення в групах приголосних, уже з XIV століття досить часто трапляються написання, що засвідчують це фонетичне явище: *пославъ* зам. *постълавъ* (Лавр, літ.), *исного* зам. *истьного* (Грам. 27. I 1388 р.), *исньни* (Грам. 20. V 1393 р.), *чесныхъ* (Грам. 6. IV 1435 р.), *кождому* (Грам. 23. IV 1438 р.), *кажному* (Грам. 15. V 1446 р.), *мѣсца* (Грам. 12. VI 1459р.).

У деяких пам'ятках XVI–XVII століть написання, що передають наслідки спрощення приголосних, дуже поширені: *серце, скло, щасливыи, на мисцѹ* (Крех. Ап. 1560 р.), *нещасливыи, жалосливыи* (Лямент, 1636 р.), *власный, злосникъ, ремесникъ, мѣсце, щасливый* (Лекс. Бер.).

3. Утрата звука л

Різновидом спрощення є втрата в давньоукраїнській мові суфіксального л у формах однини дієприкметників чоловічого роду (сучасні дієслова минулого часу), якщо він стояв після приголосного: *везль* → *вѣз*, *несль* → *нѣс*, *могль* → *мог*. Це явище викликано занепадом після л редукованого ъ. Там, де після л вимовлявся голосний повного творення, спрощення немає: *везла, везло, везли*. На втрату л могли впливати й активні дієприкметники минулого часу чоловічого роду типу *несь, везь*, що вживалися в функції означення. Відсутність л у розглядуваній позиції пам'ятки зрідка засвідчують з XIII–XIV століття: *понесь* (Милят. Єв. 1215р.), *развѣргь* (Тріюдь 1311 р.). Однак ще й у XV–XVII ст. в українських пам'ятках паралельно поширені як традиційні форми з л, так і форми без нього: *могль* (Грам. 1404 р.), *могль* (Грам. 1413, 1421 рр.), *реклъ* (Пересопн. Єв. 1556–1561 рр.), *могль, помогль* (Пересторога, поч. XVII ст.) і *втекъ, могъ* (Лит. стат. 1529 р.), *мог, везся* (Крех. Ап. 1560 р.), *умер, прирек* (Пересторога, поч. XVII ст.).

4. Вставні приголосні т і д

Давньоукраїнська мова має не тільки спрощення в групах приголосних після занепаду ъ і ь, а й появу нових приголосних т і д у середині слів, хоч останнє явище охоплює незначну кількість випадків. Вставний т після зубного с перед сонорним р засвідчується, наприклад, у таких словах: *устрѣтоша, устрѣте, пострамлься, пострами* (Пролог 1262 р.), *страмъ* (Ліствиця XIII ст.), *страмота* (Псалт. 1296 р.) і подібні. Порівн. давньоукраїнське слово *сѣрѣтити*, старослов'янське *срамъ*. Вставний т зберігає в цих словах і сучасна українська мова: *зустріти*, розмовне *страм*; порівн. також *Страмітєсь хвалитєсь* — *нікчемні сини* (І. Манжура. Декому). *Я перед усім чесним миром її острамлю* (В. Кучер. Трудна любов, 1959, с. 133).

У різних формах дієслова *зѣрѣти* засвідчений вставний звук д після з перед р: *оузоздрѣть* (Грам. 1391 р., Вишен. гр. 1393 р.), *поздрѣль* (Пересопн. Єв. 1556–1561 рр.). В українських говорах і тепер трапляється вимова *здря, уздріти* (наприклад, у Закарп. обл.), у літературній мові *заздрість*.

Порівн. *уздріли, уздрівши* в “Енеїді” І. Котляревського¹. Сміялися над ним поети — але виходить, ніби здря (В. Блакитний. Остапові Вишні). *Я уздрів, побачив — сонце!* (П. Усенко), а також *зазрость* у І. Вишенського: “Отвѣтъ Скарзѣ на зазрость греков” (початок XVII ст.).

5. Асиміляція, дисиміляція приголосних

Приголосні різної якості в нових групах, що утворилися після занепаду редукованих *ъ* і *ь*, почали впливати на вимову один одного, внаслідок чого виникли й нові асимілятивні процеси. В давньоукраїнській мові є наслідки і прогресивної, і регресивної асиміляції приголосних, регресивна асиміляція була більш поширена, ніж прогресивна, що й успадковано сучасними східнослов'янськими мовами.

Прикладом прогресивної асиміляції глухого приголосного до дзвінкого може бути зміна в давньому слові *бъчела*, зафіксованому найдавнішими нашими пам'ятками: *бъчелина* (Сл. Гр. XI ст.), *бъчоль* (Єв. Верк. XIV ст.).

У тих діалектах, з яких утворилася мова української народності, це слово змінилося так: *бъчела* → *бчела* → *бджола*. В інших діалектах у групі приголосних *бч* відбулася регресивна асиміляція: *бъчела* → *бчела* → *пчела*. Порівн. рос. *пчела*, блр. *пчала*, укр. діал. *пчола*.

Регресивна асиміляція характерна, наприклад, для приголосних слів *дъхорь*: *дъхорь* → *дхѡр'* → *тхѡр'* (укр. *тхір*, блр. *тхор*).

Унаслідок регресивної асиміляції глухі приголосні, що стояли перед дзвінкими, уподібнилися у вимові до дзвінких: *съдорови* → *здоровий*, *просьба* → *проз'ба*, *молотьба* → *молод'ба*. Дзвінкі *ж* приголосні, що стали після занепаду *ъ* і *ь* безпосередньо перед глухими, з цієї ж причини у вимові могли оглушуватися:

ногѣти → *нѡхти* (укр. *ніхті* — орфогр. *нігті*, рос. *нохти* — орфогр. *ногти*),
когѣти → *кѡхти* (укр. *кіхті* — орфогр. *кігті*, рос. *кохти* — орфогр. *когти*).

У кінці слів після занепаду *ъ* і *ь* дзвінкі приголосні в багатьох давньоукраїнських діалектах почали втрачати свою дзвінкість, наслідком чого в цій позиції є їх глуха вимова в сучасній російській мові (*нош*, *вос*, *зуп*) та в частині південно-західних говорів української мови (*ніш*, *віс*, *зуп*), що засвідчується ще з XIV століття: *черес* із *черезъ* (Грамм. 1341 р.). Проте більшість діалектів, зокрема ті, що лягли в основу мови української народності, після занепаду редукованих зберегла дзвінку вимову приголосних на кінці слів: *ножь* → *ніж*, *возъ* → *віз*.

¹ Повне зібрання творів, Т. I, 1952. - С. 88 і 104.

Асиміляція глухих дзвінками засвідчується, починаючи з XIII століття: *здравъ* (Пролог 1262 р.), *здоровиѣ*, *збирають* (Рязан. кормча 1284 р.), *здрава*, *збудется* (Полікарп. Єв. 1307 р.), *з горъ*, *зборная* (Лавр. літ. 1377 р.), *здержати* (Грама. 16. XII 1388 р.).

Дзвінки приголосні асимілюються глухими не так послідовно, і у пам'ятках цей процес засвідчується лише з XIV століття: *ускими* (Полікарп. Єв. 1307 р.), *молотшою* (Лавр. літ. 1377 р.), *тяшкою* (Пролог 1388 р.), *чернорисца* (Пролог XIV ст.).

Асиміляція дзвінких глухими охопила, можливо, не всі діалекти давньоукраїнської мови, зокрема не поширилась на ті з них, із яких утворилося північне та південно-східне наріччя української мови, бо вона їм майже зовсім не властива, крім приголосного *г* (порівн. вимову *лехко*).

У пізніших українських пам'ятках асиміляція глухих і дзвінких передається дуже рідко і то переважно в прийменнику або на межі префікса і кореня: *з замку*, *з мосту* (Лямент, 1636 р.), *оддаємосе* (Лист Б. Хм. 20. VI 1648 р.), *згорелой* (Лист Миргород, полковн. 1649 р.), *збираль* (Пересторога, початок XVII ст.), *збѣжалъ* (Лист київськ. студ. Кобрицького 1. V 1651 р.), *з дѣтьками* (Полт. акт. XVII ст.), *росправу*, *роскажете* (Лист Б. Хм. 18. XI 1650 р.), *росказанья*, *ниско* (Лист Б. Хм. 9. I 1652 р.), *ис Корсуни* (Лист Б. Хм. 28. VI 1652 р.), *исхована* (Борисп. акт. XVII ст.), *роскошатися* (Полт. акт. XVII ст.).

Широко відома в давньоукраїнській мові також асиміляція приголосних щодо місця й способу їх творення: *сѣшити* → *сшити* → *шшити*, *сѣ жиру* → *с жиру* → *з жиру* → *ж жиру*, *рѣчьцьѣ* → *рѣчьцьѣ* → *рѣчьцьѣ* (укр. *річці*, орфогр. *річці*), *носишья* → *носишья* → *носисья*, *носитья* → *носит'ся* → *носиция*. Письмові пам'ятки її засвідчують, починаючи з XIII століття: *ижъженуть* (Єв. 1270 р.), *ижъженеться* (Рязан. кормча 1284 р.), *ижъжившо* (Єв. 1355 р.), *ражъжегья* (Єфрем Сірін, 1377 р.). Трапляються такі ж написання і в старокнижній українській мові: *жжирають* (Пересопн. Єв. 1556–1561 рр.), *ж житя* (Уч. Єв. 1606 р.), *гнетесья*, *очче*, *оция* (Некраш. XVIII ст.).

У звуковій системі сучасних східнослов'янських мов наслідки цієї асиміляції повністю зберігаються.

Дисиміляція в групах приголосних належить до непоширених явищ у давньоукраїнській мові. Так, після занепаду слабкого *ъ* у слові *къто* відбулася дисиміляція в сполученні *кт*. Обидва приголосні - проривні. Після розподібнення їх утворилося нове сполучення — *хт*: *къто* → *кто* → *хто*. У цьому сполученні перший приголосний змінив проривну вимову на фрикативну, а другий зберіг стару вимову. Отже, проривна вимова — спільна

риса для обох приголосних — унаслідок дисиміляції в групі приголосних *кт* втратилася.

Письмові пам'ятки засвідчують уживання *кто* з кінця XIII століття (Грам. 1289 р.), але широко фіксують тільки з XIV століття (Полікарп. Єв. 1307 р., Лавр, літ., Грам. 1378 р. і інші). Проте така вимова виникла значно раніше й охопила всі давньоукраїнські діалекти. Про це свідчить те, що *кто* успадкували всі сучасні східнослов'янські мови (укр. *кто*, блр. *кто*, північнорос. *кто*).

Аналогічний процес відбувся і в сполученні *кр* слова *крестъ* і споріднених з ним: *крестъ* (із *кръстъ*) → *хрест*, *крестити* (із *кръстити*) → *христити*. Звукосполучення *хр* засвідчується ще з XII–XIII століть: *хр(с) тиль* (Городиськ. Ап. XII–XIII ст.); воно порівняно часто передається й найдавнішими українськими грамотами: *хста* — *хреста* (Грам. 26. IV 1388 р.), *хресты* (Вишен, грам. 1393 р.).

Після занепаду *ь* у слабкій позиції відбулася дисиміляція в групі приголосних і слова *чьто*: *чьто* → *что* → *што*. Звук *ч* за способом утворення є африкатою, його вимова має елемент проривності. Зміна *ч* на *ш* зв'язана з утратою проривності в артикуляції приголосного *ч*. Таким чином, унаслідок дисиміляції утворилося сполучення фрикативного звука *ш* і проривного *т*. Вимова *што* в давньоукраїнських пам'ятках передається вже в XII столітті (Добр. Єв. 1164 р.). Дуже часто фіксується вона в українських грамотах XIV–XV століття, наприклад, в грам. 1341 р., 1352 р., 20. V 1393р., 31. VIII 1424 р., а також і в пам'ятках XVI–XVII століть (Пересопн. Єв., Пересторога тощо).

Під впливом непрямих відмінків цього ж слова виникла пізніше форма *шчо* (*що*), а після асиміляції і стягнення приголосних — діалектне *шо* (*шчо* → *шшо* → *шо*). Вимову *що* (*шчо*) пам'ятки засвідчують лише з другої половини XVI століття (Пересоп. Єв., в “Біблійних книгах” з записами 1573, 1576 і 1577 рр.¹), частіше — з XVII століття (Інтерм. до др. Я. Гават., 1619 р., Лекс. Бер. 1627 р., Лямент, 1636 р., Лист Б. Хм. 8. IX 1651 р., Літ. Сам. і ін.), хоч існувала вона, звичайно, і раніше, бо форма *шо*, яка виникла з *що*, безперечно, пізніше, в літературних джерелах трапляється вже в XVI столітті (наприклад, у Крех. Ап. 1560 р.).

Про походження *що* і *шо* є й інші думки. О. Соболевський та Вондрак вважали, що вони утворилися з форми родового відмінка *чьсо*, яка почала живитися в значенні знахідного, а потім і називного відмінка. Після зане-

¹ Владимиров, П.В. Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVII ст., 1890р.- С. 27–28.

паду в ній ь звук *с* унаслідок неповної прогресивної асиміляції змінився в *ш*: *чьсо* → *чсо* → *чшо*. Далі відбулася регресивна асиміляція, результатом якої стала вимова *шшо*, а після дальшої дисиміляції виникла й вимова *шчо* (*що*). В діалектах довгий звук *ш* підпадав під процес стягнення, наслідком чого було виникнення *шо*².

Існує також погляд, що форма *шчо* (*що*) утворилася з родового відмінка займенника та прийменника з (з давнішого *из*): *з чого* → *ж чого* → *шчого* → *шчо*. Виникнення *що* таким шляхом пояснюється асимілятивними процесами в групі приголосних та скороченням займенника. Скорочена форма родового відмінка *чо* (→ *чого*) — явище досить поширене в говорах української мови (*чо ти хочеш?*). Виникнення звукосполучення *шч* із *зч* (*сч*) має аналогію і в інших словах, як, наприклад, у слові *щастя* (із *счастіє*), яке, починаючи з XVI століття, уже поширене з початковим *шч* (*щ*): *щастє*, *щасливий* (Крех. Ап. 1560 р.) *нещасливый* (Лямент, 1636 р.), *щасливого* (Лист Б. Хм. 2. Ш 1652 р.). Порівн. також *шчого* зам. *ис чого* (Крех. Ап. 1560 р.) *що* і *с щого початокъ тои справѣ* стался (Борисп. акт. XVII ст.) та *счо* зам. *що* (Лист Б Хм. 3. VIII 1650 р.; Борисп. акт. XVIII ст.).

6. Ствердіння приголосних

В українській мові, як і в інших східнослов'янських, ствердіння приголосних мало різні причини й відбувалося не в один і той же час. До давньоукраїнського періоду належить ствердіння губних на кінці слова і перед приголосним, коли після них занепадав редукований ь: *стольмь* → *столом*, *своимь* → *своим* (→ *своім*), *дамь* → *дам*, *семь* → *сѣм* (→ *сім*), *ровньши* → *рѡвний* (→ *рівний*), *славньши* → *славний*. Це явище зрідка фіксується вже в пам'ятках кінця XII–XIII століть: *за волховомъ* (Вкл. Варл. після 1192 р.), *съ встѣмь* (Грамм. Ол. Невського 1262–1263 рр.). Значно ширше засвідчують його пам'ятки XIV століття: *рыбнаѣ* (Грамм. 1349 р.), *со млиномь*, *со встѣмь* (Грамм. 1359 р.), *съ моимь* (Грамм. бл. 1386 р.) *с манастыремь* (Грамм. 1394 р.).

Пізніше в українській мові позначення твердості губних перед колишнім ь стає звичайним явищем: *с манастыремь* (Грамм 31, 1424 р.), *дамь* (Грамм. 5. XI 1445 р.); *сем*, *мовте*, *поздоровте* (Крех. ап. 1560 р.), *восемь* (Лист Волевача 1600 р.), *кровь* (Ів. Виш.; Пересторога, початок XVII ст.).

Усі східнослов'янські мови зберігають наслідки ствердіння губних, що стояли перед ь, який у слабкій позиції занепадав. Виняток становить лише називний відмінок іменників та числівників в російській літературній мові, в яко-

² Соболевський, А.И. Лекции по истории русского языка. - С. 108 і 201–202.

му кінцеві губні пом'якшуються перед колишнім звуком ь за аналогією до інших форм цих же слів з м'якими приголосними та під впливом подібних іменників і числівників, які закінчуються на приголосний негубний (*сем, кровь, бо семи, крови, шесть, сеть*).

Наслідки давньоукраїнського процесу ствердіння губних у позиції перед колишнім ь, успадковані українською мовою, значно обмежили в ній уживання фонем б', п', м', в', а також залишили певний слід у її морфологічній системі (порівн. давньоукраїнське *голубь* — *голубю* (← *голуби*) — *голубесь* (← *голубьмь*) і укр. *голуб* — *голуба* — *голубом*).

У давньоукраїнській мові стверділи також зубні приголосні та р, якщо після занепаду ь вони стали безпосередньо перед суфіксами *-ство* і *-н*: *богатьство, людьство, вѣръньи, красьньи, родьньи* → укр. *багатство, людство, вірний, красний, рідний*; рос. *богатство, вертій, красній, родной*. Лише звук л зберіг у цій позиції свою пом'якшену вимову: *сильньи* → укр. *сил'ний* (орфогр. *сильний*), рос. *сильный*.

Це звукове явище засвідчують письмові пам'ятки: *братню, вирни* (Руськ. пр. 1282 р.), *красньи, послѣднѣю* (Лавр, літ.), *бортную, праведньи* (Грам. бл. 1350 р.), *вѣрную, князьства* (Грам. 1377 р.), *паньствѣ князства* (Грам. 23. IV 1438 р.), *благодатньи, блаженствую* (Леке. Зиз. 1596 р.).

7. Зміна е в о після шиплячих та й

Виникнення цього фонетичного явища належить до давньоукраїнського періоду. В усіх східнослов'янських діалектах після споконвічно м'яких приголосних *жс, дж, ш, ч* та *й* у позиції перед твердим приголосним голосний звук *е* (етимологічний, а також з ь) лабіалізувався, тобто змінився на *о* (звук переднього ряду з губним заокругленням): *ж'ена* → *ж'она, ч'етыри* → *ч'отыри, ч'ърньи* → *ч'орньи, його* → *його*. Така зміна відбувалася ще тоді, коли в діалектах, на основі яких сформувалася українська мова, не розпочався процес ствердіння приголосних перед *е*.

Наслідки давньоукраїнської лабіалізації *е* після шиплячих та *й* перед твердим приголосним зберегли всі сучасні східнослов'янські мови: укр. *жонатий, жовтий, чоловік, чорний, шовк, йому*; рос. *жёлудь, чёрный, шёлк* (вимовляється *жолут', шолк, ч'орный*); блр. *жолудзь, жонка, чорны, шоўк*.

Пізніше процес лабіалізації *е* після м'яких приголосних перед твердими зазнав у давньоукраїнській мові діалектної диференціації. У тих говорах, на основі яких сформувалася українська мова, приголосні перед *е* в цей час ще зберігали свою напівм'якість, яка далі розвинулася в їх повну твердість; отже, ці приголосні не мали в них і умов для лабіалізації *е*, тобто зміни його *о* в такій позиції.

Цим пояснюється те, що сучасна українська мова знає наслідки лабіалізації *e* звичайно тільки після шиплячих та *й*.

Лабіалізований *ö*, голосний переднього ряду, змінився на *o*, голосний заднього ряду, після шиплячих приголосних у зв'язку з процесом їх ствердіння. Процес зміни *e* на *o* після шиплячих перед твердими приголосними можна уявити так: *e* → *ö* → *o*. Після *й* вимовляється в сучасній українській мові звук *o*, близький до голосного середнього ряду.

Отже, зміна *e* (етимологічного і з *ь*) після шиплячих та *й*, відбулася незалежно від наголосу у позиції перед споконвічно твердим приголосним: *вечера* → *вечора*, *жена* → *жона*, *щека* → *щока*, *пшено* → *пиноно*, *чого* → *чого*, *желудь* → *жолудь*, *четыри* → *чотири*, *шестьи* → *шустий*, *його* (орфогр. *кго*) → *його*, *знаемый* (орфогр. *знакмыи*) → *знайомий*, *чърныи* → *черный* → *чорний*.

У позиції ж перед давнім пом'якшеним приголосним звук *e* після шиплячих та *й* на *o* не змінився: *вечеря*, *сажень*. При аналізі прикладів, зв'язаних з цим явищем, потрібно зважати на те, що раніше були пом'якшеними *й* усі ті приголосні, які в сучасній українській мові вимовляються твердо, але після яких у давньоукраїнській мові вживалися голосні переднього ряду: *шести*, *пшениця*, *щетина*, *джерело*.

Написання *o* на місці етимологічного *e* після шиплячих у пам'ятках зрідка трапляються ще з другої половини XI століття: *чоловѣка* (Зб. Св. 1073р.), *жона* (Зб. Св. 1076 р.).

Значно більше таких прикладів засвідчують пам'ятки XII–XIII століть, причому з різних східнослов'янських територій: *блажонь*, *мужомь* (Сл. Іполіта XII ст.), *борющомуся*, *носящому* (Черніг. ліствиця XII ст.), *имущому* (Христіноп. Ап. XII ст.), *движющомуся* (Виголекс. зб.), *оуражонь* (Жит. Сав. XIII ст.), *размѣшонь*, *послѣдующому* (Холм, єв. XIII ст.), *творящому* (Апост. 1220 р.), *зъвавъшому*, *пришьдъшому*, *пославъшому* (Новгородськ. пролог 1262 р.), *лежащому* (Новгородськ. кормча бл. 1282 р.), *хотящому*, *мнящому* (Рязанськ. кормча 1284 р.) і інші.

Широко засвідчують закономірну зміну *e* в *o* після шиплячих перед твердими приголосними пам'ятки старої української літературної мови. Наприклад: *чорнымь* (Грам. 20. V 1393 р.), *чотириста* (Грам. 31. XII 1400 р., 19.X 1404 р., 13. XII 1433 р.), *чорному* (Грам. 1413 р.), *жону*, *жоны* (Грам. 7. IX 1434 р.), *чоловѣкъ*, *чоловѣка* (Гал. грам. 1435 р.), *чоботомь* (Грам. 1438р.), *жонатый*, *жолобокь*, *чоловикь*, *чорный*, *ничого*, *шостакь*, *пиона* (Опис Київськ. з. 1552 р.), *жонаты*, *жолчи*, *вчора*, *чого*, *шостый* (Крех. ап. 1560 р.), *ничого*, *чого*, *чотыры* (Пересторога, початок XVII ст.). Свідчення зміни *e*

в о після й можна вбачати в написанні кому, що вперше трапляється з XIV століття (Луцьке Єв.).

Отже, процес лабіалізації *e* після споконвічно м'яких шиплячих та *й* перед твердими приголосними, спільний для всіх давньоукраїнських говорів, відбувся ще до XII століття. Лабіалізований *ö*, що становив, не окрему фонему, а звуковий варіант фонemi *e*, змінювався на задньоязиковий голосний *o* раніше, певно, в тих позиціях, до яких існували аналогічні форми з *o* не після шиплячих, наприклад, *мужом* (орфогр. *мужомъ із муж'ом* ← *муж'ем* ← *мужьмь*) під впливом форм типу *братом* (← *братьмь*), *носящому* (← *носящ'ому*) під впливом форм типу *новому* і т. д. Для такого припущення підставою може бути той факт, що писемні пам'ятки спершу майже послідовно фіксують голосний *o* після шиплячих у суфіксах та закінченнях, у яких могла діяти аналогія до інших слів з формами, що мали *o* не після шиплячого. Отже, граматична аналогія могла впливати на прискорення цього закономірного фонетичного процесу.

Деякі випадки, зв'язані зі зміною *e* в *o*, потребують додаткового пояснення. Так, перед складом з *и* в сучасній українській мові після шиплячих та *й* звук *e* змінюється в *o*, якщо *и* походить з давнього *ы* (*чотири* з *четыри*, *шостий* з *шестыи*), і не змінюється тоді, коли *и* виникло з *i* (орфогр. *и*): *шести*, *жени-ти* з давнього *шести*, *жєнити*.

У дієсловах у другій особі однини звук *e* зберігається перед твердим шиплячим: *знаєш*, *пишеш*, *можеш*, *хочеш*. Пояснюється це тим, що шиплячі стверділи пізніше, ніж відбувався перехід *e* в *o* (давньоукраїнське *знаєшь*, *пиєшь* із **знаєшй*, **пішешй*).

Зберігається звук *e* і в словах типу *книжечка*, *ложечка*, *копієчка*. Пояснюється це також тим, що шиплячий *ч* на час переходу *e* в *o* ще не втратив своєї м'якості (давнє *књижєчька*, *лѣжєчька*).

Послідовна закономірність розглядуваного звукового явища може порушуватися аналогією до інших форм. Наприклад:

- а) Під впливом форм *жона*, *щока*, *бджола*, *жону*, *щоку* звук *o* з *e* поширився в цих словах і перед м'яким приголосним: *жоні*, *щоці*, *бджолі*. Таке вживання пам'ятки свідчать ще з XV століття: *жонѣ* (Грам. 1446 р.).
- б) У словах *гарячої*, *свіжої* звук *o* з *e* поширився під впливом прикметників твердої групи (*молодої*, *нової*).
- в) Аналогією до форм з твердою основою (*радісті*, *ясності*) пояснюється зміна *e* в *o* в іменниках цієї ж відміни після шиплячих (*свіжості*, *більшості*).
- г) У дієсловах у першій особі множини після шиплячих і *й* голосний *e* перед твердим *м* не лабіалізується (*знаємо*, *читаємо*, *пишемо*, *хочемо*) під

впливом другої особи однини й множини (*знаєш, пишеш, знаєте, пишете*), де умов для зміни *е в о* не було.

- д) Відсутність переходу *е в о* після шиплячих і *й* у дієприкметниках типу *збуджений, озброєний* можна пояснити аналогією до дієприкметників з голосним *е* після інших приголосних (*несений, варений*).
- е) Не змінюється *е в о* у книжних і запозичених словах: *жертва, жетон, печера, ковчег, чек, ешелон*.

Крім позиції після шиплячих та *й*, українська мова має також зміну голосного *е в о* перед твердими приголосними й після *л*, хоч і непослідовно: *льоду* (із *леду*), *льоту* (із *лету*), діалектні *пасльон* (паслін), *кльон* (клен), але *зелений, пелена* і ін. У слові *дьоготь* (із *дегть*), як припускає Л. Булаховський¹, вимова *о* (не після шиплячих і *й*) виникла під впливом білоруської мови.

За аналогією до *восьмий* звук *о* виник також у слові *сьомий* (із *семь*).

Південно-західне наріччя щодо зміни *е на о* характеризується деякими особливостями. Займенникові форми в ньому зберігають етимологічний голосний *е* після *ч* і *й*: *его, ему, по чому* (І. Верх. Говір батюків, с. 49, 51), *его, ему* (В. Стефаник, Скін). Порівн. також *сего, сему*. Багато південно-західних говорів після шиплячих мають *е* також під наголосом: *учера, вчера, вчерака* (І. Верх., там же, с. 11).

8. Зміна *гы, кы, хы* в *ги, ки, хи*

Давньоукраїнська мова успадкувала від спільнослов'янської тверді задньоязикові *г, к, х*. Пом'якшених задньоязикових довгий час у ній не було. Тому *г, к, х* могли сполучатися з голосним середнього ряду *ы* і не вживалися перед голосним переднього ряду *і*: *кыѣѣѣ, лоуки* (Остр. Єв. 1056–1057 рр.), *великыи, нѣкыю, оуроки* (Зб. Св. 1073 р.), *дрогыю, оубогыихъ, книги, грѣхы* (Зб. Св. 1076 р.), *кныгы* (Мінея 1095 р.).

З XI століття починають поширюватися сполучення *гі, кі, хі* (орфогр. *ги, ки, хи*) у словах, запозичених з інших мов: *Дамаскина, Георгьги, фуники* (Зб. Св. 1073 р.), *Георгькыи* (Мст. грам. бл. 1130 р.). В іншомовних словах м'якшилися задньоязикові і перед голосним *е*: *ѣвангелѣѣ*. З кінця XI століття засвідчуються окремі випадки з задньоязиковими перед *ѣ* у давальному відмінку іменників, що виникли за аналогією до інших форм тих же слів: *Дѣмьѣѣ* зам. *Дѣмьѣѣ* під впливом *Дѣмьѣ* (Мінея 1095 р.).

Пом'якшені *г, к, х* засвоюються у фонетичній системі давньоукраїнської мови лише тоді, коли сполучення *гы, кы, хы* послідовно змінилися на *гі,*

¹ Булаховський, Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення // Наукові записки КДУ, Т. V, в. I, 1946р. - С. 98.

кі, хі (орфогр. *ги, ки, хи*): *гыбѣль* → *гибѣль*, *кысль* → *кисль*, *хытрѣ* → *хитрѣ*. Процес цієї зміни не в усіх давньоукраїнських діалектах відбувався одночасно.

Найраніше, з XII століття, письмові пам'ятки його засвідчують у південних говорах давньоукраїнської мови: *киихѣ, великии* (Юр. єв. бл. 1120 р.), *небесьскімѣ* (Гал. Єв. 1144 р.), *секира* (Добр. Єв. 1164 р.), *паки, великии* (Усп. зб. XII ст.).

Західні і північні (новгородські) пам'ятки сполучення *ги, ки, хи* фіксують тільки з XIII століття, а деякі, як, наприклад, середньоруські, навіть у XIV ст.: *ризкии, латинескимѣ, лишии, кнѣгини* (Смол. грам. 1229 р.), *праздъники, Кикѣѣ, нѣкимѣ, кумирьскихѣ* (Новгор. кормча 1282 р.), *погибнути, многи* (Новгор. пролог 1356 р.), *другии, заморьскии* (Новгор. літ. XIV ст.), *никимѣ, кнѣгини, коломеньскими, городьскимѣ* (Грам. Моск. кн. Ів. Калити 1327–1328 рр.).

10. ЗВУКОВІ ЗМІНИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

- 10.1. Загальна характеристика звукових змін
- 10.2. Звукові зміни української мови
 - 10.2.1. Рефлексація **Ѣ**
 - 10.2.2. Перехід довгих *o*, *e* в *i*
 - 10.2.3. Етимологічні звуки *ы* та *i*
 - 10.2.4. Зближення ненаголошених *e* та *u*
 - 10.2.5. Зміна *o* в *a*
 - 10.2.6. Зближення ненаголошеного *o* з *y*
 - 10.2.7. Звук *i* на початку слова
 - 10.2.8. Асиміляція *й* м'якими приголосними
 - 10.2.9. Зміна *л* в *љ*
 - 10.2.10. Ствердіння приголосних
 - приголосних перед *e*
 - приголосних перед *a*
 - ствердіння *p*
 - 10.2.11. Пом'якшення приголосних
 - 10.2.12. Історія шиплячих *i* *ц*
 - 10.2.13. Історія губних фрикативних
 - 10.2.14. Чергування *y* – *в*, *i* – *й*
 - 10.2.15. Протетичні приголосні
- 10.3. Сучасні голосні фонеми та їх звукові варіанти
- 10.4. Сучасні приголосні фонеми та їх звукові вияви

Література

1. Жовтобрюх, М.А.; Волох, О.Т.; Самійленко, С.П.; Слинсько, І.І. Історична граматики української мови, Київ, 1980.
2. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
3. Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики, Київ, 2010.
4. Popović, M.; Trostinska, R. «Još o perifernim fonemima u ruskom, ukrajinskom i hrvatskom jeziku», Govor, 1-2 (vol.20), Zagreb, 2004. - Str. 1-17.
5. Popović, M.; Trostinska, R. «I fonem je znak», Od foneetike do etike, Zagreb, 2005. - Str. 75-81.
6. Popović, M.; Trostinska, R. «Još o interpretaciji nekih afiksa (na materijalu ruskoga, ukrajinskoga i hrvatskoga jezika)», Riječ, 2, Rijeka, 2006.- Str. 54-63.
7. Popović, M.; Trostinska, R. «Ukrajinski jezik (u usporedbi s ruskim i hrvatskim)», Hrvatska revija, 2 (god. VI), Zagreb, 2006. - Str. 34-43.

8. Popović, M.; Trostinska, R. «Suvremeni hrvatski standardni jezik prema suvremenim istočnoslavenskim standardnim jezicima (sustavi vokalnih fonema, grafija)», Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 38/1, Zagreb, 2012. - Str. 157-173.

10.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Фонетичні зміни відбуваються протягом тривалого часу й дуже часто не завершуються в якийсь один період розвитку мови. Наприклад, багато звукових явищ, які виникли ще в давньоукр. період, повного свого розвитку і завершення набули вже тоді, коли давньоукраїнська мова перестала існувати. Багато важливих фонетичних, граматичних особливостей української мови в основному склалися ще в діалектах давньоукраїнської мови. Отже, під заголовком “Звукові зміни української мови” подаємо не тільки ті фонетичні процеси, що відбувалися вже у власне українській мові, а умовно об’єднуємо всі звукові явища, які мали місце в діалектах давньоукраїнської мови та які розпочалися в Київську добу, хоч завершилися й значно пізніше, але становлять специфіку фонетики української мови, а також і такі зміни в звуковій системі, які не тільки відбувалися, а й виникали в українській мові тоді, коли вона вже сформувалася.

10.2. Звукові зміни української мови

10.2.1. Рефлексація ѣ

Давньоруський дифтонг **ѣ** у східнослов’янських мовах не зберігся, не дав він і одного, спільного для всіх них рефлексу. В українській мові звук **ѣ** незалежно від його позиції щодо інших звуків слова змінився в монофтонг *i*: *лѣсъ* → *ліс*, *лѣто* → *літо*, *сѣно* → *сіно*, *хлѣбъ* → *хліб*, *сестрѣ* → *сестрі*. Проте в окремих діалектах є й значні відхилення від цієї загальної закономірної зміни. Так, у ненаголошеній позиції північним говорам української мови властиве вживання голосного *e* з давнього **ѣ** відповідно до секундарного *i* в інших українських діалектах: *мешѣк* (із *мѣшькѣ*), *песѣк* (із *пѣськѣ*), *стенѣ* (із *стѣна*). Ця риса раніше була значно поширенішою. Її засвідчують пам’ятки не північноукраїнського походження, наприклад, Радзивилівський літопис кінця XV ст., Крехівський Апостол 1560 р.¹ й інші.

¹ Дѣло, желѣзный (читається діло, желізний)

У пам'ятках XI століття на місці *i* іноді, хоч і дуже рідко, трапляється написання букви *и* або *е*: *нищи, въ вѣри, исцили* (36. Св. 1073 р.), *стины* (Сл. Гр. XI ст.), також *гнивъ, несть, роуце, безвестьна* (36. Св. 1073 р.), *телеси* (36. Св. 1076 р.), *дети* (Сл. Гр. XI ст.). Однак у XI столітті дифтонга **ѣ** ще існував. Це засвідчують: факти вживання *и* і *е* на місці **ѣ** в однаковій позиції в одній і тій же пам'ятці, а дифтонг і в одному й тому ж діалекті при таких умовах не давав двох рефлексів; найголовніше, в XI столітті, і навіть деякий час пізніше, давньоукраїнські голосні *i* та *e* якісно відрізнялися від того звука, який позначався буквою **ѣ**, бо їх доля в східнослов'янських мовах була іншою, ніж голосних, що утворилися з **ѣ**. В українській мові, наприклад, звук *i* з **ѣ** не змінився в середньо-передній голосний *и* (*ліс*, порівн. *лина*), в російській мові *e* з **ѣ** не лабіалізувався (*лев*, порівн. *л'от* із *леть*). В XI столітті давньоукраїнські голосні *i* та *e* ще зберігалися; отже, тоді замість **ѣ** ще не вимовлявся монофтонг *i* або *e*, інакше він пізніше змінився б так, як етимологічні *i* та *e*.

Уживання у пам'ятках того часу букв *и* та *е* на місці **ѣ** може пояснюватися звичайними помилками². Може воно, що більш імовірно, і відбивати зближення, хоч і не збіг, дифтонга **ѣ** з монофтонгом, який пізніше розвинувся з нього.

Утрата дифтонгічної вимови **ѣ** і зміна його в монофтонг відбувалися не в усіх східнослов'янських мовах і їх діалектах одночасно. В більшості південних діалектів давньоукраїнської мови процес переходу **ѣ** в *i* припадає в основному на XII–XIII століття, тобто на час активного формування мови української народності, становлячи одну з її найважливіших фонетичних особливостей. Проте в північних говорах української мови дифтонгічна вимова звука **ѣ** (*л'ес, п'есня*) під наголосом затрималася значно довше, в деяких із них до нашого часу. Але під впливом літературної мови та південних говорів територія з дифтонгічною вимовою голосного на місці давньоукраїнського **ѣ** поступово звужується й обмежується. Оскільки дифтонг **ѣ** змінився на *i* незалежно від його місця в слові, звук *i* з **ѣ** не чергується з іншим голосним, він у сучасній українській мові зберігається як у закритому, так і у відкритому складі (*вік* з *вѣкъ*, *віку* з *вѣка*).

Зміну **ѣ** на *i* письмові пам'ятки засвідчують звичайно вживанням букви *и* замість **ѣ**: *никоторыи, витры* (Гал. Єв. 1266–1301 рр.), *свѣдитѣльствуютъ* (Жит. Сав. XIII ст.), *видяще* зам. *вѣдяще* (Євс. Єв. 1283 р.),

² Див. Булаховський, Л. А. Нариси з історії української мови. До питання про мову стародавнього Києва та Київщини, Мовознавство, Т. XIII, 1955р. - С. 44–45.

свидци (Граам. 1370 р.), розділяючися, дитемъ (Присяга воєводи Романа 1393 р.), крипость, лисы (Граам. 1407 р.), потрібно (Граам. 3.1 1421 р.), мислица (Граам. 1440 р.), дити (Граам. 5. XI 1445 р.), всих (Крех. ап. 1560 р.), найиса. (Літ. Сам. поч. XVIII ст.) і інші. Але в українській мові поступово узвичаїлося вживання букви **ѣ** з вимовою *ї*, як *і*, бо іншого значення вона після зміни дифтонга **ѣ** в *і* вже не мала. Саме тому цю букву почали писати не тільки для передачі голосного *і*, що походить з дифтонга **ѣ**, а й для позначення звука *і* іншого походження. Про таке її використання свідчать пам'ятки уже з XVI століття; *мѣр* зам. *мир*, *дѣвѣтєся*, *жѣвѣтє* (Крех. ап. 1560 р.), зо *вѣх сѣль* (=сіл із *сель* — Пересоп. Єв. 1556–61 рр.). Дуже поширене воно протягом XVII і всього XVIII століть: *фѣгура* (“Діалог” І. Волковича 1631р.), *сѣмь*, *вусѣмь*, *сѣлскихъ* (Літ. Вел. 1720 р.), *тѣлко*, *бѣлишь*, *жѣнки*, *нѣпъ*, *сѣмь*, *Солоха Федкѣвна*, *Тимѣишь*, *вѣнь*, *рокѣвъ*, *вѣльно* (Некраш. XVIII ст.), *нерѣвня* (36. Дзюб. 1728–1730 рр.), *нѣчь*, *шѣсть*, *видсѣль* (І. Котляревський, Енеїда, 1798 р.). Традиція писати **ѣ** для позначення звука *і* у письменників західних областей України тривала аж до XIX століття. Наприклад, у “Русалці Дністровій” (1837 р.) буква **ѣ** послідовно вживалася для передачі як голосного *і* з колишнього дифтонга **ѣ**, так і голосного *і* з *е* та етимологічного *і*: *тобѣ*, *квѣтка*, *вѣрний*, *сусѣди*, *на нѣм*, *олѣнь*, *камѣнь*, *осѣнь*, *нѣс* (=дієсл. *ніс*), *ѣвась*, *моѣ*, *тіѣ* тощо.

10.2.2. Перехід довгих *о*, *е* в *і*

Довгі *о*, *е*, які ще в давньоукраїнській мові утворилися в нових закритих складах. В українській мові довгі *о*, *е* дифтонгізувалися, і на їх місці утворилися голосні, якісно відмінні від етимологічних *о* та *е*.

Довгий *о* незалежно від того, який редукований занепадав у дальшому складі — *ъ* чи *ь*, розвивався в такі дифтонги: *уо̆*, *уӗ*, *ю̆*, *ю̆і*, наприклад: *вѣл* → *вѣул*, *вѣел*, *вѣул*, *вѣул*; *кѣн* → *кѣун*, *кѣен*, *кѣун*, *кѣун*. Аналогічна зміна довгого *о* відбувалась у новому закритому складі й перед звуком *й*: *мѣй* (із *моій*, орфогр. *мои*) → *мѣуй*, *мѣей*, *мѣун*, *мѣуй*; *бѣй* (із *боій*, орфогр. *бои*) → *бѣуй*, *бѣей*, *бѣун*, *бѣуй*.

Про такий шлях свідчать насамперед окремі північноукраїнські говори, в яких до цього часу на місці етимологічного *е* в новоутворених закритих складах під наголосом зберігаються дифтонги різного типу: *вѣул*, *вѣел*, *вѣул*; *стѣул*, *стѣел*, *стѣул*; *кѣунь*, *кѣень*, *кѣунь* і под.

Інакше розвивався етимологічний голосний *е*. Найімовірніше, його зміна відбулася таким шляхом. Якщо в наступному складі занепавав редукований *ъ*, то попередній *е* після подовження почав дифтонгізуватися й пе-

рейшов у *іє* (*несль* → *нєс* → *нієс*). У дифтонгу *іє*, перший компонент якого нескладотворчий *і* вимовлявся з наближенням до *й*, голосний *є* зазнав лабіалізації, тобто перетворився на *о*. Далі він розвивався тим же шляхом, що й довгий етимологічний *о*: *н'ієс* → *н'іос*, *н'уєс*, *н'уєс*, *н'уєс*, *н'уєс*; *в'ієз* → *в'іоз*, *в'уоз*, *в'уєз*, *в'уєз*, *в'уєз*.

Це підтверджують північні говори, в яких на місці *є* перед складом з колишнім *ь* досі існує дифтонгічна вимова: *в'ієз*, *в'уєз*, *в'уєз*, *в'уєз*, *в'уєз*; *н'ієс*, *н'уєс*, *н'уєс*, *н'уєс*, *н'уєс*; *сієл*, *с'уєл*, *с'уєл*, *с'уєл*.

Якщо в наступному складі занепадав редукований *ь*, то етимологічний *є*, подовжувався і розвивався в новий *ѣ*, який звучав, як дифтонг *іє*. Подальша його доля була така ж, як і доля давнього дифтонга *ѣ*.

Дифтонгічні голосні в українській мові, крім деяких північних говорів, не збереглися. Поступово, протягом тривалого часу, вони почали змінюватися в монофтонги. Дифтонг з колишнього етимологічного *є* в новоутвореному закритому складі перед давнім *ь* розвинувся в *і*:

- п'ієч'* (з *пєчь*) → *п'іч*,
- ш'ієст'* (з *шєсть*) → *ш'іст'*,
- кам'ієн'* (з *камєнь*) → *кам'ін'*,
- ос'ієн'* (з *осєнь*) → *ос'ін'*.

Дифтонги з *о* та *є* (перед колишнім *ь*), зважаючи на їх наслідки, розвивалися в різних говорах неоднаково. В південно-східному й південно-західному наріччях найпоширенішим був дифтонг *уі*, який через посилення у вимові другого компонента *й* змінився на *і*: *в'уіл* (з *вѣл* ← *воль*) ← *віл*, *б'уій*, (з *бѣй* ← *бойь*) → *б'ій*, *к'ун'* (з *кѣн'* ← *конь*) → *кін'* {*кінь*}, *т'уітка* (з *т'ѣтка* ← *тетька*) → *тітка*, *в'уіз* (з *в'єз* ← *везль*) → *віз*.

Секундарний голосний *і*, що розвинувся через дифтонгічну стадію після занепаду *ь*, *ь* у новоутвореному закритому складі з етимологічних *о*, *є*, становить одну з найважливіших фонетичних рис сучасної української мови (*стіл*, *сніп*, *сіль*, *мій*, *ніс*, *вів*, *сім*). Коли в наступному складі не було редукованого, давні голосні *о*, *є* на *і* не змінилися: *вози*, *носи*, *коні* (з *кон'ѣ*), *везла*, *несла*, *могла*. Цим зумовлене чергування етимологічних *о*, *є* у відкритих складах з секундарним *і* в новоутвореному закритому: *снопи* — *сніп*, *твоя* — *твій*, *несу* — *ніс*, *село* — *сіл*, також *могла* — *міг*, *несла* — *ніс* із давньоукраїнського *могла* — *мо-гль*, *не-сла* — *не-сль*.

Деяким північним говорам процес монофтонгізації дифтонгів з довгого *о* також відомий, проте, наслідки його інші, ніж у південних наріччях: *снуп*, *вул*, *кун'*, *сніп*, *вил*, *кін'*, *в'уз*, *н'ус*, *т'утка*. Це саме спостерігається і

в окремих південно-західних говорах, наприклад, у середньозакарпатських: *вул, сул', н'ус*.

Дифтонги з етимологічних *о, е* (перед колишнім *ь*) пам'ятки фіксують написанням букв *у* та *ю*. Вперше вони засвідчені вже в XIII столітті, хоч і дуже рідко: *субутный, щюдрь* (Тип. Єв. XIII ст.). Значно частіше їх засвідчують пам'ятки XIV століття і пізніших часів, а в творах, що відбивають риси північного наріччя, вони поширені до кінця XVIII століття: *друздь* (Грам. 1359 р.), *добровулно, василювь, Ларивунь* (Грам. 1366 р.), *Стрыювь роць* (Грам. 1383 р.), *Коундрата* (Грам. 1401 р.), *оттуль* (Грам. 1498 р.), *стуй, твоуй, злодѣювь* (Пересопн. Єв. 1556–1561 рр.), *поклунь, посланцувь, твуй, отсул, нуг* (Лист Б. Хм. 8. VI 1648 р.), *ляхувь* (Лист Б. Хм. 11. VII 1648 р.), *вуйскомь* (Лист Б. Хм. 17. VII 1650 р.), *кущувь* (Лист Б. Хм. 3. VIII 1650 р.), *моуй* (Лист Черніг. накази, полк. 26. V 1651 р.), *татарувь* (Львів, літ. XVII ст.), *двур, нуч, свуй, тулко, Якув, своуй* (Полт. акт. XVII ст.), *двурь, свуй, свекор муй, тоть думь, тестювский* (Бориси, акт. XVII ст.), *тулки, вюнь, пюпь, втюкь, пятюнка, Пархюмь, Антюнь* (Ів. Некраш. XVIII ст.).

Монофтонг *і* з давнього *е* найдавніше засвідчується з другої половини XIV століття: *шистьдесѧть* (Грам. 1359 р.), *шистьцѧтого* (Перем, грам. 1366 р.), *шисть* (Вишен. грам. 1393 р.), *нестроинья з нестроенья, сильныхъ з сельныхъ* (Пут. Єв. XIV ст.).

Секундарний *і* з етимологічного *о* письмові пам'ятки найдавніше засвідчують пізніше, ніж виникнення його в живій мові тільки з XVI століття: *гакивниця, Макогинь, Антинь* (Опис Черк, з.), *pidwoody, pluhio* (Опис Луцьк, з. 1552 р.), *покиль* (Луцьк, кн. 1583 р.), *талярівь* (Єв. XVI стол. з-під Острога).

З кінця XVI століття секундарний *і* на місці колишніх *о* та *е* в новому закритому складі письмові пам'ятки староукраїнської мови реєструють уже відносно часто: *больше нижь* (Стат. Льв. бр. шк. 1586 р.), *тільки* (Лист Чигир, коз. Волевача 1600 р., Пересторога, початок XVII ст., Борисп. акт. XVII ст.), *тилко* (Лист Б. Хм. 8. VI 1648р.), *потимь, килка, куринного, сільскимь, шист, шагив* (Полт. акт. XVII ст.).

Отже, *і* з *о* письмовими пам'ятками засвідчується достатньо пізно. Звичайно, традиційна орфографія заважала передачі на письмі живої вимови звуків. У цей час на місці етимологічних *о* і *е* дуже часто вживають букви *у* й *ю*. Причини: секундарний звук *і* заступав дифтонги з *о* та *е* дуже повільно, не в усіх позиціях і не одночасно у всіх діалектах. Спочатку виник і на місці етимологічного *е* в позиції перед складом з колишнім *ь*. Цьому сприяв збіг дифтонга, що утворився з такого *е*, з давнім *ѣ*, який уже перебував тоді в

процесі монофтонгізації. Переважна більшість українських говорів у цій позиції мала голосний *i* не пізніше XIV століття, про що свідчать і наведені вище приклади із староукраїнських письмових пам'яток.

Як відомо, з XVI століття букву **ѣ** використовують для позначення голосного *i* будь-якого походження; написання ж її на місці етимологічного *e* перед складом, у якому занепає **ь**, у деяких пам'ятках стає тоді звичним: *яч-мѣнь, ступѣнь, ремѣнь, пѣч* (Крех. Ап. 1560 р.). Отже, воно свідчить також про поширену тоді вимову в цій позиції голосного *i*.

З дифтонга на місці довгого *o* (з етимологічного *o*) та *e* перед складом з колишнім **ь** звук *i* розвивався пізніше, спершу лише в окремих південних діалектах. Деяким діалектам цей звук відомий з XV століття, а іншим – значно пізніше. Процес поширення *i* з довгого *o* відбувався з півдня на північ, однак повністю не завершився й досі. Говори з секундарним *i* та з відповідними йому дифтонгами водночас могли співіснувати й творити різну картину на відносно невеликій території. Про строкатість Полтавщини другої половини XVII століття свідчать “Актові книги Полтавського міського уряду”, в яких непогано засвідчена жива мова місцевого населення того часу, наприклад: *стулко, напотум і тилко, потим* та інші.

В українській мові можна виділити групи слів і окремі позиції з деякими особливостями щодо переходу етимологічних *o*, *e* в *i*:

а) У словах типу *будівля, зимівля, торгівля* (із *будовля, зимовля, торговля*) звук *i* на місці старого *o* виник нефонетично, бо в наступному складі ніколи не було редукованого **ь** чи **ь**. Діяла тут аналогія до інших слів з голосним *i* в закритому складі. Власні назви в такій же позиції зберігають давній звук *o* (*Теребовля, Боромля*), те ж саме маємо і в слові *ловля*.

б) У слові *вісім* (із *осмь*) звук *i* в останньому складі розвинувся нефонетично, бо *e*, на місці якого він виник, не етимологічний, а секундарний голосний, що з'явився після приголосного перед сонорним *м*, коли на кінці слова зник **ь** (*осем' → восім*). Тут безсумнівний вплив слова *сім* (*осем' → восім*). У першому ж складі голосний *i* розвинувся за аналогією до звука *i* другого складу (*восім → вісім*). У південно-східних говорах до цього часу поширена вимова *восім*.

Існує думка й про фонетичну зміну етимологічного *o* на *i* в слові *осмь*. Посилаючись на засвідчене в пам'ятках *усмь* (наприклад, у Полт. актах XVII ст.), припускають, що після занепаду кінцевого **ь** голосний *o* в новому закритому складі, подовжився, далі дифтонгізувався і звичайним для української мови шляхом перетворився на секундарний *i*. Однак на перешкоді такому поясненню стоїть те, що *o* після занепаду кінцевого **ь** насправді не потрапляє в закритий склад, оскільки перед сонорним *м* після

с у зв'язку з занепадом редукованого фонетично розвивається вставний *e* (*o-смь — осем*'), отже, *o* не приймає на себе компенсаційного подовження, а значить, і не опиняється у фонетичних умовах, які могли б викликати його дифтонгізацію та подальшу зміну в напрямі до монофтонга *i* (порівн. *огнь → вогонь*).

в) У запозичених словах *o*, *e* і не змінюються (*том, інженер*), проте за аналогією до інших слів звук *i* в закритому складі може виникнути й у деяких словах іншомовного походження, головним чином, давно запозичених: *гніт, дріт, колір, папір, табір, якір*. Пізніше *i* міг засвідчуватися в них й у відкритому складі: *папіру* (Максим. Малор. п., 1827, стор. 111).

Змінився голосний *o* на *i* також у власних іменах давнього засвоєння (*Сидір, Прокіп, Федір, Яків, Самійло*), але *e* в аналогічних умовах зберігається (*Артем, Арсен, Євген*).

г) У називному відмінку слів типу *кінець, стілець, камінець, кілок, лікоть* (з випадними *o*, *e* із *ь*, *ь* в суфіксі) вживається секундарний звук *i* на місці старого *o* у відкритому складі. Пояснюють це аналогією до закритого складу в інших відмінках цих же слів: *кінця, кілка, ліктя*. Проте в подібній позиції ряд слів у відкритому складі не знає зміни *o* в *i*: *боєць, гонець, хлопець, коток, носок*.

Існують підстави для припущення, що секундарний звук *i* з *o* та *e* у відкритому складі слів розглядуваного типу - відносно нове явище. Поширився й закріпився цей звук в українській мові тільки в другій половині XVIII століття: *кѣнець* (Ів. Некраш. XVIII ст.). У першому виданні "Енеїди" І. Котляревського (1798 р.) послідовно передається голосний *i* в новоутвореному закритому складі (*дзвинь, стигь, вибійки, побривь*), але зберігаються *o*, *e* в таких словах, як *конець, сыровець, кременець, возокъ, пирожокъ* і подібних. Тільки перед звуком *й* трапляється *i*: *перебієць*. Порівн. також у "Грам. малор. нар." О. Павловського (1818): *кобець, прыпечокъ, сыровець і ослінець, дзвінь*.

д) Секундарні *o*, *e* на *i* не змінюються (*рот, швець із рѣть, швьѣць*). Це саме стосується і повноголосся, бо в ньому другий голосний новий. У період занепаду редукованих *ь* і *ь* він якісно ще відрізнявся від етимологічних *o* і *e*, що в той час подовжувалися (*холод, мороз, берег*). Проте в деяких словах з повноголоссям відбувається процес зміни другого голосного в *i*; *голів, борін, сторін, черід, голівка, сторінка*.

Зміна *o*, *e* на *i* в повноголоссі зв'язана з характером наголосу відповідних слів. Голосний *i* в *оро, оло, ере* у формах родового відмінка множини іменників жіночого роду та в іменниках на *-ка* виникає переважно тоді, коли в слові наголос рухомий (раніше йому відповідала так звана новоакутова ін-

тонація): *боронá* — *бóрони* — *борін*, *борінка*; у словах з нерухомим наголо-сом звуки *o* й *e* у повноголоссі зберігаються (*сорóка* — *сорóки* — *сорóк*, *колóда* — *колóди* — *колóд* — *колóдка*). Звичайно, що з загального правила можуть бути винятки, викликані додатковими умовами, зокрема впливом аналогії (*дорóга* — *дорóги* — *доріг*, *доріжка*).

Однак, зважаючи на велику кількість винятків, дехто, наприклад О. Селищев, не приймає твердження про залежність зміни *o*, *e* в повноголоссі на *i* від характеру наголосу, а пов'язує цю зміну з аналогією до тих слів, у яких давні *o*, *e* закономірно переходили в *i* перед складом з колишнім редукованим¹: *поріг*, *сторін*, *беріз* під впливом *ріг*, *ріс* і подібних.

Народні думи й пісні XVII та початку XVIII ст. ще не знають голосного *i* в повноголоссі. Такі слова, як *Запорожжя*, *запорозький* у них послідовно передаються тільки через *o*. Письмові пам'ятки голосний *i* в повноголоссі на місці другого *o* зрідка засвідчують, починаючи з кінця XVII ст.: *коривь* (Стародуб. акт. XVII ст., 1683 р.), *смрѣдъ* (*сморід*) — “Олександрія” за списком XVIII ст. Отже, виникнення цього фонетичного явища треба датувати періодом, не пізнішим від першої половини XVII століття.

е) У префіксах до- і по- ряд слів знає закономірну зміну етимологічного *o* в *i* перед складом з колишніми *ъ* і *ь*: *дожьдати* → *діждати*, *пошьли* → *пішли*. Пізніше за аналогією у префіксах міг виникати звук *i* з *o* й перед двома приголосними, що стояли на початку кореня, після яких *i* між якими не було редукованого: *достати* → *дістати*, *познати* → *пізнати*.

Далі аналогія поширилася також і на префікси та прийменники з секундарним *o*, який розвинувся з *ъ*, або *й* у позиції після кінцевого префіксального приголосного, після якого жодного голосного не було: *зо*, *ізо*, *обо*, *надо*, *подо* (із *съ*, *из*, *об*, *надъ*, *подъ*): *ізбрати* → *изобрати* → *зобрати* → *зібрати*; *обзвати* → *обозвати* → *обізвати*; *надървати* → *надорвати* → *надірвати*; *подъбрати* → *подобрати* → *підобрати* (звук *i* розвинувся раніше у слові *подъ* → *під*) → *підібрати*; *съ мьною* → *со мною* → *зо мною* → *зі мною*, *подъ мьною* → *подо мною* → *підо мною* → *піді мною*. Порівн.: Чумацький віз тихо рипить *піді мною* (О. Довженко. Зачарована Десна).

У пам'ятках південно-західного походження зміна *o* на *i* у цій позиції засвідчена ще з XVI століття: *розійшлися* (Луцька кн. 1565 р.), *обыкрала* (Пересопн. єв. 1556–1561 рр.). У пам'ятках східноукраїнського походження ця зміна спостерігається з другої половини XVII століття (*дистало* в Полт. акт. XVII ст.), але дуже можливо, що ця риса відбиває тут не живу східно-

¹ Селищев, А.М. Старославянский язык, - Ч. I, С. 170.

українську вимову, а занесена писарем західноукраїнського походження. Перехід *o* в *i* в розглядуваних префіксах і прийменниках відбувся в південно-західних діалектах набагато послідовніше, ніж у південно-східних та північних. У східноукраїнських пам'ятках XVIII століття в цій позиції майже послідовно вживається *o*: *пойшоль, зобралося* (Літ. Сам.), *зопсовати* (Літ. Вел.), *изопхнувь, зопхасьмъ* (Ів. Некраш.). В “Енеїді” Котляревського (1798 р.) у цих префіксах і прийменниках також майже послідовно вживається *o*, хоч секундарне *i* з *o* в інших закритих складах передається: *обожрався, не познає, зобравь, зотру, зожметь, зо всѣхъ*. Те ж спостерігається і в збірці Цертелєва “Опыт собрания старинных малороссийских песней” (1819 р.): *недождали, зо мною, зо всими* (хоч уже *піймали, обибраты*).

Отже, поширення в цій позиції *i* як з етимологічного, так і з секундарного *o*, та закріплення його в українській загальнонаціональній мові належить до фонетичних явищ пізнішого часу. Дуже ймовірно, що префіксальний *o* змінився на *i* насамперед перед *й* (*i*). Порівн. *изийтися* (Борисп. акт. XVII ст.).

є) Префікс та прийменник *від* з секундарним *i* з етимологічного *o* (давньоруськ. *отъ*) засвідчений ще з XVI століття: *відповѣдаю*. Звичний він у говорах нівденно-західного наріччя: *від сина, відпочити* (с. Базаринці Збаразьк. р. Терноп. обл.), *від нього, відправа* (м. Рахів Закарп. обл.), *віддай, відповідай* (с. Станівці Долишні Вашківськ. р. Чернів. обл.), *від природи, відмічаються* (Рус. Дн., 1837 р.). У північних говорах, яким дифтонгізація і потім різного типу монофтонгізація етимологічного *o* властива тільки під наголосом (порівн. *вѣоз, вуз, виз*, але *возі*), поширений прийменник-префікс *од*, що вживається, як правило, в ненаголошеній позиції: *од усіх, од-дамо, одрубали* (с. Мельня Конотоп. р. Черніг. обл.), *одпускати* (с. Кіпті Козел. р. Черніг. обл.), *од батька, од села, оддав* (с. Мануїльське Димер. р. Київськ. обл.).

Переважає більшість говорів південно-східного наріччя також знає аналогічне з північним *од*: *од звірів, од криниці, одбіжить* (с. Олександрівка Золоч. р. Харк. обл.), *од кого, одхиляться* (с. Біївці Лубенськ. р. Полт. обл.), *од вітру, одсувать* (с. Свидівок Черк. обл.). Однак у ряді південно-східних говорів трапляється й варіант *від*¹. Пояснюється це не тільки фонетичними процесами, властивими даним говорам, а й історією заселення та дозаселення території південно-східного наріччя носіями як північних, так і південно-західних говорів.

¹ Жилко, Ф.Т. Нариси з діалектології української мови, К., 1954. - С. 158.

У письмових пам'ятках звуковий варіант прийменника-префікса *від* до XIX століття трапляється дуже рідко; поширений у них *от* або *од*, іноді *вуд*: *отдати* (Крех. ап. 1560 р.), *от бесѣдъ*, *от многихъ* (Лекс. Бер. 1727 р.), *откопавъши* (Борисп. акт. XVII ст.), *отповѣдѣла*, *отдай* (Полт. акт. XVII ст.), *от того* ("Сл. о збуреню пекла" XVII ст.), *от ранъ*, *отослалъ*, *отходѣ* (Літ. Сам.), *отповидѣлъ*, *однеслъ* (Літ. Вел.); *вудъ пишихъ* (Урбар, 1771–1774 рр.), *одъ свити*, *одрѣзавъ*, *одкидала* і *вѣддавать*, *вѣднявъ* (Ів. Некраш. XVIII ст.). Східноукраїнські письменники вживали *од* і *від*, хоч перший з них переважав: *одъ танцивъ*, *одчинились*, *одступився*, *одойшовъ*, *одпустили* і *видъ мене*, *видпустити* (І. Котляревський, 1798 р.), *од слова*, *оддали*, *одпочить*, *одчинила*, *одцурався* (Т. Шевченко), *одповідь*, *одвага*, *одсіч*, *оддав* і *від них*, *відбігає* (Л. Українка) і ін. Деякі письменники варіант *від* вважали навіть за галицько-подільський діалектизм і виступали проти його вживання в літературній мові². Варіант *від* остаточно закріплюється в українській літературній мові, головним чином, у зв'язку з уніфікацією її фонетичних і граматичних норм. В усіх стилях, крім художнього, він витіснив *од* повністю, але в художніх творах і тепер уживані обидва варіанти, хоч *від* і переважає.

Прислівники *відтіля*, *відкіля* як у південно-західному, так і в південно-східному наріччі послідовно вживаються з фонетично закономірним префіксом *від-*. Його засвідчують і письмові пам'ятки: *вѣдтиль* (Літ. Вел.), *вѣдки* (Зб. Тихонравова, 1760 р.), *вѣдкиль* (Напис на портреті XVIII ст.). З ним здавна засвоєні ці прислівники й літературною мовою. Порівн. *видкиль*, *видтиль* (І. Котляревський, 1798 р.), *відкіля*, *відтіля*, *відколи* (Т. Шевченко).

ж) У слові *вівторок* *голосний і* розвинувся з нового приставного *о*: *въторѣкъ* → *ѡвъторокъ* → *ѡвторок* → *вівторок*. Порівн. *овторникъ* (Лавр. літ.). Приставний *о* в цьому слові, можливо, своїм походженням зв'язаний з прийменником *въ*: *въ въторѣкъ* → *в овторок* → *вівторок* → *вівторок*.

з) *Етимологічний е* перед складом з *ъ* подовжувався і змінювався *в* і не так послідовно, як у позиції перед складом з *ь*. Українська мова в цілому ряді слів зберегла в новоутвореному закритому складі *голосний е* перед твердим приголосним, як, наприклад: *мед*, *ясен*, *перепел*, *стрепет*, *репет*, *дотеп* та ін. Причини цього явища можуть бути різні. Деякі форми з *е* пояснюються аналогією (*лелека* — *лелек*), інші — тенденцією до уникнення омонімічних форм (*меж* від *межа*, порівн. прийменник *між*), ще інші, можливо, пов'язані з характером наголосу, тепер уже втраченим (*ясен*, *мед*).

² Нечуй-Левицький, І. Наша сьогочасна часописна мова на Україні, К., 1907. - С. 19.

В окремих діалектах етимологічний *e* змінився в *i* там, де загальнонаціональна мова такої зміни не знає. Порівн., наприклад, західноукраїнське *mid* з *медь* (М. Черемшина, Карби).

10.2.3. Етимологічні звуки *ы* та *i*

Давньоукраїнська мова послідовно розрізняла голосні *ы* та *i* (графічно *и*): *сынъ, сила*.

В українській мові завдяки поступовому обниженню творення давнього *i* відбулося зближення артикуляції колишніх давньоукраїнських *ы* й *i*, внаслідок чого вони збіглися в одному звуковій *и*, голосному передньо-середнього ряду й середньо-високого піднесення:

сынъ → *син, сила* (фон. *с'іла*) → *сила*,
рыба → *риба, тихо* (фон. *т'іхо*) → *тихо*,
мыло → *мило, ходити* (фон. *ход'іт'і*) → *ходити*.

На початку слова голосний *i* також змінився в *и*: *имя* (фон. *ім'а*) → *им'а*, *инколи* (фон. *інкол'і*) → *инколи*. Поширення в цій позиції вимови *i*, що спостерігається в останні десятиліття, є наслідком впливу орфографії.

Розрізнення вимови давніх *ы*, *i* досі зберігають лише окремі північні й карпатські та закарпатські говори (лемківські й бойківські): *вы, в'іс'ів* (*ви-сів*), *быт'і*. В південно-східному наріччі давня вимова *i* властива тільки деяким словам, як *зіма, братік*. Причина збереження тут окремими словами давнього *i* при закономірному для нього збігові давньоукраїнських *ы* й *i* у всіх позиціях досі ще не з'ясована.

Збереглася вимова *i* також у сполучнику *i* й прийменнику *із*.

Збіг давньоукраїнських голосних *ы* та *i* в одному звуковій письмовій пам'ятки засвідчують змішуванням букв *ы* та *и*. Окремі випадки його відомі ще з другої половини XI століття: *неправды, прикрываѣ, рыба* зам. *неправды, прикрываѣ, риба*; *трызны, плътолюбѣ* зам. *тризны, плътолюбѣ* (Зб. Св. 1073 р.), *годыны, рыбы* зам. *години, рыбы* (Арх. Єв. 1092 р.). Очевидно, це звукове явище, специфічне для фонетичної системи української мови, почало розвиватися ще в південних діалектах давньоукраїнської мови.

Хоч процес злиття колишніх *i* та *ы* в одному сучасному *и* в давніх південноруських говорах, які лягли в основу української мови, розпочався ще, певно, з XI століття, але завершення його припадає на пізніший час. Перед давньоукраїнським звуком *i* приголосні пом'якшувалися (в південноруських говорах, можливо, зберігали давнішу напівпом'якшену вимову). Коли *i* змінився в сучасній українській середньо-передній голосний *и*, то приголосні перед ним втратили пом'якшену вимову й перестали відрізнятися від приголосних, що стояли перед етимологічним *ы*, тобто від здавна твердих

приголосних. До XII століття, коли відбувався процес зміни $e \rightarrow \ddot{o} \rightarrow o$ після шиплячих, зв'язаний із розрізненням непом'якшених і пом'якшених приголосних у наступному складі, розрізнення палаталізації приголосних перед *i* (орфргр. *и*) та *ы* ще існувало. Цим пояснюється наявність двох відмінних рефлексів *e* після шиплячих перед складом із сучасним українським голосним *и*: *шести* (← *шести*, фон. *ш'ест'и*) і *шостий* (← *шестьи*). Отже, тоді ще розрізнялися й давні голосні *i* та *ы*. Процес їх злиття в основному масиві давніх південноруських говорів, предків української мови, припадає на XII — першу половину XIII століття.

Цей процес хронологічно пов'язаний із процесом зміни дифтонга **ѣ** у монофтонг *i*. Перший повинен розпочатися раніше, ніж дифтонг **ѣ** зміниться в *i*, інакше *i* з **ѣ** підпав би тим же перетворенням, що й давній *i*, чого українська мова не знає. Отже, до того, як **ѣ** змінився на *i*, у відповідних говорах етимологічний *i* повинен уже набути дещо обниженої артикуляції, ніж вона була йому властива раніше, хоч повністю його злиття з *ы* могло ще й не завершитися.

Українські пам'ятки, починаючи з XIV століття, постійно змішують букви *и* та *ы*, незважаючи на історико-етимологічну традицію тодішнього правопису: *назарюнынѣ* (Полікарп. Єв. 1307 р.), *съ нымь, ниви* (Луцьк, Єв. XIV ст.), *тисюча* (Грама. 1368 р.), *чотири* (Бук. кв. 1388 р.), *млыны* (Грама. 5.V 1434 р.), *тры* (*три*; лат. у передається укр. *и* з *i*. (Пісня про Стефана воєводу в записі з чеської рукоп. грама. Яна Благослава, XVI ст.), *каганцы, выны, людскым, мислючи, нине* (Єв. Нег. 1581 р.), *правдывыи, уныжоным* (Крех. ап. 1560 р.), *старшыхъ, молодшыхъ, живуцыхъ* (Стат. Льв. брат. 1586 р.), *вѣкрыти, через них, називаємо, откриль* (Пересторога, поч. XVII ст.), *товарыщъ* (Лист київ. студ. Кобрицького I.V 1651 року), *выну, млынъ, пысмо, тин, рибу, ми* (Полт. акт. XVII ст.), *неповыненъ, бытвою, новими, правди, сина* (Літ. Вел.) і інші.

Основи для розрізнення давніх голосних *i* та *ы* в живій українській вимові тоді вже не було.

10.2.4. Зближення ненаголошених *e* та *и*

Голосні *e* та *и* в українській мові виразно вимовляються лише під наголосом: *вѣрби, жіто*. В ненаголошеній позиції їх артикуляція виразна тільки в окремих північних говорах, а в південно-східному й південно-західному наріччях вони настільки зблизились між собою, що часто збігаються в одному звукові. Ця особливість у якійсь мірі була вже властива й окремим діалектам давньоукраїнської мови (порівн. *израилви* — Зб. Св. 1073 р., *оучитиля* — Зб. Св. 1076 р.). Українська мова має її з найдавніших часів,

про що свідчить плутання на письмі букв *e* та *и(ы)*: *ожинися* (Єв. Верк. XIV ст.), *чирьвоными* (Грам. 1448 р.), *чесло* (Опис. Черк. з. 1552 р.), *чирвоним*, *звинячим*, *ничисто*, *макидонянин*, *галелеискии*, *старшенства* (Крех. ап. 1560 р.), *вспомнели* (Єв. Нег. 1581 р.), *чирвоний*, *Керилова* (Лист Волевача 1600 р.), *метрополит* (Пересторога, поч. XVII ст.), *чирвоний* (Лекс. Бер. 1627 р.), *Диниса*, *чирвоний*, *пычати* (Полт. акт. XVII ст.), *канцлярисей*, *усмерення* (Літ. Вел.), *минѣ* (І. Котляревський, “Енеїда”, 1798 р.), *мини* (ГраMAT. О. Павловського, 1818 р.) *мини* (Т. Шевченко, Кобзар, 1860 р.). Деякі письменники ще на початку XX століття обстоювали фонетичне написання *мини*, а не етимологічне *мені*¹.

Зближення артикуляції ненаголошених *e* й *и* закріпилося в сучасній орфографії в написанні слова *припинити* зам. етимологічного *препинити* (*перепинити*, порівн. старосл. префікс *прѣ-*), хоч це слово могло утворитися й з префіксом *при-* (порівн. рос. *приостановить*).

10.2.5. Зміна *o* в *a*

Письмові пам’ятки української мови здавна засвідчують у ряді слів ненаголошений звук *a* на місці етимологічного *o* в позиції перед складом з наголошеним *a*. Відповідний приклад уперше трапляється вже в XIII столітті: *багать* (Тріюдь XIII ст.), що має корінь, спільний із словом *убогий*. У Крех. Ап. 1560 р. читаємо *гараздъ*, *гарячий*, у “Лексиконі” П. Беринди 1627 р. — *гараздъ*, в Полт. акт. XVII ст. — *барани* (давньоруськ. *боранъ*) і ін.

Чіткого пояснення цього фонетичного явища досі ще немає. В багатьох працях пояснюється асиміляцією голосного *o* наступним наголошеним *a*: *богато* → *багато*, *гораздъ* → *гаразд*, *горячий* → *гарячий*, *колачь* → *калач*, *холява* → *халява*, *монастир* → *манастир*. Але таке пояснення повністю не можна прийняти, бо в подібній позиції багато слів цієї асиміляції не зазнало: *лопата*, *коняка*, *собака*.

Слід розмежувати групу слів, у яких *o* змінюється в *a*, бо вона історично не однорідна: чергування *o* з *a* в дієсловах типу *гонити* — *ганяти*, *ломити* — *ламати*, яке набуло граматичного значення, відображає колишнє часокількісне чергування голосних та історично належить до праслов’янської доби. Це чергування засвідчують давньоукраїнські та староукраїнські пам’ятки: *помагати* (Сл. Гр. XI ст., Грам. 1352 р., Волин. грам. 1366 р., Грам. 16.XII 1388 р., 13.XII 1433 р. і інші), *ламался*, *поламал*, *виганяет*, *помагаю* (Крех. Ап. 1560 р.), *помагаєтє*, *провадит*

¹ Нечуй-Левицький, І. Сьогочасна часописна мова на Україні. - С. 19–20.

(Єв. Нер. 1581 р.), *вспомагати, поламаніє* (Літ. Вел.). Його ніяк не можна змішувати із зміною ненаголошеного *o* в *a* в таких словах, як *багатий* і подібних.

Інші слова з цим явищем також не можна звести до однієї групи. Одні з них споконвічно слов'янські, інші належать до іншомовних запозичень.

Вимова з голосним *a* іншомовних слів *паламар, корабель, шаровари* (при орфогр. *корабель, шаровари*), зв'язана можливо, з наявністю цього звука в тих мовах, звідки ці слова ввійшли до української мови. Порівн. грецьк. *παραμονάριος, χαράλιον*, іран. *šalvar*. Така вимова для окремих слів засвідчена ще в давньоукраїнській мові, для інших — пізніше: *карабель* (Крех. Ап. 1560 р.), *караблю* (Єв. Нер. 1581 р.), *багатырь* (Іпат. літ., порівн. монг. *багадур; батыр*) та ін.

Група споконвічно слов'янських слів з етимологічним *o*, які вживаються в українській мові з *a*, зазнала, як вважає Л. Булаховський, усного впливу південноросійського акаючого наріччя та білоруської мови: *гарячий, кажан, багатий* і інші. Через таку ж вимову засвоєні й деякі іншомовні слова, як, наприклад, *чабан* (порівн. тюрк. *чобан*)¹. Однак і це припущення остаточно ще не розв'язує питання про перехід етимологічного *o* в *a*, бо цілком природно виникає питання, чому вплив акаючої вимови поширився лише на окремі слова, які ні з історичного, ні з семантичного, ні з структурного погляду не становлять в українській мові якогось винятку (порівн. *чабан*, але *козак*).

10.2.6. Зближення ненаголошеного *o* з *y*

Пам'ятки української мови здавна засвідчують написання в ненаголошеній позиції *y* замість *o*: *своуемоу, оучищѣнню* (Єв. Верк. XIV ст.), *мунастырь* (Перем, грам. 1378 р.), *дупуцали* (Крех. Ап. 1560 р.), *услоновъ* (Інвентар 1573 р.), *увечку, Пультавский* (Полт. акт. XVII ст.), *которую моцю* — ор. відм. (Єв. Нер. 1581 р.) і інші². Такі написання засвідчують фонетичне явище зближення *y* вимові ненаголошеного *o* з *y*, поширене в південно-західному наріччі, за винятком окремих карпатських говорів, та частково в пів-

¹ Булаховський, Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення, Наукові записки КДУ, Т. V, в. I, 1946р. - С. 90–91.

² Буква *y* на місці *o* трапляється і в деяких давньоруських пам'ятках (вузлюбѣ — Зб. Св. 1073 р., убртоша — Гал. Єв. 1283 р. та ін.), проте вона або є звичайною опискою, або ж свідчить про змішування *o* з *y* в спеціальних умовах (наприклад, вплив префікса *y* в слові *убртоша* замість *обритоша*).

денно-східному, головним чином, у позиції перед складом з наголошеним у (*кужух* з *кожух*). Літературна українська мова зберігає ненаголошене *о*: *своему*, *ослін*, *кожух*. Лише в окремих словах засвоївся звук у на місці *о* (етимологічного *й* з *ъ* або *е*), що зумовлено різними причинами. Наприклад: *будяк* (корінь *бод-*, *бодати* — *колоти*); *журавель* давнє *жоравь*, *жоравль*, можливо, під впливом польської мови; порівн. польськ. *żóraw*); *мачуха* із *мачоха* (давньоруськ. *мачеха*, тут безсумнівний вплив іменників з суфіксом *-уха*, як *свекруха*), *парубок* із *паробок* (давньоруськ. *паробькъ*); *пурхати* (давньоруськ. корінь *пърх-*, порівн. рос. *порхать*; *о* змінилося в у спершу в ненаголошеній позиції — *порхнути* → *пурхнути*); *тупцювати* (порівн. рос. *топот*).

10.2.7. Звук *і* на початку слова

Ненаголошений давній голосний *і* на початку слова в українській мові дуже часто занепадав, наприклад: *играти* → *грати*, *игра* → *гра*, *грище*, *игълъка* → *голка*, *Игнатъ* → *Гнат*, *имати* → *мати*, *иначе* → *наче*, *из* → *з*. Це явище засвідчене письмовими пам'ятками ще з XIII століття: мзды *не мате*, тобто *не мати* із *не имати* (Гал. Єв. 1283 р.). Приклади на втрату початкового *і* значно більш поширені в мові українських грамот XIV–XV століть та пізніших пам'яток старокнижної української мови: *здавна* (Грам. 20. V 1393 р.), *сполна* (Грам. 1412 р.), з *вѣка* (Грам. 1414 р.), *менованаю* із *именованаю* (Грам. 27. XII 1433 р.), *маєть* (Грам. 5. V 1434 р.), *Сидоръ* (Опис Київ. з. 1552 р.), *сполнило*, *сповѣдника*, *збавити*, з *Єрусалима* (Крех. Ап. 1560 р.), *маю*, *маєте*, з *села* (Єв. Нег. 1581 р.), *которому з нас*, *мѣл* зам. *имѣл* (Пересторога, поч. XVII ст.), *сповѣдь* (Лекс. Бер. 1627 р.), *менованого* (Полт. акт. XVII ст.), *граты*, *мати*, *маємо* (Ів. Некраш. XVIII ст.). Аналогічне явище характерне й для білоруської мови, *збавиць*, *мець*; порівн. також польськ. *grac*’, *gra*, *miec*’; чеськ. *hráti*, *hra*, *hráč*.

У позиції перед сонорними *л*, *р*, *м*, після яких у давньоукраїнській мові занепали редуковані *ъ* або *ь*, в українській мові, внаслідок втрати сонорними приголосними складотворчої властивості, на початку слова міг виникати новий голосний *і*: *іржати*, *іржа*, *імла*, діалектно *Ільвів*, *Іржищів* тощо (із *рѣжати*, *рѣжа*, *мѣгла*). Початковий голосний *і* перед сонорним у процесі зникнення після сонорного редукованого розвивався ще в окремих діалектах давньоукраїнської мови, про що свідчить написання *ильжа*, *ильгати*, *ильстивыхъ* у Зб. Св. 1076 року. Проте це явище було властиве не всім, а лише окремим діалектам.

Нове *і* на початку слова перед сонорним письмові пам'ятки засвідчують дуже рідко: *Илва* зам. *Льва* (Гал. Єв. 1283 р.), *илвов*, *илвом* (Крех. Ап. 1560р.), *Іржищевъ* (Сп. укр. міст, 1654 р.); порівн. *иржа* в білоруському Єв. Тяпинського XVI ст. Зате воно широко відоме українським діалектам: *Ільвів*,

ірвати, ільну, ільняний, ілле, імчати (південно-західні говори), *ірванула* (Переяслав-Хмельн. р.), м. *Іржищів, Иржищів, Виржищів* (півд. Київщина) та інші.

10.2.8. Асиміляція *й* м'якими приголосними

Редукований *і* (з напруженого *ь*) перед *й* в ненаголошеній позиції занепадав. В українській мові звук *й*, який після занепаду редукованого *і* почав вимовлятися безпосередньо після пом'якшеного приголосного, поступово ним асимілювався. Коли відбувався процес асиміляції *й* попереднім приголосним, у цій позиції пом'якшеними були такі звуки: *л, н, д, т, з, є, ц, ж, ч* і *ш*. Вони й асимілювали звук *й*, що вимовлявся після них. Наслідком цієї асиміляції було подовження приголосних в іменниках I і II відміни (*стаття, Ілля, питання*), в орудному відмінку однини іменників III відміни (*сіллю, нічю*) та в деяких формах від дієслова *лити* (*ллю, ллеш, лляти*): *житиє* (*житьє*, вимова *жітьйє*) → *жит'йє* → *жит'т'є* → *жит'т'а* → (орфогр. *життя*), *ролю* (*ролю = рольа*) → *рбл'йа* → *рбл'л'а* → *ріл'л'а* (орфогр. *рілля*), *судю* (*судю = судья*) → *суд'йа* → *суд'д'я* (орфогр. *суддя*), *т'бню* (*т'бню = т'бнійу*) → *т'бн'йу* → *тін'н'у* (орфогр. *тінню*), *лю* (*лю = льйу*) → *л'йу* → *л'л'у* (орфогр. *ллю*), пор. блр. *жыццё, валоссе, стация, суддзя, ноччу, печчу*.

З твердими приголосними (губними та *р*) звук *й* не асимілювався: *любовю* (*любовью = любовьйу*) → *любов'йу* → *любов'йу* (орфогр. *любов'ю*), *подвориє* (*подворьє = подворьйє*) → *подвір'йє* → *подвір'йє* → *подвір'йа* (орфогр. *подвір'я*), пор. блр. *падвор'е, шыр'ю, кроўю, любоўю*.

Припускають, що процес асиміляції звука *й* з попереднім м'яким приголосним остаточно завершився тоді, коли губні приголосні та *р* уже стверділи.

Для південно-західних говорів української мови характерним є стягнення приголосних, що подовжилися в зв'язку з асиміляцією ними звука *й*: *жит'т'є, знан'н'є* → *жит'є, знан'є*. У позиції після приголосного стягнення відбулося в усіх українських говорах: *щастя, вістю* (із *щастиє, в'бстию*).

Південно-східному наріччю властива зміна кінцевого голосного *є* в *а* в називному відмінку однини іменників середнього роду: *життя, знання, питання*. Зміна ця нефонетичного характеру.

У письмових пам'ятках асиміляція *й* м'якими приголосними засвідчується в поодиноких словах з XIV–XV століть, а значно ширше — лише з XVI століття й пізніших часів: *осуженню* (Єв. Верк. XIV ст.), *обвезанн'є*, *вымовленн'є* (Присяга воєводи Стефана, 1462 р.), *браття* (Студійський

у́став XV ст.), в копанни, отноше́нне (Опис Черк. з. 1552 р.), мо́цю, обличе́нь, ро́ля (Єв. Нег. 1581 р.), рахо́вання, по́ступова́ня, розв'язова́ньма́ (Стат. Льв. брат. шк. 1586 р.), з'є́днаня, по́здоровле́нє (Крех. Ап. 1560 р.), ба́ченю, мешканю, вѣ́домостю (Пересторога, поч. XVII ст.), дяко́ване, ля́ться (П. Беринда, 1627 р.), одда́ня (Лист Б. Хм. 1 липня 1650 р.), по́веленню (Лист Б. Хм. 1 грудня 1650 р.), жа́лованя, рѣ́ччю (Полт. акт. XVII ст.), на́ступленню, За́пороже, За́порожю́ (Літ. Сам.), по́вѣ́тря, уго́ддя, По́лѣ́ссе, Россо́ю, че́ляддю́ (Літ. Вел.), о́рання (Г. Сковорода, XVIII ст.).

10.2.9. Зміна л в ї (орфогр. в)

З історією редукованих ь та ь зв'язана зміна в українській мові приголосного л в нескладотворчий у. Ця зміна відбувалася в сполученні ъл і ъл у позиції між приголосними: вѣ́лкѣ → воўк, пѣ́льни → поўний, тѣ́льсти → тоўстий, жѣ́льти → желти → жоўтий, чѣ́лни → челни → чоўни, шѣ́лкѣ → шелкѣ → шоўк (орфогр. вовк, повний, товстий, жовтий, човни, шовк). У словах повен, човен звук в розвинувся з ї; зберігається ж він перед голосним за аналогією до форми, в якій ї стоїть перед приголосним.

Зміна л на ї в сполученнях тѣ́лт, тѣ́лт пов'язана з процесом сильного ствердіння в цій позиції приголосного л з утворенням його велярної (задньопіднебінної) артикуляції, що й наблизило його до нескладотворчого у або білабіального в.

У пам'ятках української мови, починаючи з XV століття, зміна л на ї засвідчується написанням букви в замість л: повнѣ́йшее (Буков, грам. 1411 р.), невдовѣ́ѣ (Четья мінея 1489 р.), товѣ́стий (Опис Київ. з. 1552 р.), зуповнюѣ́ (Крех. Ап. 1560 р.), стовѣ́ѣ (Інвентар 1573 р.), за довѣ́ѣ (приписка в Румян. Єв. XVI–XVII ст.), шовку, вовна, выдовбу́ю (Лекс. Бер. 1627 р.), повку зам. полку (Лист Чернігів. наказ. полков. 26. V 1651 р.), вовкѣ́, мовчати, повно, шовкових (Полт. акт. XVII ст.), товстого́ (Борисп. акт. XVII ст.), Жовтіє́ Води́ (Літ. Сам.).

Якщо перед л не було редукованого чи після л стояв голосний, то зміна л на ї не відбулася: горі́лка із горѣ́лка, голка із ігѣ́лка. Проте в багатьох говорах південно-західного наріччя за аналогією до тих слів, у яких л закономірно змінився на ї в сполученні ъл, ъл між приголосними, і в такій позиції розвинувся нескладотворчий у: горі́ю́ка, го́ю́ка, пор. горі́вка (В. Стефаник, Палій), со́півка (М. Черемшина, Карби).

В українській мові відбулася також зміна суфіксального л на ї в дієсловах минулого часу чоловічого роду (колишніх дієприкметниках): зна́ль → знаў, ходи́ль → ходиў, сказа́ль → сказаў (орфограф. знав, ходив, сказав). Про те, що ця зміна пов'язана з занепадом після л редукованого ь, свідчить

той факт, що перед голосним повного творення *л* у такій позиції зберігся: *ходила, ходило, ходили*. Але пояснити перехід *л* в *ў* лише самим занепадом після нього редукованого теж не можна, бо в словах інших морфологічних категорій приголосний *л* перед колишнім *ь* на кінці слова не зазнавав будь-яких змін: *орел, віл, стіл, діл*. Випадки вимови *ў* не в дієслівних формах (*ореў, віў, стіў*) відомі деяким говорам південно-західного наріччя, нового, набагато пізнішого походження. Їх виникнення зумовлене, як і в словах типу *горіўка*, особливістю вимови твердого *л*, яке в цьому наріччі лабіалізується і наближається до білабіального *в*. Цілком імовірним є припущення, що на зміну суфіксального *л* на *ў* після занепаду кінцевого *ь* в дієсловах минулого часу чоловічого роду впливали форми дієприкметників активно-го стану минулого часу (*знавь, знавьши*).

Письмові пам'ятки старої української мови за традицією зберігають букву *л* у формах дієслів минулого часу чоловічого роду аж до кінця XVIII ст., хоч вона й не відповідала живій вимові: *писаль* (Грамм. 5. XI 1445 р.), *назвал, увѣрля* (І. Вишен.), *замѣрль* (Лямент, 1636 р.), *скончилъ* (Літ. Сам.), *учинилъ, почаль, рушил* (Літ. Вел.). Уже починаючи з XIV століття, зрідка трапляється в цьому положенні й буква *в*: *наводнився* и всю землю *покрывъ* и до насъ *пролиявся* (Сл. Іларіона за рукоп. XIV ст.), *самъ своєю рукою переписавъ*, *тотъ князь учинивъ* (Слуцьк. Єв. XVI ст., приписка), *был мертвыи и ожив*; *Ирод розгнѣвався* (Крех. Ап. 1560 р.), *лежавъ* (Правобер. літ. XVII ст.), *забравъ* (Лист Б. Хм. 3. VIII 1650 р.), *був, блукав* (Полт. акт. XVII ст.), *сало укравъ* (Літ. Сам.), *бувъ, дававъ* (Урбар, 1771–1774 рр.) і інші. Художні твори XVIII століття написання з дієслівним суфіксом *в* засвідчують уже досить часто: *дававъ, купався, потелѣвався, обицявся, сподѣвався, раявъ* (Інтерл. Довгал. перш. пол. XVIII ст.), *знававъ, прожывавъ, угождавъ* (Вірш 1757 р.), *продавъ, збувъ, казавъ* (Ів. Некраш. XVIII ст.).

У XIX столітті були поодинокі спроби, наприклад у "Русалці Дністрівій" (1837 р.), передавати і в українській мові нескладотворчий голосний *у* з *л* буквою *ў*, а не *в*, хоч вони й не поширилися і не закріпилися в орфографії: *шоўк, доўгу, піўночи, розмовляў, заснуў, щебетаў*.

10.2.10. Ствердіння приголосних

Давньоукраїнську закономірність у вживанні пом'якшених приголосних українська мова не зберегла. В деяких умовах пом'якшену вимову втратили всі приголосні, в інших — тільки окремі групи їх. Отже, всі факти ствердіння приголосних у процесі формування української мови не можна звести до однієї причини.

1. Ствердіння приголосних перед *e*

Давній звук *e* як етимологічний, так і секундарний, що розвинувся з сильного *ь*, був голосним переднього ряду і мав властивість пом'якшувати ті приголосні, після яких він уживався. М'якшення приголосних у давньоукраїнській мові якісно було не однаковим. Приголосні, що пом'якшилися внаслідок впливу на них дальшого звука *й*, як і шиплячі, що утворилися з *г*, *к*, *х* унаслідок першої палаталізації, були значно м'якшими, ніж інші приголосні перед голосними переднього ряду, які найімовірніше можна охарактеризувати як напівпалатальні: *сіла*, *д'кло*, *несті*, але *ж'ен'ю*, *піл'у*.

Напівпалатально вимовлялися приголосні (губні та передньоязикові, крім *ж*, *ч*, *ш*) і в позиції перед *e*.

Подальша доля давньоукраїнських приголосних перед *e* в українській мові привела до втрати колишньої пом'якшеної вимови, і вони перейшли в групу твердих звуків: *весна* → *весна*, *день* (→ *ден'*) → *ден'* (орфогр. *день*).

Орфографія, вживана в східнослов'янських мовах, не передавала процесу пом'якшення і ствердіння приголосних перед *e*, тому хронологію його можна встановити лише на підставі аналізу лінгвістичних даних. У південних говорах давньоукраїнської мови, які лягли в основу мови української народності, до XII століття приголосні перед *e* ще не стверділи, бо в цей час ще відбувався перехід голосного *e* в *o* після шиплячих та *й* перед твердим приголосним. Перед складом з *e* цей перехід не відбувся (*через*, *шелест*, *можете*, *чуєте* — фон. *чуйете*). Отже, перед *e* приголосний, тепер твердий, тоді ще вимовлявся, як напівпом'якшений. Найбільш імовірно припустити, що процес ствердіння приголосних перед *e* в українській мові в основному припадає на XIII століття.

Про їх тверду вимову в XV столітті, зокрема в південно-західному наріччі, незаперечно свідчать такі написання: *узети*, *проклетому* (Грам. 1458 р.), наших *чед* (Грам. 1497 р.), *онет* (Грам. 1499 р.) і подібні, які засвідчують діалектну рису, властиву багатьом карпатським і прикарпатським говорам (*тежко*, *седу*, *декую*, *чес*).

Діалектна зміна *a* на *e* після пом'якшених приголосних настала пізніше, ніж ствердіння пом'якшених приголосних перед *e* (етимологічним та з *ь*), інакше у відповідних діалектах відбулося б ствердіння приголосних не тільки перед *e* етимологічним та з *ь*, а й перед *e* з *a*, чого не відбулося, пор. вимову *несу*, *весна*, *поле* і *с'еду*, *т'ежко*, *вол'е* (із *вол'а*) в цих діалектах.

Про тверду вимову приголосних перед *e* в XVI столітті свідчать написання латинськими буквами сполучень типу *ne*, *te*, *de*, *re* і подібних в українській пісні про Стефана воєводу з чеської грамат. Яна Благослава: *Štefane, doplynet'*, *smuten, budeš, treta, perōša rota* і інші.

Перед *e* першими почали втрачати пом'якшену вимову губні приголосні за аналогією до губних, що стверділи в інших позиціях, наприклад, перед давнім *ь* (*голуб* із *голубь*, *стен* із *стень*). Пізніше під впливом твердих губних утратили перед *e* пом'якшену вимову й усі інші приголосні. Таким чином, можна припустити, що процес ствердіння приголосних перед *e* в словах типу *беру*, *печу*, *весна*, *мед* розпочався раніше, ніж у таких словах, як *несу*, *село*, *клен*.

Тверда вимова приголосних перед *e* та колишнім *i* (сучасним *и*) теж одна з характерних рис фонетичної системи української мови, які становлять її специфіку. Пом'якшена вимова приголосних перед *e* зберігається в українській мові лише в називному відмінку однини деяких прикметників середнього роду з основою на *n* (*літнє*, *синє*) і в числівнику *третє*, в яких вона підтримується аналогією до м'якої основи цих же слів перед іншими голосними (*синя*, *синю*, *синього*, *синьому*, *третья*, *третього*), а також у тих випадках, коли пом'якшений приголосний асимілював звук *й* (*лє*, півд.-зах. діал. *знанє*, *житє*; півн. діал. *знаннє*, *життє*).

2. Ствердіння приголосних перед *a*

В українській мові втратили пом'якшену вимову губні приголосні перед *a* з колишнього *e*. Процес їх ствердіння викликаний розщепленням єдиної артикуляції м'якого приголосного й утворенням артикуляції двох звуків — твердого губного та *й*. Через те після твердих губних перед голосним *a* і виник в українській мові новий *й*: *м'асо* (із *мєсо*) → *мйасо* (орфогр. *м'ясо*), *п'ат'* (із *пєть*) → *пйат'* (орфогр. *п'ять*), *т'км'а* (із *т'кмє*) → *тімйа* (орфогр. *тім'я*), *в'азат'і* (із *вєзат'і*) → *вйазати* (орфогр. *в'язати*).

Це явище не пізніше XIV століття, бо вже в наступному столітті воно починає проникати в письмові пам'ятки. Найдавніше його засвідчує Буковинська грамота 1448 року в слові *объвъязуємыся*.

У багатьох говорах звук *й* почав асимілюватися носовим приголосним *м*, унаслідок чого змінився на *н*: *мйасо* → *мн'асо*, *мйач* → *мн'ач*, *мйата* → *мн'ата*, *мйати* → *мн'ати*, *сімйа* (із *с'км'а*) → *сімн'а*.

Новий *й* закономірно розвинувся і після губного в 3 особі множини дієслів II дієвідміни теперішнього (і майбутнього простого) часу: *люб'ат'* (із *любєть*) → *любйат'*; *лов'ат'* (із *ловєть*) → *ловйат'*; *куп'ат'* (із *купєть*) → *купйат'*. Проте цей *й* не зберігся, а за аналогією до I особи однини цих же дієслів змінився на *л*: *любйат'* → *любл'ат'*, *ловйат'* → *ловл'ат'*, *купйат'* → *купл'ат'* (орфогр. *люблять*, *купають*). Російська мова в цій позиції не знає приголосного *л* після губних, бо в ній губні зберегли м'якість перед *a* (з колишнього *e*) і після них не розвинувся новий *й*: *л'уб'ят*, *лов'ат*,

куп'ат, як і м'асо, н'ат', в'азат' (орфогр. любят, ловят, купят, мясо, пять, вязать).

Ствердіння губних перед *a* (з *ę*) в українській мові мало деякі обмеження. Якщо перед губним був ще якийсь приголосний, то цей приголосний унаслідок регресивної асиміляції пом'якшився: *св'ато* → *с'в'ато*, *моркв'аний* → *морк'в'аний*. У подальшому під його впливом зберіг свою м'яку вимову і губний приголосний.

3. Ствердіння *r*

Щодо ствердіння звука *r* у мові української мови не становлять єдиного цілого. Найпосплідовніше *r* ствердів у них перед приголосним: *гіркий*, *черв'як*, *верба*, *серп*, *верх*, *черпати*, *черкати*, *червоний*. Поширена також тверда вимова *r* в кінці слова: *косар*, *писар*, *бондар*, *тепер*.

Процес ствердіння *r* у кінці слова і складу перед колишнім *ь*, викликаний занепадом редукованого, розпочався ще в діалектах давньоукраїнської мови, а завершився пізніше: *косарь* → *косар'* → *косар*, *горький* → *гор'кий* → *гіркий*. Пам'ятки старокнижної української мови наслідки його засвідчують досить часто: *мунастырь* (Грам. 1378 р.), *писарь* (Грам. 1430 р.), *золотарь* (Опис Брацл. з. 1545 р.), *теперь*, *чоботарь*, *шинкарь*, *бондарь*, *комарь*, *господарь*, *пушкарь*, *писарь*, *золотарь* (Опис Київськ. з. 1552 р.), *писар*, *золотар* (Крех. Ап. 1560 р.), *горко*, *теперь* (Єв. Нер. 1581 р.), *господарь*, *царь*, *писарь* (Лекс. Бер. 1627 р.).

Однак у південно-східному наріччі тверда вимова *r* перед колишнім *ь* засвоїлась лише в складі, що стоїть в середині слова або ж на кінці невідмінюваних слів: *гіркий*, *тепер*. В абсолютному ж кінці відмінюваних слів за аналогією до їх інших форм пом'якшений *r* зберігся: *звір'*, *бондар'*, *писар'*, *повір'* (за аналогією до *звір'а*, *бондар'а*, *писар'а*, *повір'у*). Багатьом говорах цього наріччя властивий також пом'якшений *r* перед колишнім редукованим *i*, що викликало асиміляцію з ним звука *й*: *матерю* (= *матерью*) → *матір'р'у*, *подворик* (= *подворье*) → *подвір'р'а*, *перик* (= *перье*) → *пір'р'а*. (Порівн., наприклад, *матіррю* у Г. Барвінок. Оповідання з народних уст, 1902 р., с. 51).

Ствердіння *r* у позиції перед губними й задньоязичними відбувалося під впливом твердої вимови його перед зубними: *вьр'ба* → *вер'ба* → *верба*, *вьр'хъ* → *вер'х* → *верх* (під впливом *твердий*, *грузний* і под.). Цей процес завершився тоді, коли після шиплячих перед твердими приголосними зміна *e* на *o* вже відбулася, бо перед *r* в даній позиції такої зміни немає (*черпати*, *черкати*, *червоний*).

У південно-західних і північних говорах української мови звук *r* ствердів також перед голосними *a*, *o*, *y*: *расно*, *господара*, *господару*, *писара*,

писару, трох. Це явище розпочалося ще в окремих південних і західних говорах давньоукраїнської мови, бо його наслідки в позиції перед *a* і у зрідка засвідчуються письмовими пам'ятками ще XI–XII століть: *цароу, кумира* (36. Св. 1073 р.), *твору* (Добр. Єв. 1164 р.) і інші.

У пам'ятках старої української мови твердий *p* з давньоукраїнського пом'якшеного трапляється дуже часто: *расширають* (Луцьк, Єв. XIV ст.), *господара* (Черк. грам. 1503 р.), *урядныки, господару* (Опис. Брацл. з. 1545 р.), *мору, Лазару, настыра, розширают* (Єв. Нер. 1581 р.), *трохъ* (Луцьк, кн. 1582 р.), *чотырохъ* (Пересторога, поч. XVII ст.), *говору, смотру* (Лекс. Бер. 1627 р.), *господара, господару, цару* (Лист Б. Хм. I. VII 1650 р.), *горую* (Ів. Некраш. XVIII ст.).

10.2.11. Пом'якшення приголосних

Крім ствердіння, українська мова знає і пом'якшення приголосних.

1. У давньоукраїнській мові перед *o* приголосні вимовлялися твердо. Зміна в українській мові етимологічного *o* в *i*, тобто в голосний переднього ряду, викликала пом'якшення приголосних, які стояли перед ним: *столь* → *ст'іл*, *ночь* → *н'іч*. Проте цей процес не охопив усі говори української мови. Він завершився в переважній більшості говорів південно-східного наріччя, а також у деяких південно-західних (південних подільських та наддністрянських, окремих буковинських і покутських). Частина ж південно-східних, зокрема у північній смузі їх та окремі слобожанські, і більшість південно-західних говорів ще зберігають тверду (іноді напівпом'якшену) вимову зубних перед *i* з *o*: *стіл* із *столь*. Однак пом'якшення зубних приголосних перед *i* з *o* внаслідок поступового пристосування артикуляції їх у позиції перед голосним переднього ряду й високого піднесення все більше поширюється.

Письмові пам'ятки тверду вимову зубних перед *i* з *o* засвідчують написанням букви *ы*: *тылько* (Пересторога, поч. XVII ст.), *тылко* (Полт. акт. XVII ст., Радивил. Огородок, 1676 р.).

З 70-х років XIX століття в Західній Україні поширилось уживання букви *ї* для позначення м'якої вимови приголосних перед *i* з *ѣ* або *e* та букви *і* для позначення твердої вимови їх перед *i* з *o*: *тінь, ніс* (з *несь*), *сільський*, але *стіл, ніс* (з *носъ*), *сіль*.

Українська літературна мова поступово засвоїла пом'якшену вимову приголосних перед *i* незалежно від його походження, і в сучасній українській орфографії будь-який голосний *i* після всіх приголосних передається буквою *і*. Орфографія тепер також впливає на поширення пом'якшеної вимови зубних перед *i* в тих говорах, у яких вони досі вимовлялися твердо.

Аналогічно відбувався процес пом'якшення приголосних і в прикметникових основах перед -і з -ьгъ: *молодыгъ* → *молод'і* (орфогр. *молоді*).

2. Звук *с* у суфіксі *ск* у давньоукраїнській мові був твердим. Цю якість він зберігає у російській та білоруській мовах: рос. *киевский*, блр. *кіевскі*. Перед суфіксом *ск* у давньоукраїнській мові завжди був редукований ь, який пом'якшував попередній приголосний. Унаслідок прогресивної асиміляції звук *с* у суфіксі *ск* в українській мові пом'якшився: *людьськыи* → *люд'ськыи* → *люд'с'кий* (орфогр. *людський*), *сельськыи* → *сел.'ськыи* → *сіл'с'кий* (орфогр. *сільський*).

10.2.12. Історія шиплячих і ц

Усі шиплячі й *ц* у давньоукраїнській мові були пом'якшеними: *нашь*, *ножь*, *чюдо*, *отьць*. Пом'якшену вимову приголосний *ц* в українській мові зберіг: *отець*, *кінець*, *кінця*, *місяць*, *місяця*. Лише в гуцульських та деяких інших говорах південно-західного наріччя *ц* ствердів: *борец*, *отец*, *палец*, *отца*, *горобца*. Порівн. *перемец*, *побоєц*, *в'їнец*, але *сонце*, *пшенице*, *кирницю* (Рус. Дн., 1837 р.). Шиплячі приголосні *ж*, *ш*, *ч* в українській мові свою давню якість втратили і тепер вимовляються твердо. Ствердіння їх зв'язане з іншими фонетичними явищами, а саме:

- а) з утратою після них ь: *нашь* → *наш*, *ножь* → *ніж*, *ночь* → *ніч*, *ножьска* → *ніжка*;
- б) зі зміною *е* на *о*: *ч'его* → *чого*, *ж'елудь* → *жолудь*;
- в) з утратою звуком *е* властивості пом'якшувати приголосні, що стоять перед ним: *ш'ест'і* → *шести*;
- г) із збігом вимови голосних *і*, *ы* в одному звукові *и*: *ч'істо*, *ш'ірокий*, *ж'іто* (орфогр. *чисто*, *широкий*, *жито*) → *чисто*, *широкий*, *жито*.

У письмових пам'ятках старої української мови ствердіння шиплячих передається буквами ь та ы після *ж*, *ч*, *ш*: *оуслышьть*, *чынити* (Грам. 1454 р.), *мужыковъ*, *жытомъ*, *чьи*, *пуцы* (Стат. Льв. бр. 1586 р.), *ночь*, *не плачь* (Єв. Нег. 1581 р.), *мужыкамъ*, *хотящих* (Кл. Зин. кін. XVII — поч. XVIII ст.), *знаешъ*, *брехнешъ*, *попросишь* (Ів. Некраш. XVIII ст.).

У позиції перед колишнім редукованим *і* шиплячі ще зберігали пом'якшену вимову в той час, коли й асимілювався м'якими приголосними: *ночию* (= *ночь-йу*) → *нѡч'йу* → *ніч'ч'у*. Якби вони у цій позиції вже стверділи, звук *й* не міг би з ними асимілюватись. Свою м'якість подовжені шиплячі внаслідок асиміляції ними *й* не втратили і в сучасній українській мові: *клочья*, *піддашшя*, *Запоріжжя*, *піччю*.

Пом'якшена вимова шиплячих зберігається перед голосним *і*, що виник з *е* в нових закритих складах: *шість*, *жінка*. Для збереження пом'якшеної ви-

мови може мати значення й аналогія, як, наприклад, в іменниках типу *ключі, ножі, груші* або в прикметниках *гарячі, свіжі* і под. (порівн. *стілці, яблуні, нові, добрі*).

М'які шиплячі властиві деяким південно-західним говорам, наприклад гуцульським. Порівн. *душя* (М. Черемшина, Карби), *чужя* (Дід, його ж). У слові *лош'а*, а також *леж'ат', біж'ат'* і подібних зберігають пом'якшену вимову шиплячих і деякі говори південно-східного наріччя.

10.2.13. Історія губних фрикативних

До губних фрикативних належать два приголосні — *в* і *ф*. Приголосний *в* у давньоукраїнській мові був дзвінким губно-зубним, а перед *ь, ь* — губно-губним. Така властивість його артикуляції успадкована й українською мовою, але губно-зубна вимова збереглася тільки перед голосним *і*: *вівця, віл, вітер*. Перед іншими голосними та перед приголосними звук *в* почав вимовлятися як губно-губний, тобто білабіальний приголосний (у фонетичній транскрипції його звичайно позначають буквою **ʋ**): *ваша, вогонь, вус, вечір* (фонет. *waʃa, wogonʲ, wus, weʃir*).

У кінці слова та перед приголосним білабіальний звук *в*, після якого занепав редукований *ь* або *ь*, почав поступово наблизитися до нескладотворчого *у* (*ў*): *гнѣвъ* → *гніў*, *крѣвь* → *кроу*, *лавѣка* → *лаўка*, *привѣда* → *праўда*. На початку слова білабіальний звук *в* при цих умовах унаслідок посилення звучності також змінився в *ў*, а далі міг переходити і в складотворчий голосний *у*: *въсѣхъ* → *всѣхъ* → *ўсіхъ* → *усіхъ*, *въчера* → *вчєра* → *ўчєра* → *учєра*.

Зміна *в* на *у* нескладотворчий (*ў*), а далі й на складотворчий (*у*) розпочалася ще в давньоукраїнській мові, хоч повного свого розвитку й завершення набула вже тоді, коли формувались сучасні східнослов'янські мови. Саме тому наслідки цієї зміни мають у них і свої особливості. В українській та білоруській мовах така зміна властива всім говорам.

Письмові пам'ятки зміну *в* на *ў* та на *у* фіксують написанням букви *у* на місці етимологічного *в*. Зрідка такі написання траплялися ще в XI–XIII ст.: *пауль* (із *павль*), *прауда*, *оуселеноуж*. (Зб. Св. 1073 р.), *оуселєнаю* (Сл. Гр. XI ст.), *доулькитъ* (Добр. єв. 1164 р.), *уздумаль* (Смол. грам. 1229 р.), *уторникъ* (Новгор. кормча 1282 р.), *оу часъ, оуспряємъ* (Вол. сп. повчань Єфрема Сіріна, XIII ст.), *улєсти у корабль* (Гал. Єв. 1266–1301 pp.), *оупрашашиє* зам. *въпрашииє* (Город. Єв. XII–XIII ст.).

Значно поширеніше це явище в старокнижній українській мові: *оусѣхъ* (Луцьк, Єв. XIV ст.), *оузати* (Грам. 1352 р.), *оузаль* (Грам. 3.1 1421 р.), *оусѣмъ* (Грам. 7.III 1421 р.), *оуписаную, оу волости* (Грам. 31. VIИ 1424 р.),

упадаєть (Граам. 12. VI 1459 р.), *увойде, узяла, усе, у главѣ* (Крех. Ап. 1560р.), *у своєм дворѣ, у моєм листѣ* (Пересторога, поч. XVII ст.), *у каждом годѣ* (Урбар, 1771–1774 рр.) і інші.

Приголосний *ф* — звук губно-зубний, глухий. В українській мові він ніколи не утворюється із дзвінкого *в*, а вживається лише в словах іншомовного походження: *фабрика, факт, форма, Федір*. Живій мові східних слов'ян звук *ф* довго не був властивий, і тому його дуже часто замінювали іншими звуками, близькими артикуляційно: *х, хв, п, т, в*. Деякі слова з цими приголосними й засвоїлись сучасними східнослов'янськими мовами. Наприклад, грецьке слово *φόρος* (полотно) ще в давньоукраїнській мові узвичайлось з початковим звуком *п*: *парус*. У загальний словниковий фонд української мови ввійшли власні іменники: *Хома, Пилип, Степан, Остап, Йосип, Текля* (і *Векла*), *Митній* і подібні, в яких іншомовний *ф* замінився іншим приголосним.

Письмові пам'ятки української мови з найдавніших часів засвідчують заміну *ф* іншим звуком: *Степанъ* (Граам. 1370 р.), *Прокопъ* (Граам. 1375 р.), *Осипъ, Степанъ* (Граам. 1392 р.), *Прокопъ* (Граам. 7. III 1421 р.), *Пилипъ, Прокопъ, Онопрей, Нечипоръ, Трохимъ*, *Хома* (Опис Київ. з. 1552 р.) і інші. Паралельно вживалися й написання з буквами *ф, Ф*: *Федоръ, Остафія* (Граам. 1413 р.), *Федоръ* (Граам. 7. III 1421 р.), *орфографія* (Граам. М. Смотрицького 1619р.).

10.2.14. Чергування *у — в, і — й*

Українській мові властива не тільки зміна в певних позиціях приголосного *в* на *у* та на *у*, а й перехід початкового *у* в *у*, що наближається своєю артикуляцією до білабіального приголосного *в*. Цей перехід можливий лише в ненаголошеній позиції, в якій голосний *у* звужується, послаблюється й редукується. Письмові пам'ятки його засвідчують написанням букви *в* на місці *у*. Воно відоме й давньоюрській мові, хоч і трапляється в ній не дуже часто: *въгодити* (Зб Св. 1073 р.), *благовъгодьны* (Сл. Гр. XI ст.), *вдобъ* (Псалт. 1296 р.), *въмрете* (Гал. єв. 1266–1301 рр.), *вгодьнии* (Жит. Сав. XIII ст.), *въгодык* (Город, єв. XII–XIII ст.). Найхарактернішим воно є для пам'яток української мови: *вчинила* (Граам. 1378 р.), *всльшитъ* (Граам. 1415 р.), *вказовати* (Граам. 1422 р.), *вживаєт, вже, вроду, вчинивши* (Єв. Нер. 1581 р.) і інші.

Унаслідок того, що приголосний *в* на початку слова міг змінюватися в *у*, а ненаголошений голосний *у* в тій же позиції редукувався в *у*, в українській мові виникло чергування звуків *в — у* (точніше *в — у*), яке засвідчується пам'ятками з найдавніших часів: *оукажеть і вкажеть* (Граам. 24. VIII 1401 р.), *урочища* (Граам. 12. VI 1459 р.) і *врочищъ* (Граам. 1413 р.), *у вкү* і *в вкү* (Єв. Нер.

1581 р.), *учынившы і невчиньвши* (Литов. стат. 1598 р.), *учинилъ і вчинилъ* (Пересторога, поч. XVII ст.), *урядъ і врядъ* (Літ. Сам.), *убыли і вбила, утѣкъ і втѣкъ* (Полт. акт. XVII ст.) і інші.

Ненаголошений *i* перед приголосним в українській мові також звужувався, послаблювався й редукувався, змінюючись на *i* нескладотворчий (*i*), який за артикуляцією дуже близький до звука *й*. Унаслідок цього процесу виникло чергування ненаголошеного *i* з *й* (точніше з *i*): *иду* — *йду*, *він i* *вона* — *вона й він*.

Починаючи з кінця XIV ст., у пам'ятках звук *i* позначають спеціальними значками над буквою *и* (*й*, *и*): *не ймасть, во йма* (Грам. 1399 р.), *перейти, поимати, во имю* (Єв. Нер. 1581 р.). Пізніше нескладотворчий *i* передають буквою *й*: *на ймя* (Опис Київськ. з. 1552 р.), *не ймимъ* (Інтерл. Довгал. перш, пол. XVIII ст.).

10.2.15. Протетичні приголосні

Приставні (інакше *протетичні*) приголосні слов'янським мовам відомі ще з праслов'янської доби. Вони утворювались для уникнення зйяння або перед голосними на початку слова, коли попереднє слово закінчувалося також на голосний звук, або між голосними в середині слова. У функції приставних виступали *й*, губно-губний *в* та фрикативний *г*. Українська мова в окремих словах зберегла давні протетичні приголосні, які успадковані нею з давньоукраїнської мови і виникли ще в спільнослов'янську добу, наприклад *й*: *яблуко*, *я*, фонет. *йяблуко*, *йа*. Але є в ній також і нові протетичні звуки, які виникали в давньоукраїнських діалектах або й пізніше.

Перед початковим *у* в українській мові найчастіше розвивався білабіальний приголосний *в*, який наближався своєю вимовою до голосного *у* (*вухо*, *вулиця*, *вужький*, *вус*, *вугіль*, *вуж*), а перед *о* та *а* — звук *г* (*горіх*, *гострий*, *гарба*, *Ганна*, *але вогонь*).

Перед початковим *i*, що розвинувся з *о* в новому закритому складі, поширений приголосний *в*: *він* (з *онъ*), *вітчизна* (з *отьчизна*), *вівса* (з *овьса*), *вівця* (з *овьця*). У цій позиції протетичний *в* виник тоді, коли голосний *о*, розвиваючись у напрямі до *i*, переживав стадію дифтонгів з першим компонентом *у* (→ *він*). У займенниках *вона*, *воно*, *вони* приставний *в* перед *о* виник за аналогією до *він*.

Приставний *в* зрідка засвідчують давньоукраїнські письмові пам'ятки: *вогньнь*, *вовьца* (Гал. Єв. 1266 р.), *вовца* (Гал. Єв. 1283 р.), *вовца*, *волтарь*, *воотца* (Полікарп. Єв. 1307 р.), *вустѣкъ* (Лавр. літ.).

У пам'ятках української мови протетичні приголосні трапляються вже досить часто: *вовца* (Луцьк. Єв. XIV ст.), *вовса*, *вовсѣ* (Грам, між 1386–1418 рр.),

вутрис (Граам. 19.IX 1404 р.), *вокно* (Граам. 1413 р.), *ватамань* (Граам. 1435 р.), *вуста*, *вуши*, *вулицяхъ* (Крех. Ап. 1560 р.), *вона* (Борисп. акт. XVII ст.).

В українській мові протетичні приголосні *в* і *г* у ряді слів стали літературною нормою (*вулиця*, *горіх* і інші). Але в діалектах існує багато відмінностей в їх розвитку. Наприклад, у ряді південно-західних говорів переважає протетичний звук *г*, уживаючись і в тих словах, у яких літературна мова та південно-східне наріччя його не знають: *гобід*, *говес*, *горати*, *Гамерика*, *Гандрій*, *Гумань*, *гулиця*, *гікра*, порівн. також *вірли* (Рус. Дн. 1837 р.) при південно-східному й літературному *орли*.

У деяких говорах, головним чином північного наріччя, у функції протетичного приголосного виступає *й*: *йулиця*, *йіскра*, *йіволга*, *йоврам*. Засвідчують таку вимову й деякі пам'ятки старої української літератури: *юлицю* (Ів. Некраш. XVIII ст.). Є говори (наприклад, лемківський), яким нові протетичні приголосні майже не відомі.

Після розгляду найважливіших звукових змін в історії української мови можна зробити деякі загальні висновки:

1. Сформувавшись на основі, спільній для всіх східнослов'янських мов, українська мова характеризується великою єдністю звукового складу і його закономірного розвитку з мовами російською та білоруською.

2. Українська мова успадкувала з давньоукраїнської наслідки багатьох звукових змін, які відбувалися ще в спільнослов'янській мові-основі: як, наприклад, наслідки першого перехідного пом'якшення задньозаговірних приголосних *г*, *к*, *х*, пом'якшення приголосних у сполученні з *й*, наслідки дисимілятивної зміни звукосполучень *дт* і *тт* у *ст*, якісного і часокількісного чергування голосних тощо. Наслідки спільнослов'янських звукових змін, за незначними винятками, викликаними пізнішими фонетичними процесами, є спільними тільки для сучасних східнослов'янських, а й для всіх інших слов'янських мов.

3. У фонетичній системі української мови закономірно відображені звукові процеси, які відбулися в східнослов'янських племінних діалектах та пізніше в давньоукраїнській мові:

- зміна звукосполучень *гв* і *кв* перед **ѣ**,
- спрощення сполучень приголосних *дл* і *тл*,
- виникнення повноголосся, деназалізація носових голосних *о* та *е*,
- зміна *йе* в *о* на початку слова,
- занепад слабких редукованих голосних *ъ* і *ь* та вокалізація сильних,
- виникнення вставних *о* й *е* після приголосних перед сонорними, якщо після останніх занепадав редукований, та інші.

4. До специфічних фонетичних рис, властивих українській мові, які виникли в процесі її формування на основі територіальних діалектів давньоукраїнської мови, належать:

- зміна етимологічних *o* та *e* на *i* в історично нових закритих складах (*ніч*, *річ*),
- голосний *i* з давньоукраїнського **k* (*ліс*),
- збіг давньоукраїнських звуків *ы* та *i* в одному голосному *и*,
- ствердіння приголосних перед голосним *e* та інші.

5. Унаслідок історичного розвитку відбулися великі якісні і кількісні зміни в фонематичній системі української мови в порівнянні її з давньоукраїнською.

Якщо до X століття в давньоукраїнській мові існувало 11 голосних фонем, то після деназалізації *o*, *e* й переходу їх у голосні *у* та *а* залишилося лише 9 голосних фонем, Запад давньоукраїнських редукованих *ъ* і *ь* зумовив зменшення кількості голосних фонем до 7, а після зміни дифтонга **k* на *i* в українській мові залишилося всього 6 голосних фонем.

Злиття давньоукраїнських *i* та *ы* в одному українському звукові *и* теж зумовлювало втрату однієї фонемі в системі українського вокалізму, але зміна довгих етимологічних *o* й *e* та дифтонга *i* на компенсувала цю втрату. Таким чином, в українській мові утворилася *шестифонемна система голосних* (див. таблицю).

10.3. Сучасні голосні фонemi та їх звукові варіанти

№п/п	Назва фонemi	Головний вияв	Варіанти		
			факультативні	позиційні	Комбіна-торні
1	i	[i] [‘жінка]	[и ⁱ] [‘и ⁱ нод’і] [‘даўн’и ⁱ]		
2	и	[и] [‘сила] [‘сити]		[и ^e] [e ^и] [пи ^e ‘саў] [те ^и х ‘ен’ко]	
3	e	[e] [клен] [бе‘реза]		[e ^и] [и ^e] [e ⁱ] [и ⁱ] [ме ^и ‘не] [‘зайе‘ц’] [ви ^e ‘зи] [‘зайи‘ц’]	
4	a	[a] [‘хата] [ро‘са]		[a [·]] [·a] [·a [·]] [жа·л’] [ко‘н’·a] [j·a·j ‘це]	
5	o	[o] [се ^и ‘лю]		[o [·]] [o [·]] [·o] [·o·] [зо [·] ‘зул’а] [со [·] ‘б’і] [с’·o ‘годні] [‘до·л’а] [‘j·o·jkaje ^и]	
6	y	[y] [тут] [‘муха]		[y [·]] [y [·]] [·y [·]] [y [·] ‘с’і] [с’·y ‘ди] [т’·y [·] ‘т’ун]	

У системі консонантизму стали чіткіше протиставлятися тверді й м’які фонemi. У зв’язку з диспалаталізацією губних звуків зменшилася кількість губних фонем, оскільки давні пом’якшені *б, п, в, м* як самостійні фонemi перестали існувати в українській мові; пом’якшена ж вимова губних перед *і*, зумовлена пристосуванням артикуляції приголосного до наступного голосного (порівн. *голуб’і* — *голуби*), не набула функціонального значення, отже, не стала творити з них самостійних фонетичних одиниць, а збереглася лише

як звуковий варіант фонем *б, п, в, м* твердих. Ствердіння *р'* на кінці й збереження пом'якшеної вимови його на початку складу (*косар* — *косар'а*) обмежило в українській мові позиційне вживання фонем *р'*. Асиміляція звука *й* попередніми м'якими приголосними зумовила появу в українській мові подовжених м'яких фонем $\bar{л}', \bar{н}', \bar{м}', \bar{д}', \bar{д}', \bar{з}', \bar{ч}', \bar{ш}', \bar{ж}'$ та ін.

6. Звукова система сучасної української мови, що історично утворилася внаслідок діяння внутрішніх законів розвитку мови, є продуктом не однієї, а багатьох епох.

7. Фонетична система, яка у своїх визначальних рисах склалася ще в період формування мови української народності, далі не зазнавала істотних змін. Перехід від мови української народності до національної української мови в основному характеризувався не виникненням нових звукових явищ, а, головним чином, поширенням уже існуючих у ній на всю її мовну територію, поступовим витісненням її вузькомісцевих фонетичних рис.

10.4. Сучасні приголосні фонем та їх звукові вияви

№ п/п	ФОНЕ-МА	ГОЛОВНИЙ ВИЯВ	ВАРІАНТИ			
			факультативні	позиційні	комбіна-торні	додаткові
1	[б]	[б] [‘барва]			[б’] [‘б’ілі]	
2	[п]	[п] [п’рац’а]			[п’] [‘п’іс’на]	
3	[в]	[w], [v] [wa’ra], [‘wecce’ло]	[v] [va’ra], [‘wecce’ло]	[y̞] [стаў] [y̞’лада] [в] [ба’гацтв]	[w’] [‘w’іра] [v’] [‘v’іра]	
4	[ф]	[ф] [торф] [‘ферма]			[ф’] [‘ф’ізи’ка]	
5	[м]	[м] [сам] [зе’м’ла]		[м] [ритм]	[м’] [‘m’іра]	
6	[д]	[д] [сад] [‘добре’] [з’в’ідти’]		[ɛ] [п’і’ɛ’емні]	[ɛ’], [ɛ] [д’ва ɛ’ат’] [п’і’ɛ’ши ʊ’ка]	

7	т	[т] [так]				[т'] [п'іт'н'іти°] [ц] [ба'гацтво] [з] [о'зеркало] <i>от дзеркало</i> [ц] ['т'іц':і] <i>тітці</i> [з] [бра'з'ат'а] <i>брат зятя</i>
8	з	[з] [ко'зак] [зе'м'л'а]				[ш] [ш'чисти°ти°] [з'] [j'із'д'ат'] [с'] [с'ці'дити°], [ж] [рож'чисти°ти°]
9	с	[с] [со'ва] [ро'са]				[с'] [на'м'іс'ц'і], [ш] [при'н'іш:и°]
10	з	[з] [°зеркало]				
11	ц	[ц] [па'лац]				
12	л	[л] [°лапа]	[л] альвеол. західноукр. [°лапа]	[л] [смысл] (безголосий варіант)	[л] [клен] (<i>середній л</i>)	[л'] [°гал'ці]
13	н	[н] [не'су] [°назва]			[н] [°к'інч'к]	[н] [укра'їн'с'кі]
14	з'	[з'] [з'ят'] [°зуатиє]	[°з'ірка]			[ж] [ск'ріж:и°вут']
15	с'	[с'] [°с'іно] [°с'аду]	[с'] [°с'іно]			[з'] [п'роз'ба]
16	з'	[з'] [з'об] [гу'з'і'й]				
17	ц'	[ц'] [ц'о'го] [х'лопц'а]				
18	ж	[ж] [н'іж]			[ж'] [°ж'інка]	[ж':] [роздо'р'і ж':а] [з'] [у к'низц'і] [ж'] [по'волж'а]
19	ш	[ш] [°шапка] [°пошта]			[ш'] [ш'іст'] [ш':] [ш':] [°розк'іш':у] [°розк'іш':у]	[с'] [б'јес':а] <i>б'єшя</i>
20	з <i>дж</i>	[з] [си'зу] <i>сиджу</i> [зм'іл'] <i>джміль</i>			[ж'] [б'ж'іл'ка]	

21	ч	[ч] [час]	չ		[ч'] [ч'іп] [ч':] [ч':] ['пом'і ч':у] ['жовч'у] [չ], [ц'] [л'і ґ'ба] [у со'роц':і]	
22	р	[р] ['рада] [ва'ритиє]		[р] [те''атр] [р^] [те''атр^]	[р'] [пір'ја] [бур''жан]	
23	р'	[р'] [р'ад]	[р'] [р'ад] [р'і'ка]			
24	д'	[д'] [д'ід] ['д'огот'] ['д'акују]	[д'] [д'ід] ['горд'і]			[з'] [по'ра ґ' а] <i>порадься</i> [з~] [по'ра ґ' е~] <i>порадь же</i>
25	т'	[т'] [т'і'катиє]	[т'] [т'і'катиє]			[ц'] [в'із'міц'с'а] [д'] [бород'ба]
26	л'	[л'] [л'іто] ['сил'ниє]	[°л] [°літо]	[°л'іто] ['мисл']		
27	н'	[н'] [н'і'ми ї] [ган''ба]	[н'] [н'іч] [ні'ми ї]			
28	й	[й] ['яма] або['яма]				
29	к	[к] [ру'ка] [руш'ник]			[к'] [к'ін]	[г] [вог'зал]
30	г	[г] ['ганок]				
31	х	[х] [х'мара]			[х'] [глу'х'і]	[г] ['цигд'ітеї] <i>цих дітей</i>
32	г'	[г'] ['гам'ір]		[г] [борг]	[г'] [г'іс'т']	[х] ['вохко]

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Арх. Єв. 1092 р.— Архангельське Євангеліє 1092 р.
АЮЗР — Архив юго-западной Руси.
блг.— болгарська мова.
блр.— білоруська мова.
Борисп, акт. XVII ст.— Актіві книги Бориспільського міського уряду XVII ст.
Бук. кв. 1388 р.— Буковинська квитанція 1388 р.
Виголекс. зб.— Виголексинський збірник XII ст.
відм.— відмінок.
Вірш. Сак. 1622 р.— Вірші Саковича 1622 р.
Вкл. Варл. після 1192 р.— Вкладка Варлаама Хустинському монастиреві після 1192 р.
в.-луж.— верхньолужицька мова.
Гал.-Вол. Єв. 1307 р.— Галицько-Волинське Євангеліє 1307 р.
Гал.-Вол. літ.— Галицько-Волинський літопис.
Гал. Єв. 1144 р.— Галицьке Євангеліє 1144 р.
Гаят.— І. Гаятовський.
гот.— готська мова.
Грам.— грамота.
Город Єв.— Городиське Євангеліє XII — XIII ст.
грецьк.— грецька мова.
Густ. літ. XVII ст.— Густинський літопис XVII ст.
дав.— давальний відмінок.
дв.— двоїна.
Добр. Єв. 1164 р.— Добрилове Євангеліє 1164 р.
давньоінд.— давньоіндійська мова.
Єв. Нег. 1581 р.— Євангеліє Негалевського 1581 р.
Євс. Єв. 1283 р.— Євсевієве Євангеліє 1283 р.
Жит. Ниф. 1219 р.— Житіє Нифонта 1219 р.
Жит. Сав. XIII ст.— Житіє Сави Освященного XIII ст.
Дзюб. 1728—1730 рр.— Гадяцька віршована збірка Зах. Дзюбаревича 1728—1730 рр.
Зб. Св. 1073 р.— Збірник Святослава 1073 р.
Зб. Св. 1076 р.— Збірник Святослава 1076 р.
знах.— знахідний відмінок.
Зограф Єв.— Зографське Євангеліє.
Ів. Верх.— Іван Верхратський.
Верхратський, Знадоби — І. Верхратський. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. «Записки наук, товариства ім. Шевченка», XXIX.
Верхратський. Лемки.— І. Верхратський. Про говір галицьких лемків, 1902 р.
Ів. Виш.— Іван Вишенський (Сочинения, М.—Л., вид. АН СРСР, 1955).
Інтерл. Довгал. перш. пол. XVIII ст.— Великодні інтерлюдії М. Довгалевського (перша половина XVIII ст.).
Інтерм. до др. Гават. 1619 р.— Інтермедії до драм Якуба Гаватовича, 1619
Іпат. літ.— Іпатіївський список літопису XV ст.
Каз. про Бор. і Гл, XII ст.— Казання про Бориса і Гліба XII ст. Київськ. літ. XVII ст.— Київський літопис XVII ст.

Кл. Зин. кін. XVII — поч. XVIII ст.— Вірші Климентія Зиновієва сина кінця XVII — початку XVIII ст.
Копист.— І. Копистенський
Крех. Ап. 1560 р.— Крехівський Апостол 1560 р.
Лавр. літ.— Лаврентіївський список літопису 1377 р.
лат.— латинська мова
латиськ.— латиська мова
Лекс. Бер.— «Лексикон славеноросский» П. Беринди, 1627 р.
Лекс. Зиз.— «Лексис» Лаврентія Зизанія, 1596 р.
Лист Б. Хм.— Лист Богдана Хмельницького
лит.— литовська мова
Лит. стат.— Литовський статут
Літ. Вел.— Літопис С. Величка 1720 р.
Літ. Граб.— Літопис Г. Грабянки 1710 р.
Літ. Сам.— Літопис Самовидця, кінець XVII — початок XVIII ст.
Луцьк, Єв. XIV ст.— Луцьке Євангеліє XIV ст.
Льв. літ. XVII ст.— Львівський літопис XVII ст.
Мар. Єв.— Марійнське Євангеліє.
Межиг. літ.— Межигірський літопис XVII ст.
Милят. Єв. 1215 р.— Милятино Євангеліє 1215 р.
місц.— місцевий відмінок
множ.— множина
Мол. Данила — Моління Данила Заточника
Мст. грам. бл. 1130 р.— Мстиславова грамота близько 1130 р.
Мст. Єв. бл. 1117 р.— Мстиславове Євангеліє близько 1117 р.
наз.— називний відмінок
Напис 1151 р.— Напис на чарі Чернігівського князя Володимира Давидовича 1151 р.
Некраш. XVIII ст.— Іван Некрашевич, Твори, вид. 1929 р.
н.-луж.— нижньолужицька мова
Новгор. бер. грам.— Новгородські берестяні грамоти.
Новгор. літ. XIII — XIV сіп.— Новгородський літопис XIII — XIV ст.
Нягів. Єв. XVI»— XVII ст.— Нягівське Євангеліє XVI — XVII ст.
одн.— одина.
Опис Брацл. з. 1545 р.— Опис Брацлавського замку 1545 р.
Опис Київськ. з.— Опис Київського замку 1552 р.
Опис Луцьк, з. 1552 р.— Опис Луцького замку 1552 р.
Опис Черк. з.— Опис Черкаського замку 1552 р.
оруд.— орудний відмінок
Остр. Єв.— Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр.
пам.— пам'ятка
Панд. Ант. XI ст.— Пандекти Антіоха XI ст.
Пересопн. Єв.— Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр.
Пирят. кн. XVII ст.— Пирятинські актові книги XVII ст.
Повч. Мон.— Повчання Володимира Мономаха, XII ст.
Полікарп. Єв. 1307 р.— Полікарпове Євангеліє 1307 р.
полаб.— полабська мова
Полт. акт. XVII ст.— Актові книги Полтавського міського уряду XVII ст. польськ.— польська мова

порівн.— порівняйте
Правобереж. літ. XVII ст.— Правобережний літопис XVII ст.
прасл. — праслов'янська мова
прус.— пруська мова
Пут. Єв. XIV ст.— Путнянське Євангеліє XIV ст. Р — рід.
рос.— російська мова
Рус. Дн.— Русалка Дністровая, 1837 р.
Руськ. пр.— «Руська правда» за списком 1282 р.
слв.— словацька мова
слвн.— словінська мова
Сл. Гр. XI ст.— Слово Григорія Богослова XI ст.
Сл. Дан. Зат.— Слово Данила Заточника, пам'ятка XII — XIII ст.
Слово — Слово о полку Ігоревім
Смол. грам. 1229 р.— Договірна грамота Смоленського князя Мстислава Давидовича з
Ригою і Готським берегом, 1229 р.
срб.— сербська мова
Стародуб. акт. XVII ст.— Актіві книги Стародубського міського уряду
XVII ст. старосл.— старослов'янська мова
Стат. Льв. брат. 1586 р.— Статут Львівського братства 1586 р.
Супр. рук.— Супрасльський рукопис
Тип. Єв. XII ст.— Типографське Євангеліє XII ст.
Тмутор. нап. 1068 р.— Напис на Тмутороканському камені 1068 р.
укр.— українська мова
Унів. Б. Хм.— Універсал Богдана Хмельницького 1652 р.
Усп. вб. XII ст.— Успенський збірник XII ст.
Уч. Єв.— Учительное Євангеліє
Хмельницьк. літ. XVII ст.— Хмельницький літопис XVII ст.
Холм. Єв. XIII ст.— Холмське Євангеліє XIII ст.
Черн. літ. XVII ст.— Чернігівський літопис XVII ст.
чеськ.— чеська мова
Юр. Єв. бл. 1120 р.— Юр'ївське Євангеліє близько 1120 р.

СЛОВНИЧОК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ / RJEČNIK OSNOVNIH POJMOVA

АСИМІЛЯЦІЯ / ASIMILACIJA – termin u fonetici koji se odnosi na utjecaj jednog glasovnog segmenta na artikulaciju drugog, tako da ti glasovi postaju sličniji ili istovjetni. Proučavanje asimilacije (i njezine suprotnosti, disimilacije) predstavlja važan dio historijske lingvistike. Asimilacija nastaje među zvukovima iste vrste (samoglasnici sa samoglasnicima, suglasnici sa suglasnicima). Može biti potpuna ili djelomična. Prema smjeru utjecaja može biti progresivna i regresivna. Utjecati jedni na druge mogu susjedni zvukovi (kontaktna asimilacija), ali i udaljeniji zvukovi (diskontaktna). Razlikuje se nekoliko vrsta asimilacija. Ona može biti prema načinu i mjestu tvorbe, palatalnosti, zvučnosti (kod suglasnika), prema redu, visini, labijalnosti (kod samoglasnika).

АСТЕРИСК / ASTERISK (grč. ἀστέρισκος) – znak zvjezdice koji se u filološkim tekstovima stavlja ispred hipotetskih, rekonstruiranih ili mogućih oblika, onih koji nisu zabilježeni u tekstovima, a za koje se pretpostavlja da su mogući na osnovi poznatih podataka i lingvističkih zakona. Nalazi se već u grčkim i latinskim kodeksima kasnijeg doba.

БОЙКІВСЬКИЙ ГОВІР / VOJKIVSKI GOVOR – sjevernokarpatški govor, jedan od arhaičnijih govora karpatske skupine jugozapadnog narječja. Fonetski sustav karakteriziraju sljedeće bitne osobine: razlike u naglašenom i nenaglašenom samoglasničkom trokutu (šestofonemni naglašeni vokalizam; nenaglašeni vokalizam, pozicijski ispred slogova s visokim samoglasnikom ne razlikuje [o] : [u]; u nenaglašenim slogovima čuva se razlika [e] : [y]); [l] nakon samoglasnika na kraju sloga u nizu govora dosljedno prelazi u [j] (*віл* – “вил”, *опел* – “опел”); nakon dvousnenih suglasnika nema epentetskog zvuka [l] (*л’убіу*, *їхоніу*), gubi se intervokalni j, ponekad i na kraju riječi (*моа* «моя», *злы* «злий»). Gramatičke su osobitosti bojkivskoga govora: složeni oblici budućeg vremena *буду ходити* prevladavaju, iako se susreće i *буду ходиу*; oblici prošlog vremena: *маїм*, *знаїм*; u dativu, genitivu i akuzativu zamjenica postoje enklitički oblici (*н’а*, *т’а*, *ми*, *ти: іа т’а л’убіу*, *дау н’а*, *біу т’а*); kod pridjeva u nominativu i akuzativu množine postoje nestegnuti oblici (*добрийі*, *злийі*), složeni brojevi tvore se oblicima za jedinice ispred desetice (*два дваду’ат’* – 22, *три сорок* – 43); u leksiku postoji puno arhaičnih leksema.

ВИПАДНІ ГОЛОСНІ / NEPOSTOJANI SAMOGLASNICI – samoglasnici koji ispadaju u korijenu ili sufiksu kod paradigme ili tvorbe, odnosno mijenjaju se s nultim zvukom. U suvremenom ukrajinskom jeziku takvi su samoglasnici o, e: *сон* – *сну*, *кусок* – *куска*, *день* – *дня*, *серпень* – *серпня*; u hrvatskom jeziku takav je samoglasnik a: *сан* – *снови*, *дан* – *дnevни*, *српанј* – *српнја*. Nastanak nepostojanih samoglasnika rezultat je promjena poluglasova koji su se u jakoj

poziciji vokalizirali i prelazili u prave samoglasnike (u ukrajinskom u o, e; a u hrvatskom u a), a u slaboj su poziciji nestajali, tj. prelazili u nulti zvuk.

ВСТАВНИ ФОНЕМИ, ЕПЕНТЕТИЧНИ / EPENTETSKI FONEMI – pojava neetimološkog zvuka između dva druga zbog lakšeg prijelaza među artikulacijama raznih zvukova: npr. ukrajinskom jeziku epentetski samoglasnik *e* je u krajnjim skupinama suglasnika: *земель* (< земль), *вітер* (< вѣтръ).

ГЕНЕАЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ / GENEALOŠKA KLASIFIKACIJA JEZIKA – klasifikacija jezika koja u osnovi ima princip srodnosti. Bazira se na postojanju regularnih sistemskih fonetskih, gramatičkih i leksičkih srodnosti koje se regularno ponavljaju u srodnim jezicima. Srodni jezici nastali su diferencijacijom dijalekata jednog prvobitnog jezika koji se naziva prajezik ili jezikosnova. Srodni jezici dijele se na podskupine, skupine, porodice, potporodice.

ГІАТУС, ЗІЯННЯ / HIJAT, ZIJEV – spoj dva ili više samoglasnika u jednoj riječi ili na granici riječi: *aorta*, *radio*, *kakao*.

ГЛАГОЛИЦЯ / GLAGOLJICA – slavensko pismo koje je nastalo u drugoj polovini IX. st. Većina znanstvenika smatra da ju je oko 863. godine stvorio prosvjetitelj i filozof Ćiril (svjetovno ime Konstantin), za potrebe prvog slavenskog pisanog jezika – staroslavenskog. Nesumnjiva je veza većine slova glagoljice s grčkom grafikom. Bez obzira na to, glagoljica se smatra originalnim grafičkim sustavom. Za novi slavenski pisani jezik Ćiril nije koristio već gotova grčka ili latinska slova, nego je stvorio karakteristične znakove. Kao sustav znakova glagoljično je pismo idealno odgovaralo slavenskom fonološkom sustavu IX. st. Principi glagoljice u potpunosti su sačuvani u ćirilici. Najstariji sačuvani glagoljički tekst – Kijeovski glagoljički listići – datira s kraja IX., početka X. st. Prvobitno se glagoljica proširila u mjestima u kojima su djelovali Ćiril i Metod, tj. u Moraviji i Panoniji. Njihovi su učenici protjerani iz tih krajeva nakon Metodove smrti (885.). Sa sobom su donijeli glagoljičku pismenost na jug, na teritorij suvremene Bugarske i Makedonije gdje se glagoljicom pisalo do XII. st. U Bugarskoj se razvio tip oble, okrugle glagoljice, a u Hrvatskoj – preko prijelazne poluoble – uglati tip. Poluobli tip sačuvan je u Bečkim listićima, na Bašćanskoj ploči, a obli tip u Mihanovićevim ulomcima i u Grškovićevu odlomku. U Hrvatskoj se glagoljica koristila u pismu do početka XIX. st. Hrvatsko glagoljičko tiskarstvo nastalo je u XV. st. U Hrvatskoj se sačuvalo vrlo mnogo glagoljičkih spomenika. Najznačajniji su Bašćanska ploča, Vatikanski misal, Misal kneza Novaka, Rimsko evanđelje, četiri vrbnička brevijara i dva misala, Hrvojev misal; Vinodolski zakon, vrbnički i krčki zakoni, Istarski razvod.

ГОВІР / GOVOR – jedinica teritorijalne diferencijacije jezika. Općenitiji pojam govoru su dijalekti te narječja, koja su termin najviše razine.

“ГРАЖДАНСЬКИЙ” ШРИФТ / GRAĐANSKO PISMO – pismo koje se počelo primjenjivati u Rusiji u knjigama svjetovnog karaktera nakon reforme 1708. – 1710. godine umjesto dotadašnjeg staroruskog pisma temeljenog na ćirilici. Po-

luustavno pismo sa složenim pravopisom i brojnim titlama postalo je neprikladno za tiskanje znanstvenih izdanja, školskih priručnika, umjetničkih djela. U XVIII. st. građansko se pismo proširilo i na istočnu Ukrajinu koja je ulazila u sastav Ruskog imperija. Bilo je prilagođeno fonetskim zakonima ukrajinskog jezika. Posebno: slovo и, zajedno s ы, počelo je obilježavati samoglasnik prednje-srednjeg reda, srednje-visokog niza, slovo є obilježavalo je zvuk e nakon palatalnih samoglasnika, pa tako i йе, slovo ѣ pisali su tamo gdje je i koje od njega potječe. Veliko općekulturno značenje imalo je izlaženje 1886. “Malorusko-njemačkog rječnika” J. Želehivskog, koji je bio tiskan građanskim pismom na osnovi fonetskog principa pravopisa. Bio je nazvan želehivkom.

ГУЦУЛЬСЬКИЙ ГОВІР / GUCULSKI GOVOR – istočnokarpatiski govor, jedan od arhaičnih govora galicijsko-bukovinske skupine jugozapadnog narječja. Specifikum govora čini realizacija posebnih fonema u jakoj i slaboj poziciji: u dijelu govora fonem [e] realizira se kao [ä] (*клән* “klen”, *сърце* “srce”, *берэза* “breza”); na mjestu etimološkog [o] u novim zatvorenim slogovima, osim tipične releksacije [i], javljaju se refleksi [и], [ы], [у], [ў] (*вин, вын, вун, літ. він; виз, вуз, літ. віз; мист, мўст, літ. міст*); dispalatalizacija u nizu pozicija, posebno na kraju riječi; prelazak [r'] u [к'], [д'] u [г'] (*к'ешко* “тяжко”, *гит* “дід”); asimilativne promjene suglasničkih skupina dn, tn, ln u nn, n (*передний - перенний, мелник - меник*). U dijelu govora postoji tendencija premještanja naglasaka na prvi slog, iako, u cjelini guculski govor ima slobodni naglasak. U morfologiji aktivno funkcioniraju oblici dvojine uz brojeve dva, tri, četiri (*дві йеблужи, три гиўци*); komparativ se tvori uz pomoć čestice *май* (*май здоровий, май крашчий*); kontrakcija nastavka -t u 3. 1. j. sadašnjeg vremena (*вони знат, спиват*); oblici kondicionala mogu se tvoriti sklanjanjem čestice *би* i oblika prošlog vremena (*носиў биех, просиеліе биесме*). Pomoćni glagol nije leksikaliziran u postpoziciji s glavnim glagolom u budućem vremenu (*му хоудити ходити му, меш робити і робити меш*), a u prošlom se ne izostavlja (*сме ходили, ходили сме*).

ДАВНЬОКІЇВСЬКА МОВА / STAROKIJEVSKI JEZİK – Na cijelom teritoriju Kijevske Rusi zajednička su bila dva standarda: crkvenoslavenski i starokijevski. Sve državne i svjetovne kulturne funkcije na cijelom teritoriju Kijevske Rusi odvijale su se na starokijevskom pisano-standardnom jeziku. On je nastao na osnovi mjesnih jezičnih tradicija folkloru, društveno-političke prakse i prema obrascima i jezičnim modelima staroslavenskog jezika. Imajući razuđen stil (pravni, ljetopisni, umjetnički), starokijevski jezik funkcionirao je paralelno s crkvenoslavenskim. To je jezik zbornika zakona «Ruska pravda», ljetopisa «Povist mynulyh lit», a također «Slova o polku Igorevim», «Povčannja Volodymyra Monomaha». U raznim dijelovima Rusi taj se jezik postupno obogaćivao mjesnim leksičkim i stilskim osobitostima, s vremenom je postao osnovom formiranja ukrajinskog, bjeloruskog i djelomično ruskog jezika starog perioda. Prodiranje mjesnih razgovornih elemenata u crkvenoslavenski dovelo je do nastanka ukrajinske, bjeloruske i ruske redakcije crkvenoslavenskog jezika.

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИЙ ПЕРІОД / STAROUKRAJINSKI PERIOD – period u razvoju ukrajinskog jezika prema J. Ševeljovu od sredine XI. st. do XIV. st. Sačuvano je dosta tekstova toga perioda. Tekstovi nastali u XI. stoljeću: Ostromirovo evanđelje 1056./1057. g., Zbornik Svjatoslava 1073. g., Arhangeljsko evanđelje 1092. g., natpis na Tmutorokanskom kamenu 1068. g.; u XII. stoljeću: Mstislavovo evanđelje, oko 1117. g., Jurijivsko evanđelje, oko 1120. g., Galicijsko evanđelje 1144. g., Uspenski zbornik, nije pobliže datiran; Slovo o polku Igorvim 1187. g.; na prijelazu XII. u XIII. st.: Vigoleksinski zbornik, Tipografsko evanđelje, Večki oktoih, Bučacko evanđelje, Lavrski listići; XIII. st.: Galicijsko evanđelje 1266. – 1301. g.; Rus'ka pravda 1281. g., Galicijsko evanđelje 1283. g.; XIV. st.: Polikarpovo evanđelje 1307.; Pandekti Antioha 1307. g.; Lavrentijevski popis ljetopisa 1377. g.

ДЕНАЗАЛІЗАЦІЯ / DENAZALIZACIJA – gubitak nazalne artikulacije, prelazak nazalnog samoglasnika u oralni. Odvijala se tijekom IX. i X. st. Rezultat denazalizacije bio je prelazak [ɔ] u [y], a [ɛ] u [a]: *zǫbъ > зуб; *męso > мясо. Denazalizacija [ɛ], [ɔ] dovela je do gubitka dva fonema u istočnoslavenskom vokalizmu i pojavu novog fonema [ä]. Također je uzrokovala gubitak razlikovne uloge nazalnost/nenazalnost. Tako se izgubila opozicija dvaju nazalnih samoglasnika prema devet nenazalnih. S druge strane, denazalizacija je izazvala pojavu novih aliteracija u ukrajinskom jeziku: /a/ - /n/ - /ин/ *почати – почну – почин*; /a/ - /m/ - /им/ *жати – жму – зажим*; /a/ - /ен/ *ім'я – імен*; /a/ - /m/ *взяти – візьму*; /y/ - /m/ - /им/ *дути – дму – надимати*. Denazalizacija je karakteristična za sve slavenske jezike osim poljskog.

ДИВЕРГЕНЦІЯ / DIVERGENCIJA – fonologizacija varijanata fonema u vezi s nestankom pozicijskih uvjeta, koji su uvjetovali određenu promjenu. U povijesti ukrajinskog jezika poznati su slučajevi kada su slabe pozicije postajale jakim i obrnuto. Posljedica divergencije jest i odnos samoglasnika i suglasnika. U XI. i XII. st., zbog nestanka poluglasova, promijenjen je cijeli sustav samoglasnika i suglasnika. Posljedica divergencije u ukrajinskom jeziku jest npr. nastanak dvaju različitih fonema, [o] i [i], iz fonema [o]: *кінь / коня, міг / могла*.

ДИСИМІЛЯЦІЯ / DISIMILACIJA – razjednačavanje suglasnika u granicama riječi. Може бити регресивна (promjena zvuka pod utjecajem idućeg) i progresivna (promjena zvuka pod utjecajem prethodnog). Regresivna je *кт < хт: кѣто < хто; чн < шн: ручьникъ < рушник*. Progresivna disimilacija odvija se u suvremenom ukrajinskom jeziku u skupinama dva tjesnačna suglasnika: *сш, зш > шш > шч: вужчий, ближчий*. Disimilacija može biti kontaktна i diskontaktна.

ДИФТОНГ / DIFTONG (DVOGLASNIK) - termini koji se koriste u fonetskoj klasifikaciji vokalskih glasova na osnovi njihovog načina izgovora; odnose se na samoglasnik u kome postoji samo jedna opažljiva promjena kvalitete u slogu. Diftongacija je termin kojim se opisuje proces kada je monoftong postao diftong kao u slučajevima historijske ili dijalektalne promjene. Diftonzi se transkribiraju

simbolima koji predstavljaju krajnosti samoglasničkih kretanja između dva položaja.

ДИФТОНГОЇД / DIFTONGOID –kvalitativno neistovrsni samoglasnik koji u svojem sastavu ima element, čija je artikulacija bliska osnovnom elementu npr. ukr. [и^е] u riječi *ходити* [ходѣти^е].

ДИАЛЕКТ / DIJALEKT – sociokulturno definiran skup prepoznatljivih, zemljopisno ili društveno omeđenih jezičnih obilježja. Niža razina od dijalekta je govor, a nekoliko dijalekata čine narječje. Ponekad se primjenjuje za posebne jezične historijske etape kroz koje je neki jezik prošao, i u tom se kontekstu) mogu koristiti termini «historijski» ili «vremenski» dijalekt.

ДРУГЕ ПОВНОГОЛОССЯ / DRUGO PUNOGLASJE – termin je uveo O. Potebnja. Tiče se diftonških skupina *ѣрт, ѣлт, ѣрт, ѣлт* (uglavnom ispred sloga s poluglasom ѣ, ili ѣ u slaboj poziciji): *гѣрбѣ – гороб; тѣлкѣ – толок, тѣрнѣ – терен, вѣрбѣный – вербный*. U ukrajinskom jeziku drugo se punoglasje sačuvalo u riječima *терен, дијал. толок, черег*.

ЕТИМОЛОГИЯ / ETIMOLOGIJA – dio lingvistike koji se bavi proučavanjem podrijetla i povijesti riječi ili morfema. U etimološkim istraživanjima koristi se poredbeno-povijesna metoda, koja se bazira na činjenici da se fonetska struktura i značenje riječi tijekom dugog vremena postojanja jezika postupno mijenjaju. Etimološka analiza riječi počinje od utvrđivanja činjenice je li ona naslijeđena u jeziku ili je posuđena od nekog susjednog jezika. Riječi naslijeđene po pravilu ulaze u skup više ili manje široke etimologije i tvorbena gnijezda danog jezika, koja imaju fonetske paralele u srodnim jezicima. Unutar etimoloških i tvorbenih gnijezda jezika, posuđenice imaju izoliranu poziciju. Etimologija je osnovni izvor činjenica o složenoj povijesti formiranja leksičkog korpusa jezika. S druge strane, rezultati etimoloških istraživanja daju informacije o načinu života, duhovnoj i materijalnoj kulturi naroda, tj. o činjenicama koje nisu sačuvane u pisanim dokumentima.

ЗАКОН ВІДКРИТОГО СКЛАДУ / ZAKON OTVORENOG SLOGA – zakon po kojem su se zvuci unutar sloga razmještali po principu uzlazne zvučnosti. Na kraju sloga mogao je stajati samo slogotvorni fonem, samoglasnik ili sonant r, l. Po S. Bernsteinu još se u ranom praslavenskom opaža priprema terena za kasniju pojavu tendencije ka pojačanoj zvučnosti. Proces otvaranja sloga započinje tijekom druge etape praslavenskog perioda i traje do početka izdvajanja posebnih slavenskih jezika. Tendencija je bila postizanje uzlazne zvučnosti preoblikovanjem formalne strukture riječi, tako da se slog završava samoglasnikom. Proces se odvijao u etapama. Tako otvoreni slog postaje obrazac praslavenske fonetike.

ЗАКОН СКЛАДОВОГО СИНГАРМОНИЗМУ / ZAKON SLOGOVNOG SINHARMONIZMA – zakon koji je zahtijevao slaganje po principu istovrsnosti artikulacije: palatalizirani suglasnici spajali su se sa samoglasnicima prednje artikulacije, nepalatalizirani – sa samoglasnicima neprednje artikulacije.

ЗАКРИТИЙ СКЛАД / ZATVORENI SLOG – slog koji završava na neslogotvor-
ni suglasnik

ЗАНЕПАД ЗРЕДУКОВАНИХ / NESTANAK POLUGLASOVA – u IX. i X.
st. nastaju promjene u distribuciji poluglasova: gubitak (slabljenje i nestajanje)
reduciranih samoglasnika u slaboj poziciji i prijelaz (duljenje) u pune samogla-
snike u jakoj poziciji. Nestanak poluglasova izazvao je niz fonetskih promjena u
slavenskim jezicima.

ЗУМОВЛЕНІ ЗВУКОВІ ЗМІНИ / UVJETOVANE GLASOVNE PROMJENE
– one promjene koje nastaju pod utjecajem različitih uvjeta kao što su položaj
glasa u riječi ili u rečenici, blizina ili susjedstvo glasova koji na njega djeluju. Ta-
kva je promjena npr. obezvučenje zvučnih suglasnika do kojega dolazi asimilaci-
jom ili disimilacijom, sažimanjem. Razlikuju se od spontane glasovne promjene
s kojom zajedno tvore skupinu historijskih ili tradicionalnih glasovnih promjena.

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ / HISTORIJSKE PROMJENE – glasovne pro-
mjene koje su uvjetovane historijskim razlozima, koje više ne postoje u suvre-
menom jeziku. Posljedica su fonetskih promjena koje su se odvijale u nekom od
perioda razvoja jezika. Najranije historijske promjene samoglasnika nastale su
još u predslavenskom razdoblju kao rezultat kvalitativnih i kvantitativnih osobina
indoeuropskih te praslavenskih monoftonga i diftonga (npr. e-o, naglašeno e u
praslavenskim glagolima obilježavalo je jednokratnu, kratkotrajnu radnju – ne-
naglašeno o u glagolima koji su imali značenje trajne, ponavljane radnje: *везти*
– *возити, нести* – *носити*). Najstarije promjene suglasnika, koje su svojstvene
svim slavenskim jezicima, bile su promjene još u praslavenskom jeziku velarnih
k, g, h u meke frikative č, ž, š. U suvremenom ukrajinskom jeziku povijesne
promjene mogu pripadati živim produktivnim elementima morfologije, ako su
neophodan element tvorbe. Tako one objedinjavaju novostvorene riječi i oblike
ili mogu biti prisutne u starim oblicima i nisu obvezne za novostvorene oblike.

КІЛЬКІСНІ ЧЕРГУВАННЯ / KVANTITATIVNE PROMJENE – kvantitativ-
ne promjene, promjene su istih fonema po mjestu tvorbe, ali različitih prema
duljini trajanja (npr. *ī/ī*, dugog i kratkog samoglasnike iste kvalitete, ali različite
duljine).

КИРИЛИЦЯ / ĆIRILICA – jedan od najstarijih sustava slavenskog pisma. Dobila
je ime po tvorcu slavenske pismenosti Ćirilu. Najvjerojatnije je ćirilicu sastavio
krajem IX., početkom X. st. Ćirilov učenik, Kliment Ohridski. Stara ćirilica imala
je 24 znaka te 12 posebnih znakova za obilježavanje karakterističnih zvukova
slavenskog fonetskog sustava. Od danas poznatih ćiriličnih tekstova najstariji je
natpis iz 931. na kamenu samostana kraj sela Krepča u Bugarskoj. Najstariji je
pergamentni ćirilični rukopis Savina knjiga s kraja X. ili početka XI. st.

КОЙНЕ / KOINE – u III. st. pr. n. e. razvija se zajednički helenski jezik – koine.
Danas se tim terminom označava svaki zajednički, i to govorni jezik koji je na-
stao iz nekoliko narječja.

КОНВЕРГЕНЦІЯ / KONVERGENCIJA – stapanje, sjedinjavanje, približavanje. 1. jezična konvergencija, dijalekatska konvergencija – integracija, stapanje, približavanje dijalekata; 2. konvergencija glasova – stapanje različitih starijih glasova u jedan: npr. њ і е > е u ukrajinskom jeziku.

ЛЕМКІВСЬКИЙ ГОВІР / LEMKIVSKI GOVOR – zapadnokarpatски govor, jedan o arhaičnih govora karpatske skupine jugozapadnog narječja. Smješten je na krajnjem zapadu ukrajinskog etnojezičnog areala, u zapadnom dijelu Zakarpatske oblasti, u istočnoj Slovačkoj te na jugu Poljske. Nastajao je u razdoblju od XIV. do XVI. st. kao posljedica migracija. Trajni i intenzivni kontakti lemkičkog govora sa zapadnoslavenskim dijalektima uvjetovali su pojavu mnogih specifičnih obilježja. Jedna od osnovnih osobina lemkičkog govora jest fiksirani naglasak na predzadnjem slogu. Izuzetak su istočni govori sa slobodnim naglaskom. Naglašeni vokalizam ima nekoliko tipova strukture koji variraju od šestočlanog do osmočlanog sustava. Osobitost je razlikovanje [e] : [ɤ] koje potječe od stare opozicije [i] : [ɨ]; prisustvo refleksa starih [o], [e] u novim zatvorenih slogovima kao [y̯], prisustvo labijaliziranog [ɤ°]. Osobitost nenaglašenog vokalizma je ukanje – prelazak [o] u [y°]. U sustavu suglasnika najbitnije osobitosti svode se na realizaciju obilježja palatalnosti, a manje zvučnosti. U važne se morfološke osobitosti ubrajaju: stari nastavak -и u nom. mn. imenica m. r. (*нарібци, воїаци*); u instr. jedn. pridjeva i zamjenica često se fiksiraju nastavci dvojine –ма (*тыма, білыма, котрыма*), složeni oblici budućeg vremena glagola tvore se najčešće od glagola *бути* i participa preterita glavnog glagola (*буду робув*), rijetko od tog pomoćnog glagola i infinitiva (*будеме віазати*), prisutna je tvorbeno čestica да umjesto де (*дакто, дакому*), prijedlozi k te varijante *ік, г, іг, ку, гу* (*к лісу, гу нам*), пред, през «kroz» (*през готар “через межу”*).

МОНОФТОНГІЗАЦІЯ / MONOFTONGIZACIJA – promjena diftonga u monoftong ili u jednostavan samoglasnik. U praslavenskom su postojali samoglasnici koji su bili sačinjeni od dva samoglasnika, a činili su jednu naglasnu cjelinu. U većini su slavenskih jezika, pa tako i u ukrajinskom, nestali.

НАЗАЛІЗАЦІЯ / NAZALIZACIJA – prijelaz oralnoga glasa u odgovarajući nazalni glas. U nizu jugozapadnih govora ukrajinskog jezika, posebno u karpatskim i nekim susjednim govorima, postoji specifičan poluotvoren nazal zadnjeg reda [ŋ], koji se izgovara u poziciji ispred [k] i [r]: *годи́нка, скл'а́нка, сніва́нка*.

НАПРУЖЕНІ ГОЛОСНІ / NAPETI SAMOGLASNICI – reducirani su samoglasnici bili u posebnoj poziciji ako su stajali ispred *ǫ* (*i*). Još u praslavenskom su se poluglasovi u takvoj poziciji promijenili u samoglasnike *ы* i *і* іншого походження тим, що вони були значно коротшими від них. Звуки *ы* та *і* з *ъ* та *ь* перед *ǫ* звичайно називають *редукованими*, а звуки *ъ* і *ь*, з яких утворюються такі *ы*, *і*, називають *напруженими*.

НАРІЧЧЯ / NARJEČJE – najviša jedinica teritorijalne diferencijacije narodnoga govora, koja čini skup bliskih dijalekata. Strukturne osobine dijalekata, koje

ulaze u sastav narječja, jasno diferenciraju jedno narječje u odnosu na ostala. Teritorij rasprostranjenosti narječja omeđuju izoglose integralne za sve ili većinu dijalekata određenoga govora. Ukrajinski se jezik sastoji od tri narječja: sjevernog (poljskog), jugoistočnog i jugozapadnog. Narječja su međusobno razdvojena prijelaznim govorima.

НЕСКЛАДОВИЙ ГОЛОСНИЙ ЗВУК / NESLOGOTVORNI SAMOGLASNIK – samoglasnik koji ne može biti nositelj sloga, tj. fonem koji je izgubio samoglasničku funkciju (primjerice vokalsko [ɾ] u istočnoslavenskim jezicima).

НОСОВИ ГОЛОСИ / NAZALNI SAMOGLASNICI – samoglasnici kojima u artikulaciji zračna struja prolazi kroz nosnu šupljinu. U praslavenskom su postojala dva takva samoglasnika, a postojali su i u protoukrajinskim govorima krajem IX., početkom X. st. U većini slavenskih jezika nazalni su samoglasnici nestali.

ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ / PALATALIZACIJA – prelazak nepalatala u palatal. Dijakronijska palatalizacija vrsta je glasovne promjene, proces umekšavanja nenepčanih suglasnika. Razlikuju se tri palatalizacije koje su nastale kao posljedica kronološki raznih procesa uzajamne asimilacije u slavenskim jezicima.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНЕ НАРІЧЧЯ / JUGOZAPADNO NARJEČJE – objedinjuje stare vrlo razučene i raznovrsne dijalekte koji se i međusobno razlikuju, a razlikuju se i od dijalekata ostalih narječja. Složene povijesne okolnosti, koje su obuhvatile područje na koje se ovo narječje proširilo od doba Kijevske Rusi pa do sredine XX. st. – prije svega postojanje dugotrajnih administrativnih granica, podjela teritorija na kojem je narječje rasprostranjeno između različitih država, intenzivni utjecaji različitih jezika – rezultirale su velikom dijalektalnom diferencijacijom ovoga narječaja. U njemu se razlikuju tri skupine dijalekata: 1. volynsko-podiljska, koja objedinjuje volynski i podiljski dijalekt; 2. galyč'ko-bukovynska, koja objedinjuje naddnistr'jans'kyj, pokuts'ko-bukovyns'kyj, gucul's'kyj i nadsjans'kyj dijalekt; 3. karpatska objedinjuje bojkivs'kyj, zakarpats'kyj i lemkiivs'kyj dijalekt. Vrlo je malo osobina koje zaista karakteriziraju sve govore ovoga narječja. Fonetske osobine: stari Ъ se i u naglašenoj i u nenaglašenoj pozicije reflektira kao i; prisutnost jakog ukanja, prelaska nenaglašenog o u u (*го^олѣба, кужу^х*); u nenaglašenoj poziciji jako približavanje i i y (*жи^евѣ, висл^о*); obezvučenje suglasnika na kraju riječi i ispred bezvučnih suglasnika; nepostojanje redupliciranih suglasnika kod imenica s. r. (*жит^о:а > жит'а, жит'е*); na mjestu starih skupina рѣ, лѣ, рѣ, лѣ -ир-, -ил-, -ер-, -ел-, -ыр-, -ыл- (*кєрниц'а, кьрѣвий, гилтати*). Neke od zajedničkih morfoloških osobina: fleksija -оу, -ѣу na mjestu starih -оу, -ѣу, te također fleksije -ом u instr. jedn. imenica ž. r. te srodnih pridjeva, brojeva i posebnih zamjenica (*рукою^у > рукоу, рук^ом; мноу^у > мноу, мно^м; землѣу^у > землеу*), čuvanje u mnogim govorima refleksa starih nastavaka dat. i lok. u mn. imenica m. r. -ом, -им, -о^м, -и^м (*сином, брат^им, на си^но^х, на брат^их*); čuvanje starih enklitičnih oblika osobnih i povratne zamjenica u dat. i instr. jedn. *ми, ми, ти, ти, си, м'а, т'а, с'а*; čuvanje starih osobnih

oblika glagola 1. i 2. l. jed. mn. prošlog vremena (*носивъем, носилам, носили смо, носили сте*).

ПВДЕННО-СХІДНЕ НАРІЧЧЯ / JUGOISTOČNO NARJEČJE – jedno od tri narječja ukrajinskog jezika. Čine ga tri dijalekta: sredn'oadnopr'jans'kyj, slobožans'kyj i stepovyj. Samo je prvi od njih govor stare formacije, a druga dva stvorena su kasnije. Ima izrazitu sjevernu dijalekatsku osnovu. Slobožans'kyj i stepovyj nastali su kao posljedica preseljenja i doseljavanja tijekom XVI. – XVI-II. st. Jugoistočno narječje konačno se formiralo tek u XIX. i XX. st. Govorima ovog narječja govore potomci Ukrajinaca na Kubanu, Dalekom istoku, u Sibiru, Kazahstanu, Kirgistanu... Vrlo se malo razlikuje od standardnog ukrajinskog jezika na svim jezičnim razinama. Možda su najveće razlike u leksiku jer u govorima ovog narječja ima puno rusizama, turcizama, bugarizama, posuđenica iz romanskih jezika.

ПОВНОГОЛОССЯ / PUNOGLASJE – pojava skupina -oro-, -olo-, -ere- na mjestu praslavenskih diftonga or, ol, er, el između suglasnika (na mjestu tort, tołt, tert, tełt). Javlja se u ukrajinskom, kao i u ostalim istočnoslavenskim jezicima. Npr. *вóрон, сторона́, зóлото, бéрег, берéза, молоко́, полóн*. Još su u prasl. sonanti r, l u diftonzima tort, tołt, tert, tełt postali slogotvorni. U istočnoslavenskim jezicima sonanti su izgubili samoglasničku ulogu te se u takvim skupinama nakon njih počeo pojavljivati poluglas, koji se kasnije razvio u puni samoglasnik.

ПОЛІСЬКЕ (ПІВНІЧНЕ) НАРІЧЧЯ / POLJISKO (SJEVERNO) NARJEČJE – jedno od tri narječja ukrajinskog jezika. Dijeli se na tri dijalekta: shidnopolis'ke, sredn'opolis'ke, zahidnopolis'ke. Iako se međusobno razlikuju, imaju neke zajedničke osobine: različite refleksacije starih ę, ǣ (ѣ), o i e u naglašenim i nenaglašenim pozicijama. Na morfološkoj razini najočitiji su kratki oblici pridjeva nom. jedn. m. r. Postoji niz prijelaznih ukrajinsko-bjeloruskih govora koji čine sjevernu granicu poljiskog narječja.

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА (СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКА) МОВА / PRASLAVENSKI JEZIK – poredbenim metodama donekle je rekonstruiran prajezik iz kojega su se fonetskom, morfološko-sintaksnom i semantičkom diferencijacijom razvili današnji slavenski jezici i njihovi dijalekti. Smatra se da se praslavenski jezik govorio u III. – II. st. p. n. e. na području sjeverno od Karpata. U okviru ie. jezika praslavenski jezik pripada satem skupini; najbliži mu je starobaltički s kojim je nekada činio tzv. baltoslavensku zajednicu. Za samostalan razvitak praslavenskog jezika najznačajniji je bio proces preoblikovanja slogovne građe riječi prema zakonu otvorenih slogova, prema kojemu su svi slogovi morali završavati jednostavnim vokalom. Kao posljedica djelovanja zakona otvorenih slogova došlo je do čitavog niza fonetskih promjena kao što je otpadanje krajnjih suglasnika, asimilacija i redukcija nekih suglasničkih skupina, monoftongizacija diftonga, nastanak nazalnih samoglasnika, metateza skupina or-ol pred suglasnikom na početku riječi... Kako je praslavenski jezik bio zajednički govorni jezik

svih Slavena, često ga nazivaju i općeslavenskim, protoslavenskim, davnoslavenskim jezikom. Fonetski sustav praslavenskog jezika razvio se na osnovi fonetskog sustava praindoeuropskog jezika.

ПРОТЕЗА / PROTEZA – neetimološki fonem koji se dodaje na početak riječi. Nastala je kao sredstvo uklanjanja hijata. Ukrajinski jezik naslijedio je od praslavenskog u posebnim riječima protetične foneme *v, j* (*видра, ягня*). Kasnije se u ukrajinskom jeziku razvila proteza *v* (*вуста, вікно*), proteza [ḥ] (*горіх, Ганна*). Dijalekti ukrajinskog jezika u korištenju proteze pokazuju velike razlike. U poljskim govorima i u jugoistočnom narječju proteza postoji samo u posebnim riječima, a u većini jugozapadnih govora to je prilično raširena pojava (*возеро, воко, воріх, гозеро, гоко*).

ПРОТОУКРАЇНСЬКА МОВА / PROTOUKRAJINSKI JEZIK – u kronologizaciji razvoja ukrajinskog jezika J. Ševeljov izdvojio je period do sredine XI. st. koji je nazvao protoukrajinskim. Smatra da se već tada prilično jasno, na osnovi istraživanja povijesti fonološkog sustava ukrajinskog jezika, mogu izdvojiti osobine koje će kasnije ući u osnovu ukrajinskog jezika.

РЕДУКЦІЯ / REDUKCIJA – promjena duljine glasova u nenaglašenoj poziciji. Tiče se prije svega samoglasnika jer oni su slogotvorni glasovi. Redukcija samoglasnika vrlo je česta pojava u mnogim jezicima. Samoglasnici se u nenaglašenim slogovima pokraćuju, slabe i mijenjaju boju (a ponekad se i posve gube).

РЕДУКОВАНИ ГОЛОСІ / REDUCIRANI POLUGLASOVI – kratki samoglasnici [ɤ], [ʏ]. Razvili su se još u praslavenskom od indoeuropskih kratkih samoglasnika: [ɤ] iz [i], a [ʏ] iz [y]. Izgovarali su se nakon suglasnika u sredini i na kraju riječi, tvoreći otvorene slogove prema, tada aktivnom, zakonu otvorenog sloga. Na početku riječi i nakon samoglasnika poluglasovi se nisu koristili. Ovisno o duljini i zvučnosti izgovora razlikovale su se dvije pozicije, jaka i slaba. U jakoj poziciji poluglasovi su imali dulje trajanje, a u slaboj kraće.

СЕКУНДАРНИ ГОЛОСІ / SEKUNDARNI SAMOGLASNICI – nakon vokalizacije poluglasova u staroukrajinskom jeziku počeli su se razlikovati samoglasnici *o, e* stari, prvobitni, naslijeđeni iz praslavenskog jezika koji se nazivaju i etimološki (*рова, вола, воза, снопа, ночи, печи, село, леду, меду*), i novi, nastali kasnije, sekundarni *o* i *e*, koji su nastali iz jakih *ъ* i *ь* (укр. *сотня, сон, пісок, день, швець, овес, орел із сьтня, сьнь, птьськь, дьнь, швьць, овсь, орль*). Poluglasovi *ъ* i *ь* u različitim su oblicima iste riječi ili u srodnim riječima mogli biti i jaki i slabi, zato su u jednoj poziciji prelazili u *o, e* (sekundarni), a u drugoj su sasvim nestajali. Kao posljedica toga i nastala je promjena sekundarnih *o* i *e* s nultim zvukom. Na primjer: *сон* (← *сьнь*) — *сна* (← *сьна*), *пісок* (← *птьськь*) — *піску* (← *птьська*).

СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКИЙ ПЕРІОД / SREDNJOUKRAJINSKI PERIOD – J. Ševeljov podijelio je srednjoukrajinski period u razvoju jezika na tri dijela: rani (od XV. st. do sredine XVI. st.); srednji (od XVI. st. do početka XVIII. st.); kasni srednjoukrajinski (XVIII. st.).

СКЛАД / SLOG – najmanja izgovorna cjelina koja ima nositelja sloga i može imati jedan ili više suglasnika. U ukrajinskom jeziku struktura sloga može biti različita, ali samo je samoglasnik centar sloga i samo on može biti slogotvoran. Zato se svaka riječ dijeli na toliko slogova koliko ima samoglasnika. Slog koji završava na samoglasnik je otvoreni, a ako završava na suglasnik, onda je zatvoreni. Slo-govi u riječima mogu biti naglašeni i nenaglašeni. Samoglasnik u naglašenom slogu izgovara se s većom mišićnom napetošću glasnica, zvuči izraženije i jasnije. Akustički, ima veću dinamiku izgovora, višu tonalnost i dulje se izgovara. U nekim govorima ukrajinskog jezika velika je razlika između naglašenog i nena-glašenog samoglasnika.

СКЛАДОТВОРНИЙ ПРИГОЛОСНИЙ / SLOGOTVORNI SUGLASNIK – suglasnik koji može biti nositelj sloga.

СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ / OPĆESLAVENSKI, PRASLAVENSKI – onaj koji je zajednički svim slavenskim plemenima u prošlosti; onaj koji je bio prisutan u svim slavenskim plemenima.

СПІЛЬНОСХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРІОД / ISTOČNOSLAVENSKI PERIOD – neki od znanstvenika izdvajaju posebni period u razvoju istočnoslavenskih jezika koji je nastao nakon raspada praslavenske zajednice. Smještaju ga u period (500/800 – 900/1000 n. e.). Zajedničke fonetske osobine koje su obilježile ovaj period jesu denazalizacija nazalnih samoglasnika, punoglasje. Najistaknutiji je govornik ovakve periodizacije akademik V. V. Njimčuk.

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОБА / STAROSLAVENSKI JEZIK – prvi pisani slavenski jezik koji su stvorili Konstantin i Metod na osnovi jednog od slavenskih dijalekata za potrebe prezentacije crkvenih i kanonskih knjiga slavenskim jezikom. Staroslavenski jezik čuva puno arhaizama, izgubljenih u većini slavenskih jezika. Koristio se kao međunarodni jer, iako je i imao puno osobina zajedničkih svim slavenskim etnosima, ipak se svaki od njih već smatrao posebnim narodom. Staroslavenski tekstovi pisani su ćirilicom i glagoljicom. Smatra se da su prvi tekstovi napisani glagoljicom. Staroslavenski tekstovi potječu iz raznih slavenskih zemalja. „Kijevski listići” – iz Moravije (ili Panonije), Zografsko, Marijinsko, Asemanijevo evanđelje, Kločev zbornik i Sinajski psaltir” (XI. stoljeće) – s Ohrida, Savina knjiga (kraj X., početak XI. st), Suprasalski zbornik (XI. stoljeće), Jeninski apostol (XI. stoljeće) – iz Preslava. Staroslavenski pripada južnoslavenskim jezicima. Osnovne karakteristike: u fonetici početne skupine pa- la- prema ukrajinskim (po-) pi-, (lo-) li-: равнь – рівний (<ровный), лакъть – лікоть (<локоть); postojanje je- na početku riječi ili sloga, gdje danas imamo o; u staroslavenskom su postojali nazalni samoglasnici, poluglasovi. Kao i u ostalim južnoslavenskim jezicima i u staroslavenskom su prisutni nepunoglasni oblici. Praslavenskim suglasničkim skupinama *tj, *dj u staroslavenskom odgovaraju [št], [žd].

СТАРОУКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОБА / STAROUKRAJINSKI

STANDARDNI JEZIK - nasljednik starokijevskog pisano-standardnog jezika u periodu nakon napada Mongola (XIV. – XVI. st.) postao je staroukrajinski jezik – jezik pravnih tekstova, vremenom i konfesijske, polemičke, propovjedničke i umjetničke književnosti. Najintenzivnije se razvijao administrativni stil. U Ukrajini se u to vrijeme primjećuje bogaćenje jezika novim osobinama, na primjer, početak fiksacije eksplozivnog g, širenje novih, tipično ukrajinskih tvorbenih sufikasa, ulazak posuđenica, dijalektizama u administrativni jezik. U početku, nakon mongolskog napada, ukrajinski je jezik jako siromašan, ali s vremenom jača, koristeći u svome razvoju i crkvenoslavensku osnovu i leksiko-gramatičke i fonetske osobine administrativnog stila. Staroukrajinski pisano-književni jezik dosegao je procvat u XVII. i prvoj četvrtini XVIII. st.

СУБСТРАТ / SUBSTRAT – ostaci jezika domicilnog stanovništva koji su ostali u jeziku osvajača koji je istisnuo jezik prvobitnog stanovništva. Najpoznatiji substrat u ukrajinskom jeziku skitski je substrat, faringalni frikativ, fonem r /h/, koji se razvio iz eksplozivnog velarnog g.

ЦЕРКВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОБА / CRKVENOSLAVENSKI JEZIK – nacionalna redakcija staroslavenskog. Koristeći se u različitim slavenskim nacionalnim tradicijama, staroslavenski je jezik primao u sebe posebne mjesne leksičke, fonetske i gramatičke elemente. Svaka od tih tradicija činila je posebnu nacionalnu redakciju staroslavenskog. U konačnici je tako crkvenoslavenski svake posebne nacionalne redakcije bio donekle izmijenjeni staroslavenski jezik.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

- Біленька-Свистович, Л.В.; Рибак, Н.Р. Церковнослов'янська мова, Київ, 2000.
- Безпалько, О.П.; Бойчук М.К.; Жовтобрюх М.А.; Самійленко С.П.; Тараненко І.Й. Історична граматики української мови, Київ, 1962.
- Бернштейн, С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков, т. 1., Москва, 1961.
- Бошковић, Р. Основи упоредне граматике словенских језика. Фонетика, морфологија, грађење речи, Београд, 2000.
- Булаховський, Л. А. З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення, Издание КДУ, т. V, в. I, 1946.
- Булаховський, Л.А. З історичних коментаріїв до української мови (протетичні приголосні), Мовознавство, т. IX., 1951. - С. 61-64.
- Булаховський, Л. А. Фонетичні й морфологічні південнорусизми в староруських пам'ятках XII–XIV століть, Праці КДУ ім. Т. Г. Шевченка, I, Гуманітарні науки, 1954. - С. 133.
- Булаховський, Л. А. Нариси з історії української мови. До питання про мову стародавнього Києва та Київщини, Мовознавство, т. XIII, 1955. - С. 44–45.
- Верхратський, І. Говір батюків, Львів, 1912.
- Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С.Мельничука. - Київ, 1966.
- Горбач, О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку, Львів, 1993.
- Діалект. Бюл., в. III, 1951 р.
- Жовтобрюх, М. А. Історичні чергування голосних в українській мові, Українська мова в школі, №3, 1958. - С. 57-79.
- Жовтобрюх, М. А., Русанівський В.М., Складенко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ, 1979.
- Жовтобрюх, М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматики української мови, Київ, 1980.
- Історія української мови: Хрестоматія / Упорядн. С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. - К.: Либідь, 1996. - 231 с.
- Камчатнов, А.М. Старославянський язык: Курс лекцій для студентів, аспірантів, преподавателей-филологов, Москва, 2001.
- Карпенко, Ю.О. Українська гіпотеза, Мовознавство, № 5, 1993: 8.
- Кондрашов, Н.А. Славянские языки, Москва, 1986.
- Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики, Київ, 2010.
- Лашкова, Л. Історична фонологія словенських језика, Београд, 2010.
- Леута, О. І. Старослов'янська мова, Київ, 2007.
- Лукінова, Т. Б. Числівники у слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис), Київ, 2000.
- Лучик, В. В. Вступ до слов'янської філології, Київ, 2008.

- Майборода, А. В. Старослов'янська мова, Київ, 1975.
- Майборода, А. В.; Коломієць, Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань, Київ, 1992.
- Медведєв, Ф.П. Вступ до курсу історії української мови, Харків, 1967.
- Мельничук, О.С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності, Мовознавство, №2, 1985. - С.
- Німчук, В.В. Початки літературних мов у Київській Русі, Мовознавство, №2, 1982: 32-35.
- Німчук, В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови, Мовознавство, № 6., 1997. - С. 3-14.
- Німчук, В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови, Мовознавство, № 1., 1998. - С. 3 -12.
- Пещак, М.М. Ствердіння шипячих приголосних в українській мові, Українська мова в школі, №3, 1958. - С. 58-65.
- Півторак, Г. Українці: звідки ми й наша мова? Походження української та російської мов: міфи та історична правда, Київ, 2011.
- Півторак, Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски», Київ, 2001.
- Півторак, Г.П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними, Мовознавство, №6., 1984. - С. 80-84.
- Пипер, П. Увод у славистику 1., Београд, 2009.
- Поляков, О. Славянские языки: Основные особенности. Паралельные тексты, Вильнюс, 1998.
- Потебня, А. А. Відзив про працю П. Жигецького “Очерк звуковой истории малорусского наречия”, Зап. АН, т. 33, 1878.
- Скляренко, В.Г. Наголошені вставні голосні в східнослов'янських мовах, Мовознавство, №4., 1980. - С. 39-45.
- Смирнов, С.В. Отечественные филологи-слависты середины XVIII - начала XX вв., Москва, 2001.
- Собинникова, В.И. Введение в славянскую филологию, Воронеж, 1979.
- Соболевский, А. И. Лекции по истории русского языка, Москва, 1907.
- Соколянский, А.А. Введение в славянскую филологию, Москва, 2004.
- Станівський, М. Ф. Старослов'янська мова, Львів, 1964.
- Станівський М. Ф. Старослов'янська мова, Київ, 1983.
- Трохимович, К.К. Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов. Фонетика, Львів, 1960.
- Фортунатов, Ф. Ф. Краткий очерк сравнительной фонетики индоевропейских языков, Москва, 1922.
- Царук, О.І. Українська мова серед інших слов'янських мов: етнологічні та граматичні параметри, Дніпропетровськ, 1998.
- Чучка, П. П. Вступ до слов'янської філології, Київ, 1988.
- Шафарик, П. Славянские древности, Москва, 1847.
- Шевельов, Ю. Історична фонологія української мови, Харків, 2002.
- Шевельов, Ю. Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику, Українська мова, № 3., 2014. - С. 146-160.

- Юсип-Якимович, Ю. В. Старослов'янська мова. Практикум, Ужгород, 2003.
- Юсип-Якимович Ю. В., Шимко О.В. Старослов'янська мова. Модульний курс. Навчальний посібник, Київ, 2009. – 280 с.
- Damjanović S. Staroslavenski jezik. – Zagreb, 2005. – Str. 73-74.
- Ivšić S. Slavenska poredbena gramatika. – Zagreb, 1970. – Str. 57-150.
- Matasović R. Uvod u poredbenu lingvistiku. – Zagreb, 2001. Str. 15-113.
- Mihaljević, M. Slavenska poredbena gramatika, 1.dio. Uvod i fonologija. – Zagreb, 2002. – Str. 119-131.
- Popović, M. Možemo li govoriti o nepostojanom i u ruskom jeziku? – Strani jezici, 4. – Zagreb, 1980. – Str. 303-307.
- Popović, M. Jednomorfemske riječi i korijenski morfem. – Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 20. – Zagreb, 1985. – Str. 55-59.
- Popović, M. Osnove staroslavenskog za studente ruskoga jezika. – Zagreb, 1987.
- Popović, M., Trostinska, R. O grafemu (na primjerima suvremene hrvatske, ruske i ukrajinske grafije).– Studia slavica savariensia, 1. – Zagreb–Szombathely, 1999. – Str. 5-20.
- Popović, M., Trostinska, R. O morfemu satelitu u slavenskim jezicima.– Drugi hrvatski slavistički kongres (Zbornik radova I). – Zagreb, 2001. – Str. 573-575.
- Popović, M., Trostinska, R. Odnos polaznoga i ciljnoga jezika. – Filologija, 38-39. – Zagreb, 2002. – Str. 161-167.
- Popović, M., Trostinska, R. Još o interpretaciji nekih afiksa (na materijalu ruskoga, ukrajinskog i hrvatskoga jezika). Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2002. – Radovi s XIII. međunarodnoga slavističkoga kongresa (Ljubljana, 15.-19. IX. 2003). – Zagreb, 2003. – Str. 241-248.
- Popović, M., Trostinska, R. Još o perifernim fonemima u ruskom, ukrajinskom i hrvatskom jeziku.– Govor, 1-2 (vol. 20) (za god. 2003.) – Zagreb, 2004. – Str. 1-17.
- Popović, M., Trostinska, R. I fonem je znak. – Zbornik Od foneetike do etike. – Zagreb: 2006. – Str. 75-81.
- Popović, M., Trostinska, R. Još o međujezičnoj homonimiji hrvatsko-ruskoj i hrvatsko-ukrajinskoj.– Zbornik Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I. (ur. D. Sesar). – Zagreb: 2009. – Str. 97-109.
- Popović, M., Trostinska R.(izmijenjena verzija)Nešto drugačija interpretacija nekih afiksa (na materijalu hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskoga jezika).– Zbornik Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim I. (ur. D. Sesar). – Zagreb: 2009. – Str. 11-18.
- Popović, M., Trostinska, R. Principi pravopisa hrvatskoga, ruskoga i ukrajinskoga. – Zbornik Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim II. (ur. D. Sesar) – Zagreb: 2011. – Str. 163-168.
- Popović, M., Trostinska, R. O valentnosti i spojivosti.– Zbornik Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim II. (ur. D. Sesar) – Zagreb: 2011. – Str. 169-172.
- Popović, M., Trostinska, R. Suvremeni hrvatski standardni jezik prema suvremenim istočno-slavenskim standardnim jezicima (sustavi vokalnih fonema, grafija). – Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 38 / 1. – Zagreb,2012. – Str. 157-173.
- Popović M., Trostinska, R. Akomodacija i oko nje (hrvatsko-ukrajinsko-ruske leksičke poredbe).– Zbornik Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim III. (ur. D. Sesar). – Zagreb: 2013.– Str. 141-147.

Sesar, D. Putovima slavenskih književnih jezika. Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika. Zagreb, 1996.

Vrana J. Uvod u slavensku poredbenu gramatiku. – Zagreb, 1965.

Електронні джерела

Академвидав

<http://academia-pc.com.ua>

ВНЗ України

<http://www.education.ua/ua/universities/>

ІЗБОРНИК. Історія України IX-XVIII ст.

<http://litopys.org.ua>

Інститут мовознавства НАН України

<http://www.inmo.org.ua/library.html>

Інтерактивна карта говорів української мови

<http://ua-etymology.livejournal.com/3060.html>

Книгарня Є

<http://book-ye.com.ua/shop/>

Лінгвістичний портал

<http://www.mova.info>

Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського

<http://nbuv.gov.ua>

Словник української мови

<http://sum.in.ua>

Словники он-лайн

<http://www.rozum.org.ua>

Транслітератор. Перекодування української кирилиці

<http://www.izbornyk.org.ua/links/intrans.htm>

Український лінгвістичний портал. Словники України.

<http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>

Українська література

<http://ukrlit.org>

Український правопис

<http://izbornyk.org.ua/pravopys/pravopys2015.htm>